

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1987–1988
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

A TARTALOMBÓL

Kecskés András: A magyar ütemhangsúlyos versfogalom kialakulása

Jolsvai András: Irodalom és közönség

Bezeczky Gábor: Az ismétlődés szerepe Krúdy „mikszáthos” korszakában

*

Angyalosi Gergely: Kassák Lajos és Lukács György viszonya

*

Kulcsár Péter: Kazinczy Ferenc: A természet ekonomája

Szemle

Emery George: The Poetry of Miklós Radnóti (*Takács Ferenc*)

Gabriel, Astrik L.: The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and François Ier (*Holl Béla*)

Defensio Francisci Davidis and De Dualitate Tractatus Francisci Davidis (*Ács Pál*)

Bethlen Miklós levelei (*V. Windisch Éva*)

Vita Zsigmond: Az enyedi kohó (*Németh S. Katalin*)

Szerdahelyi István: Fortuna szekerén (*Vekerdi József*)

*

Baránszky-Jób László (1897–1987) (*Széles Klára*)

Lengyel Dénes (1910–1987) (*Nagy Miklós*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1987–1988. XCI–XCII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária
technikai szerkesztő

Kecskés András: A magyar ütemhangsúlyos versfogalom kialakulása 385

Jolsvai András: Irodalom és közönség 400

Beveczky Gábor: Az ismétlődés szerepe Krúdy „miksáthos” 422
korszakában

Kisebb közlemények

Szörényi László: Mária, a magyar történelem tanúja (Koptik Odo: *Thalleis*) 440

Nagy Miklós: Mikszáth írói névadása 449

Fried István: A magyar komparatiztika előtörténete 454

Műhely

Angyalosi Gergely: Kassák Lajos és Lukács György viszonya 462

Adattár

Kulcsár Péter: Kazinczy Ferenc: *A természet ekonomijája* 472

Szemle

Emery George: The Poetry of Miklós Radnóti (*Takács Ferenc*) 496

Gabriel, Astrik L.: The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and François Ier (*Holl Béla*) 502

Defensio Francisci Davidis and De Dualitate Tractatus Francisci Davidis (*Ács Pál*) 506

Bethlen Miklós levelei (*V. Windisch Éva*) 508

Vita Zsigmond: Az enyedi kohó (*Németh S. Katalin*) 513

Szerdahelyi István: Fortuna szekerén (*Vekerdi József*) 515

Krónika

Baránszky-Jób László (1897–1987) (*Széles Klára*) 519

Lengyel Dénes (1910–1987) (*Nagy Miklós*) 520

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Archívuma (*B. Juhász Erzsébet*) 521

A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750) (*Uray Piroška*) 521

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER,
HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, SZABÓ G. ZOLTÁN, TAMÁS
ATTILA, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1987–1988. XCI–XCII. ÉVFOLYAM

1988

ARGUMENTUM KIADÓ, BUDAPEST

A XCI-XCII. évfolyam munkatársai

Ács Pál (Budapest)	Komlowszki Tibor (Budapest)
Angyalosi Gergely (Budapest)	Korompay Bertalan (Budapest)
Balogh Magdolna (Budapest)	Kovács I. Gábor (Budapest)
Barta János (Debrecen)	Kovács Sándor Iván (Budapest)
Bezeczký Gábor (Budapest)	Kőszeghy Péter (Budapest)
Biró Ferenc (Budapest)	Kulcsár Péter (Budapest)
Bodnár György (Budapest)	Lőkös István (Eger)
Bodó Éva Mária (Budapest)	Martinkó András (Budapest)
Bojtár Endre (Budapest)	Mészáros István (Budapest)
Boronkai Iván (Budapest)	Mezei Márta (Budapest)
Bukovszky Andrea (Budapest)	Monok István (Szeged)
Czibula Katalin (Budapest)	B. Nádor Orsolya (Budapest)
Csetri Lajos (Szeged)	Nagy Miklós (Budapest)
Csűrös Miklós (Budapest)	Németh G. Béla (Budapest)
Dávidházi Péter (Budapest)	Németh S. Katalin (Budapest)
Dérczy Péter (Budapest)	Odorics Ferenc (Budapest)
Di Francesco, Amedeo (Nápoly)	Orlovsky Géza (Budapest)
Fried István (Budapest)	Pálmai Kálmán (Budapest)
Grüll Tibor (Budapest)	Pomogáts Béla (Budapest)
Gyapay László (Budapest)	Rónay László (Budapest)
Hajdú Péter (Budapest)	Ruttkay Helga (Budapest)
B. Hajtó Zsófia (Budapest)	Sándor László (Budapest)
Hausner Gábor (Budapest)	Seres V. József (Budapest)
Héjjas Eszter (Budapest)	Stoll Béla (Budapest)
Holl Béla (Budapest)	Sütő József (Kecskemét)
Hopp Lajos (Budapest)	Szabó András (Budapest)
Horváth Iván (Budapest)	Szabó Flóris (Pannonhalma)
Horváth Károly (Budapest)	Szabó G. Zoltán (Budapest)
Hübert Ildikó (Budapest)	Széles Klára (Budapest)
Imre Mihály (Hódmezővásárhely)	Szilágyi János (Budapest)
Jolsvai András (Budapest)	Szörényi László (Budapest)
B. Juhász Erzsébet (Budapest)	Takács Ferenc (Budapest)
Jung Károly (Újvidék)	Tarnai Andor (Budapest)
Kalmár Melinda (Budapest)	Tverdota György (Budapest)
Kathona Géza (Győr)	Uray Piroska (Budapest)
Kecskés András (Budapest)	Vadász Géza (Székesfehérvár)
Kerényi Ferenc (Budapest)	Valachi Anna (Budapest)
Kilián István (Budapest)	R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
Kiss József (Budapest)	Vekerdi József (Budapest)
Klanczay Tibor (Budapest)	V. Windisch Éva (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Beveczky Gábor</i> : Az ismétlődés szerepe Krúdy „mikszáthos” korszakában	422
<i>Csetri Lajos</i> : Kölcsey Csokonai-bírálatát és Döbrentei	271
<i>Dávidházi Péter</i> : Egy irodalmi kultusz meghonosítása	46
<i>Imre Mihály</i> : Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben	20
<i>Jolsvai András</i> : Irodalom és közönség	400
<i>Kecskés András</i> : A magyar ütemhangsúlyos versfogalom kialakulása	385
<i>Kerényi Ferenc</i> : A nemzeti színházi eszme és gyakorlat néhány történeti kérdéséről	285
<i>Klaniczay Tibor</i> : Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban	1
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kalendárium és polgárosodás	558
<i>Kulcsár Péter</i> : A magyar ősmonda Anonymus előtt	523
<i>Mezei Márta</i> : Kazinczy világnézeti problémái	237
<i>Rónay László</i> : Márai Sándor pályakezdése	74
<i>Vadász Géza</i> : Ovidius <i>Fasti</i> című művének hatása Janus Pannonius költészetére	546
<i>Valachi Anna</i> : Egy pszichoanalitikus orvos-beteg kapcsolat rekonstrukciója (Dr. Rapaport Samu és József Attila)	581

Kisebb közlemények

<i>Czibula Katalin</i> : Adatok a piarista iskolai színjátszás történetéhez	92
<i>Fried István</i> : A magyar komparatisztika előtörténete	454
<i>Horváth Károly</i> : <i>Az ember tragédiája</i> újabb kiadásairól	635
<i>Hübert Ildikó</i> : Sóvári Soós Kristóf (1566–1620)	617
<i>Kathona Géza</i> : Bornemisza Péter névbejegyzése a wittenbergi egyetem anyakönyvébe	90
<i>Korompay Bertalan</i> : Petőfi nevééről	100
<i>Martinkó András</i> : Milyen <i>malom</i> van a <i>pokolban</i> ?	627
<i>Nagy Miklós</i> : Mikszáth írói névadása	449
<i>Sándor László</i> : A csehszlovákiai magyar írók gazdasági egyesülete	101
<i>Sütő József</i> : Katona József pesti prókátor „megpirongattatása” Pest vármegye előtt	96
<i>Szörényi László</i> : Mária, a magyar történelem tanúja (Koptik Odo: <i>Thalleis</i>)	440

Műhely

<i>Angyalosi Gergely</i> : Kassák Lajos és Lukács György viszonya	462
<i>Barta János</i> : „Csak hangköre más” (Keresztury Dezső könyve Arany János 1856 utáni pályaszakaszairól)	666
<i>Grüll Tibor</i> : Reviczky Gyula: <i>Pán halála</i> (1889)	121
<i>Hopp Lajos</i> : Az „antemurale” publicisztikája Báthory törökellenes terveinek kialakulása előtt	110

Mészáros István: Magyar irodalom reformkori középiskoláinkban	674
B. Nádor Orsolya: Eszmék és nézetek a kolozsvári Termésben	721
Odorics Ferenc: A Gyász és olvasási kódja	708
Vadász Géza: Janus Pannonius „Abiens valere iubet sanctos reges, Waradini” című verse az antik auktorok tükrében	103

Műelemzés

Kiss József: Gyulai Pál: <i>Hadnagy uram</i>	296
--	-----

Vita

Horváth Iván: Egy vita elhárítása	642
Kőszeghy Péter: Horváth Iván: <i>Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben</i>	310

Adattár

Jung Károly: Újonnan felfedezett horvát hősnének Szigetvár elestéről	339
Kulcsár Péter: Kazinczy Ferenc: <i>A természet ekonomája</i>	472

Zrínyi-életrajz

(Debrecen, 1987. május 21–23.)

Bodó Éva Mária: Zrínyi Miklós kiadatlan olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz	203
Bukovszky Andrea: Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz	207
Di Francesco, Amedeo: A Szigeti veszedelem formulái	150
Hausner Gábor: Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár	185
Héjas Eszter: Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében	193
Kovács Sándor Iván: „Mert szerencse vigasztal”	179
Monok István: Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő	175
Szőrényi László: Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)	141
R. Várkonyi Ágnes: Reformpolitika Zrínyi mozgalmában	131

Szemle

A Föld megöszült (<i>Gyapay László</i>)	356
A vándorszínészet a Nemzeti Színházig (<i>Fried István</i>)	363
H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen (<i>Fried István</i>)	740
Bethlen Miklós levelei (<i>V. Windisch Éva</i>)	508
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet (<i>Németh S. Katalin</i>)	746
Defensio Francisci Davidis and De Dualitate Tractatus Francisci Davidis (<i>Ács Pál</i>)	506
Domokos Mátyás: Átkelés, áttűnés (<i>Rónay László</i>)	749
Erős Ferenc: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus (<i>Tverdota György</i>)	364
Gabriel, Astrik L.: The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and Francois I ^{er} (<i>Holl Béla</i>)	502
Emery George: The Poetry of Miklós Radnóti (<i>Takács Ferenc</i>)	496
Gyarmati Balassi Bálint énekei (<i>Stoll Béla</i>)	223

Könczöl Csaba: Tükörszoba (<i>Dérczy Péter</i>)	228
Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	212
László Zsigmond: Költészet és zeneiség (<i>Kecskés András</i>)	367
Mátyás király levelei (<i>Boronkai Iván</i>)	220
Pázmány Péter emlékezete (<i>Holl Béla</i>)	732
II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete (<i>Héjjas Eszter</i>)	739
Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875. (<i>Szabó G. Zoltán</i>)	361
Szerb népdalok és hősrégék (<i>Lőkös István</i>)	743
Szerdahelyi István: Fortuna szekerén (<i>Vekerdí József</i>)	515
Tüskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében (<i>Rónay László</i>)	226
Cs. Varga István: Tanujelek (Írások Németh Lászlóról) (<i>Pomogáts Béla</i>)	747
Vita Zsigmond: Az enyedi kohó (<i>Németh S. Katalin</i>)	513

*

A Derscham-könyvtár (*Orlovsky Géza*) 753 — A pannonthalmi Szent Benedek-rend névtára. 1802–1986. (*Mészáros István*) 758 — Béládi Miklós: Illyés Gyula (*Csűrös Miklós*) 757 — Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610) (*Komlowszki Tibor*) 752 — Börzsönyi József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa (*Szabó András*) 754 — Gábor Andor emlékezete (*Kalmár Melinda*) 234 — Hunfalvy Pál: Napló, 1848–1849. (*Seres V. József*) 756 — Hungaro-Polonica (*Balogh Magdolna*) 375 — Julianus barát és Napkelet fölfedezése (*Monok István*) 231 — Korvinus Mátyás (*Kilián István*) 374 — L. Kozma Borbála–Ladányi Sándor: A Duna melléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa (*Monok István*) 372 — Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. (*Szabó Flóris*) 370 — Markovits Györgyi: Magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944) (*Szilágyi János*) 233 — Monok István: A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói. 1557–1710. (*Szabó András*) 232 — Pásztor Emil: Toldi-szótár (*Nagy Miklós*) 755 — „Számadás” (*Ruttkay Helga*) 377 — Tüskés Tibor: Triptichon (*Rónay László*) 378 — Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai 1572–1578. (*Monok István*) 751 — Varga Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957. (*Szilágyi János*) 380

Krónika

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája. 1986. (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)	767
A reneszánsz és barokk kora (1550–1750) (<i>Uray Piroška</i>)	521
Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Archívuma (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	521
Intézeti hírek (1986. január 1–1987. december 31.)	769
Zrínyi-ülésszak	236

Nekrológok

<u>Baránszky-Jób László</u> (1897–1987) (<i>Széles Klára</i>)	519
<u>Barta János</u> (1901–1988) (<i>Németh G. Béla</i>)	762
<u>Kardos László</u> (1898–1987) (<i>Pálmai Kálmán</i>)	382
<u>V. Kovács Sándor</u> (1931–1986) (<i>Tárnai Andor</i>)	385
<u>Lengyel Dénes</u> (1910–1987) (<i>Nagy Miklós</i>)	520
<u>Nacsády József</u> (1924–1987) (<i>Nagy Miklós</i>)	766

<u>Pándi Pál</u>	(1926–1987) (<i>Biró Ferenc</i>)	383
<u>Sőtér István</u>	(1913–1988) (<i>Hajdú Péter, Bodnár György</i>)	760
<u>Staud Géza</u>	(1906–1988) (<i>Kilián István</i>)	764
<u>Sziklay László</u>	(1912–1987) (<i>Bojtár Endre</i>)	384
<u>Szabó T. Attila</u>	(1906–1987) (<i>Pomogáts Béla</i>)	764
<u>Vargha Kálmán</u>	(1925–1988) (<i>Rónay László</i>)	765

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 544
 Ábel Jenő 12
 Ács Pál 508, 768
 Acsády Ignác 3
 Acsády Judit 207
 Ádám Ferenc 504
 Addison, Joseph 55
 Adler, Alfred 366
 Ady Endre 44, 82, 128, 218–220, 233, 299,
 369–370, 377, 382, 385, 524, 633, 671,
 673, 723
 Áfra János 628, 633
 Aiszkhülosz 57
 Akerovics, Pjotr 231
 Ákos mester 524–525
 Albee, Edward 218
 Albert Zsuzsa 765
 Albertrandi, Jan 118
 Alciati, Andrea 396
 Aldana, Bernardo de 6
 Áldor Imre 296, 563, 580
 Alexa Károly 641
 Alexander Bernát 265, 637
 Alexandrosz, Aphrodisziaszi 104
 Ali pasa 139
 Allen, P. S. 16
 Allport, G. W. 261
 Álmos 526, 538, 542
 Alsószopori Nagy Pál 418
 Alvinci Péter 34, 36, 39, 395, 733
 Ambrosius Lám Sebestyén 618
 Ambrus, Szent 147, 623
 Ambrus Zoltán 299
 Ammianus Marcellinus 543
 II. Amurates 24
 Anakreón 276, 685
 Anderson, A. R. 531
 Andrásy Béla 409, 419
 Angeli, Georgius 505
 Angelusz Róbert 566
 Angyal Dávid 194, 299, 405
 Angyalosi Gergely 462, 770, 772
 Anna (IV. Béla leánya) 540
 Anonymus 11, 340, 353, 523–526, 537–538,
 540–542, 544
 Antal, Remete Szent 443
 Antalfy Gyula 407
 Ányos Pál 59, 680–682, 685, 690, 694, 698–
 699, 706, 742
 Apácai Csere János 216, 511, 514, 677,
 694
 Apafi Mihály 20–22, 42, 196, 202, 397, 508
 Apáthy István 218
 Apollinaire, Guillaume 498, 500
 Apollodórosz 123
 Apor Péter 212
 Apostel, L. 708, 720
 Apponyi Sándor 503, 505
 Áprily Lajos 123, 513
 Aquaviva, Claudio 734
 Aquinói Szent Tamás 732
 Aranka György 48
 Arany János 52, 217, 274, 301, 306–308,
 393, 411, 516, 519, 564, 575–579, 632,
 635–639, 645, 666–673, 706, 745, 755–
 756, 763, 766–767
 Arany László 564, 575, 670
 Archenholz, Johann Wilhelm von 69
 Aretin, Karl Ottmar von 741
 Arghezi, Tudor 219
 Argyropulos, Johannes 12
 Arisztophanész 669
 Arisztotelész 12, 124, 656, 709, 733
 Arnold, R. F. 118
 Áron László 377
 Árpád 523, 525–526, 537–541, 544
 Arrianus, Flavius 543
 Assarino, Luca 182
 Asztalos István 216, 218, 722–723, 729–730
 Attila 27–28, 524–526, 534–541, 544
 Aubry, Jean 175
 Auden, Wystan Hugh 501
 Auger, Yver 513
 Augustinus Aurelius 253, 328, 444, 531,
 623, 733
 Augustinus de Salanck 5

Augustus Octavianus 546, 548, 553
Austin, John L. 709

Babits Mihály 85, 217, 220, 382, 469, 501,
517, 595, 601, 627, 745, 749, 769

Bach, Johann Sebastian 655

Bacon, Roger 537

Badics Ferenc 151, 402

Bahtyin, Mihail Mihajlovics 229

Bajor Gizi 765

Bajza József 72, 284, 460, 683, 688–692,
695–698, 701–706, 743–745

Bajza József (1885–1938) 344–347, 353, 405

Bak Róbert 604–605

Bakács Tibor, ifj. 378

Bakai Péter 232

Bakonyi Géza 179

Balanyi György 92

Balassa József 406

Balassa László 461

Balassi Bálint 90, 151, 183, 223–226, 310–
338, 340, 387, 389, 516, 522, 619, 642–
665, 677, 689, 694, 701, 768

Balassi Ferenc 619

Balassi János 91

Balázs Anna 588, 590

Balázs Béla 233, 368, 462–463, 468

H. Balázs Éva 740–743

Balázs Mihály 315, 506–508, 656

Balázs Sándor 563, 576

Bălcescu, Nicolae 375

Balduinus, Fridericus 735, 738

Bálint Áron 357

Bálint Endre 635

Bálint György 233, 365

Balla Károly 412, 682, 690, 698

Ballagi Károly 560

Ballagi Mór 571–572, 695–696, 745

Ballér Piroska 220

Balog István 47

Balogh Edgár 212–215, 724–725, 728

Balogh István 576

Balogh Jolán 106, 108

Balogh László 725–726

Balogh Magdolna 376

Balzac, Honoré de 86, 461

Bán Imre 119, 150, 181, 232, 453

Bánffy Miklós 212

Banfi, Florio 14, 142–143, 147, 190

Bánhegyi János 17

Bánóczy József 265

Bányai László 583, 596, 602, 606

Barabás Miklós 358

Baránszky-Jób László 519–520

Bárány Péter 374–375

Baranyai Decsi János 17, 232, 388

Baranyai Pál 166, 168, 172

Barcsay Ábrahám 59, 701

Bardleben 198

Bárdos László 377

Barna Ignác 705

Báróczi Sándor 276, 410, 677, 680–681, 691,
694, 701

Baróti Dezső 741

Baróti Szabó Dávid 676–677, 679–681, 685,
694–696, 698, 701, 706, 742

Bársony György 22–23, 25–26

Barta András 423

Barta János 578–579, 666, 756, 762–763

Bartalis János 212

Bártfay László 402, 404

Bartók Béla 368–369, 379, 385

Bartók István (XVII. sz.) 397

Bartók István (irodalomtörténész) 39

Bartonic Emma 735

Barycz, Henryk 120–121

Basire, Isac 509

Basta György 753

Báthory András 120, 447

Báthory István (fejedelem) 110–121, 751

Báthory Kristóf 38

Báthory Kristófné Bocskai Erzsébet 36, 38

Báthory Zsigmond 36, 38, 752

Báthory Zsófia 25

Batizi András 168–169, 171–172, 174,
386

Batsányi János 49, 680–681, 685, 687, 690,
701, 706, 743

Batthyány Ádám 138, 200, 371

Batthyány Boldizsár 175

Batthyány Ferenc 330, 387

Batthyány Kristóf 188

Baudelaire, Charles 86, 274, 497

Bautschner, Marcellinus 186

Baviera, Giovanni Francesco 6

Baxai T. György 399

Bayer József 47, 49, 52, 54, 58–59, 363

Bebek Judit 224

Bede Anna 364

Bedy Vince 504

Beély Fidél 758

Beer Imre 594

Beimel József 684–685

Békefi Remig 147

Bekes Gáspár 112

Békési Balázs 172

Bél Mátyás 373, 677, 742

IV. Béla 37–38, 231, 540

Béládi Miklós 747, 757–758, 767–769

Béldi Pál 510

- Belitzky János 407
 Bellini, Vincenzo 364
 Belsius János 618
 Bem József 725
 Bencze Imre 617, 619–620
 Bencze Lóránt 377
 Benczédi László 21, 131
 Benda Kálmán 6, 232, 512, 735, 741
 Bene Sándor 206, 236
 Benedek Elek 212, 220, 520, 573–574
 Benedek László 604
 Benedek Marcell 520
 Beneš, Eduard 728
 Beniczky Irma 563
 Beniczky Péter 386, 397
 Benko Antal 692
 Benkő Pál 758
 Bensi, M. 157
 Beöthy Zsigmond 697, 702
 Beöthy Zsolt 580
 Berda József 233, 765–766
 Beregi Oszkár 75
 Beregszászi Pál 400
 Berengaudus 531
 Bérenger, Jean 203–204, 206
 Berić, Pavel 744
 Berkes Tamás 376, 771
 Berlász Jenő 405, 753–754
 Bernandin, Sienai Szent 221
 Bernát, Clairvaux-i Szent 442
 Bernáth Árpád 711
 Bernáth Gáspár 576
 Bertalanffy Imre 702
 Berzeviczy Albert 360
 Berzeviczy Gergely 402, 741–742
 Berzeviczy Márton 12
 Berzeviczy Valerián 93–94
 Berzsenyi Dániel 156, 262, 271–273, 275–276, 280–282, 369, 401–402, 676, 678–683, 685, 687–696, 698, 700–707
 Bessenyei György 50–53, 62–63, 70, 249, 410, 677, 694, 699, 701, 741–742, 754, 767
 Bethlen Farkas 36, 111, 117
 Bethlen Gábor 30, 39, 44, 177, 210–211, 216, 447, 514, 733
 Bethlen János 138
 Bethlen Kata 212
 Bethlen Miklós 212, 508–513, 754–755
 Bethlen Miklós (XIX. sz.) 563
 Beythe István 389, 621, 625–626
 Bèze, Théodore de 5, 315–316, 657
 Bezeczy Gábor 422
 Beziers 205–206
 Bibó István 749
 Bibó Lajos 584
 Bielski, Joachim 117–118
 Bielski, Marcin 111–112
 Bienkowski, Tadeusz 118
 Binder Jenő 122
 Birnbaum, Marianna D. 496
 Biró Ferenc 49, 53, 62, 249, 384, 741–742, 767, 771
 Biró Imre 92
 Biró Lajos 292
 Biró Mihály 357, 360
 Biró Péter 194, 203
 Biró Vencel 92
 Biró Zoltán 376
 Birus, Hendrik 449
 Bisaccioni, Maiolino 183
 Biskupa, M. 111
 Bisztray Gyula 450
 Bitay Árpád 219
 Bitnitz Lajos 676–681, 687, 689, 705
 Bitskey István 120, 733–734
 Blaga, Lucian 219
 Blaho Vince 35
 Blair, Hugh 64
 Blake, William 498–499
 Blandrata, Giorgio 115, 117–118, 506–507
 Bleyer Jakab 742
 Bloch, Ernst 463–464, 466–468
 Bloch Móric 695
 Bloński, Jan 119
 Blotius, Hugo 753–754
 Blumauer, Alois 679, 684
 Bocatti János 371, 618–620, 751–752
 Boccaccio, Giovanni 314, 642, 655
 Bocskai Gábor 34
 Bocskai István (fejedelem) 30, 35–36, 38, 752–753
 Bocskai István (főispán) 20–21, 23, 26, 30, 33–35, 41–42, 44
 Bocskai Miklós 34
 Bod Péter 35, 514
 Bodó Éva Mária 194, 203, 236
 Bodor Aladár 218
 Bodnár György 760, 762, 769–772
 Bogáti Fazakas Miklós 166, 171, 173–174, 224, 317–318, 327, 330, 395, 398, 661
 Bogdan, Iosif 215
 Bogišić, Valtazar 133, 194–195, 201–204
 Bohm Eusták 94
 Boileau, Despreaux Nicolas 703
 Bojtár Endre 376, 385, 768–769, 771
 Bóka László 382, 765
 Bókay Antal 593–595, 605–606
 Boldogrėti Vigh László → Horvát István
 Bolla Márton 374

- Bollók János 104
 Bolognetti 119–120
 Bolyai Farkas 754
 Bonfini, Antonio 12–13, 142, 148, 529, 536–537, 540, 735, 754
 Bónis Sámuel 359
 Bonsy, Pierre de 195, 200–202, 204–206
 Bonyhai Gábor 769
 Boratyński, Ludwik 118
 Borgeaud, P. 124
 Borges, Jorge Luis 217
 Bori Imre 339, 354, 645, 745
 Borián Gellért 236
 Bornemisza György 617
 Bornemisza Péter 29, 90–91, 159, 161, 165, 169, 172–173, 319–320, 322, 386–387, 389, 522, 617–618, 621, 625–626, 642, 662, 664
 Bornemissza János 503–504
 Bornemissza Márton 504
 Boronkai Iván 11, 222
 Boros Gábor 377
 Boross Mihály 559, 573–574, 576
 Borossay Dávid 758
 Borsa Gedeon 13, 733
 Borsáti P. Ferenc 315
 Borsi-Kálmán Béla 376
 Borsos Miklós 761
 Bory István 630–634
 Bory Mihály 138
 Borzsák István 739–740
 Bóta László 651, 665
 Botero, Giovanni 6
 Botka Ferenc 234
 Bouterwek, Friedrich 408
 Bowra, Sir Cecil Maurice 152
 Boyce, G. C. 502
 Börne, Ludwig 121
 Börzsönyi József 754–755
 Bözödi György 722–724, 726–730
 Brahms, Johannes 369
 Branca, Vittore 5
 Brandau 446
 Brandenburgi Katalin 177
 Branik György 177
 Brassai Sámuel 560, 563–564
 Braunthal, Braun von 684
 Brecht, Bertolt 294, 464, 497
 Brenner 540
 Brentano, Clemens 278
 Brezzi, Paolo 143
 Bridia, C. de 231
 Briedl Fidél 693
 Brisits Frigyes 629
 Brocquière, Bertrandon de la 5
 Bródy Sándor 382
 Bruckfelder Dániel 752
 Bruckner János 241
 Bruno, Giordano 656
 Brinswick József 98
 Buber, Martin 531
 Bucelinus, Gabriel 37
 Buchanan, George 315, 394, 657
 Buchler, Johann 188
 Buczy Emil 702
 Buda Béla 589
 Budai Ferenc 101
 Bukovszky Andrea 207, 236
 Bulyovszky Gyula 563
 Buonaccorsi, Filippo 13
 Busa Margit 405
 Busbec, Augier Ghislain de 136
 Busbequius → Busbec, Augier Ghislain de
 Busch, J. J. 700
 Buturović, Djenana 345, 354
 Buzinkai Mihály 22
 Bücher, Karl 81
 Büky Béla 631
 Bürger, Gottfried August 49, 273–276, 364, 408, 684, 702
 Byron, George Noel Gordon 455–457, 461
 Caesar, Caius Julius 141, 146
 Calacinas, Nicolaus 17
 Calderón de la Barca, Pedro 695
 Calepinus, Ambrosius 391
 Caligari 119–120
 Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi) 13
 Calprenède 192
 Calvin, Jean 251–253
 Campe, Joachim Heinrich 283
 Campian, Edmund 315–316, 656
 Camus, Albert 748
 Canisius, Petrus 188
 Capesius, Bernhard 5
 Caragiale, Ion Luca 218, 220
 Carbo, Lodovico 12
 Carpin, Johannes Plano 231
 Catullus, Caius Valerius 103, 108–110, 546
 Caudwell, Christopher 770
 Ceglédi István 620
 Celan, Paul 501
 Cervantes Saavedra, Miguel de 217, 456
 Cesarini 24–25
 Ceva, Bonifacius de 504–505
 Chantry, John 208
 Chasca, E. 152
 Chatenay, Leopold 2
 Chilkó János 93

- Cicero, Marcus Tullius 104, 109–110, 191, 546, 553
 Cirill 527
 Ciulei, Liviu 218
 Claudel, Paul 86, 377
 Claudianus, Claudius 103, 142, 145, 147–149, 440, 547
 Claudius Drusus, Tiberius 123, 530, 535
 Clichtoveus, Jodocus 503–505
 Cocteau, Jean 87
 Coligny gróf 194, 197, 199–201
 Colosvarinus, Emericus → Kolozsvári Imre
 Coman, L. 156
 Comenius, Johannes Amos 390
 Compagni, Sebastiano 14
 Constanzi, Antonio 11, 146
 Corneille, Pierre 56, 685
 Cornelius Nepos 191
 Cornides Dániel 34–35, 37
 Cortese, Alessandro 141–149, 236
 Cortese, Paolo 145
 Cortesius → Cortese, Alessandro
 Coşbuc, George 219
 Cosmerovius 187
 Costo, Tomaso 181
 Craig, Edward Gordon 293
 Cromwell, Oliver 209
 Crusius, Martin 17
 Curtius, Ernst Robert 85, 88, 149
 Curtius Rufus 179
 Cvekan, Paškal 186
 Cybeleius, Valentinus 14
 Cygne, Martin du 188, 190
 Cypriano, Soares 186
 Czakó Zsigmond 697
 Czartoryski, Adam 375
 Czegei Névtelen 386
 Czeglédi István 21, 35–37, 39, 44, 391
 Czeglédi Károly 523
 Czeke Marianne 49
 Czére Béla 234
 Czibula Katalin 96
 Czinár Mór 758
 Czobor Mihály 371
 Czubek, Jan 113
 Czuczor Gergely 302, 629, 633, 680–681, 683, 687–692, 694–702, 704–706, 758, 769
 Csahihen Károly 401
 Csákó Gabriella 207
 Csáktornyai Mátyás 160–161, 317–318, 322–323, 394
 Csáky László 138
 Csáky Miklós 14
 Csanádi Albert 394, 396
 Csanádi Sámuel 97, 99
 Csanda Sándor 147
 Csányi László 92
 Csapodi Csaba 18, 133, 203, 525, 746–747
 Csapodiné Gárdonyi Klára 405
 Császár Elemér 59–60, 92, 274, 402, 671
 Császár Ferenc 563, 576, 696–698, 703–705
 Csáth Géza 772
 Csató Pál 459, 683, 690–691, 706
 Csécsy Imre 75
 Csefkó Gyula 183
 Csehov, Anton Pavlovics 218, 290, 497, 748
 Csehy József 287
 Csengery Antal 559, 672
 Csenkeszfai Poóts András 681
 Cseres Tibor 731
 Csernátóni Gyula 218
 Csetri Lajos 262, 271, 273, 629, 631, 741
 Csikány 297–300, 308
 Csíky Gergely 218
 Csirke György 90
 Csokonai Vitéz Mihály 219, 238–239, 244, 249, 254, 271–284, 363, 514, 516, 627, 676, 678–681, 685–686, 688–692, 694–696, 698–701, 703–706, 743
 Csomasz Tóth Kálmán 369, 388
 Csonka Ferenc 752
 Csoóri Sándor 376
 Csorba Győző 378–379
 Csontos Gyula 75
 Csögör Lajos 215
 Csulai Móré Fülöp 12
 Csuka Zoltán 745
 Csúri Károly 711
 Csűrös Miklós 758
 Csüry Bálint 764
 Dahlmann 527
 Dalmady Győző 576
 Dankó József 535
 Dante Alighieri 497, 642, 654
 Darholcz Kristóf 618–619, 768
 Darkó István 102
 Darvas József 233, 730
 Daun, Heinrich 185, 191
 Dávid András 339, 341, 354
 Dávid Ferenc 506–508
 Dávidházi Péter 46, 771
 Dayka Balázs 261
 Dayka Gábor 275–276, 279, 281, 677–679, 681, 684–685, 687–688, 690, 692, 695, 697–698, 701, 706
 Deák Ernő 376
 Deák Farkas 357–358, 360

- Deák Ferenc 358, 362, 695
 Deák Tamás 212, 217
 Debreceni Ember Pál 22–23
 Debussy, Claude Achille 369
 Decsi Gáspár 321
 Decsy Sámuel 410
 Degré Alajos 563, 576, 697–698, 756
 Demeter János 215
 Démokritosz 487
 Démoszthenész 188
 Dérchy Péter 231, 772
 Derscham, Johann 370, 751, 753–754
 Dersffy Ferenc 618
 Déry Tibor 216, 365, 470, 751
 Descartes, René 86, 483
 Desnos, Robert 501
 Dessewffy József 72, 363, 401, 405, 411–412, 414, 678, 680, 683, 685, 698–699, 706
 Détszy Mihály 181
 Dézsi András 169, 387
 Dézsi Lajos 224, 385, 388–389, 620, 645
 Di Cesare, Mario 148–149
 Dickens, Charles 217
 Di Donato, R. 152
 Dietrichstein 200
 Di Francesco, Amedeo 150, 152, 236
 Dijk, T. A. van 708–709, 720
 Diószegi András 234–235
 Diószegi Sámuel 20, 26, 31, 33–36, 40–43
 Dłużewski, Juliusz Nowak 112–114, 119
 Dobó Jakab 661
 Dobokay Sándor 656
 Dobossy László 384
 Dobsa Lajos 563
 Doležel 711
 Domokos József 234
 Domokos Lajos 238
 Domokos Mátyás 749–751
 Domokos Sámuel 212, 219
 Domonkos, Szent 147
 Donitus (Donić), Ioannes 7
 Doppler Károly 364
 Dorohostajski, J. 117
 Dósa János 97–98
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 87, 748, 762
 Dózsa György 14
 Döbrentei Gábor 47–48, 60, 72, 266–267, 271–284, 363, 402, 418, 678–681, 683, 685, 688, 690, 695, 697, 699, 701, 703–706, 754
 Dömötör Lajos 378
 Dömötör Tekla 374
 Dömötörfi Tibor 185
 Dragota Ignác 576
 Drasenovich Mária 182–184
 Draskovich György 177, 736
 Drewitz, Ingeborg 403
 Dronke, P. 324, 338
 Dsida Jenő 217
 Du Bellay, Joachim 337, 505
 Du Bellay, Jean 505
 Ducis, Jean-François 53
 Dudith András 12, 16, 113, 116
 Duggan, J. J. 152–153
 Dugonics András 374, 680–681, 691, 694–695, 700–701
 Duhamel, George 87
 Dukai Takács Judit 680–681, 685, 691, 706
 Dusbach Péter 358
 Dürrenmatt, Friedrich 218
 Eckhardt Sándor 90, 310, 316, 327, 387, 390, 505, 645, 753
 Ecsedi Báthory István 621, 752
 Édes Gergely 681, 685, 698
 Edvi Illés Pál 560, 680, 690
 Eggenberger József 683, 696
 Egressy Gábor 286–287, 289–290
 Egri Viktor 102
 Egyed Antal 681
 Ehrenstein, Albert 79–80
 Eis, Gerhard 449
 Eisemann György 377
 Eisler Mór 296
 Ejsmonda, Juliana 114
 IV. Ekkehard 528–529
 Elek Oszkár 59, 121
 Elekfi László 369
 Eliade, Mircea 772
 Eliot, Thomas Stearns 500–501, 771
 Előd 542
 Előd István 733
 Emich Gusztáv 563, 565, 571
 Eminescu, Mihai 769
 Endreffy Zoltán 247
 Endrődy (Nepomuk) János 680
 England, Martha Winburn 69
 Ennius, Quintus 546, 553
 Enyedi György 626, 754
 Enyedi Sándor 363
 Eödföffy Orsolya 619
 Eörsi István 122, 465
 Eötvös József 131, 362, 459–460, 559, 576, 694, 696–697, 702–703, 705–706
 Eperjessy Kálmán 2
 Erasmus, Desiderius 16, 136, 318
 Erdei Ferenc 723, 726, 728
 Erdei Klára 621
 T. Erdélyi Ilona 407, 768

- Erdélyi János 297, 301–302, 307, 576, 692,
 695, 697, 702–706, 743, 745, 768
 Erdélyi Pál 385
 Erdődy Edit 769
 Erdős Magda 637, 639
 Erdy János 408
 Erhard Miklós 618
 Erkel Ferenc 364, 697
 Ernst, Paul 463
 Ernyei Gáspár 726
 Erős Ferenc 364–367
 Eröss Alfréd 726
 Erphordensis 534
 Ertsei Dániel 268
 Eschenburg, Johann Joachim 276
 Esprinhard, Jacques 2
 Esterházy Imre 447–448
 Esterházy László 138
 Esterházy Pál 207, 398
 Esterházy Péter 378, 751
 Esze Tamás 22, 25
 Eszéki Imre 8
 Étaples, Jacques Lefèvre d' (Faber Stapu-
 lensis) 504
 R. Étsy Emília 581
 Eustachius, Szent 96
 Eusebiosz, Caesareai 123

 Faber Tamás 618
 Fábián István 88–89
 Fabiny Tibor 5, 21–22, 30, 43
 Fabó András 133
 Fábri Anna 402–403
 Fabusch György 618–619
 Fajcsek Magda 155
 Falb, Georg 732
 Falk Miksa 356, 360
 Fallersleben, Hoffmann von 684
 Faludi Ferenc 516, 677–681, 683, 685, 690–
 691, 694, 696–697, 699, 701, 706, 743
 Fara, Johannes Petri de 504
 Farkas András 165–166
 Farkas Gyula 402
 Farkas István 102
 Farkas Izsák 97
 Farmer, Richard 58, 60
 Fáy András 402, 679–683, 688–691, 693–
 698, 700–701, 705, 754
 Fedák Sári 75
 Fehér Erzsébet 582, 584, 609, 612–613
 Fehér Ferenc 746
 Fehér Géza 634
 Féja Géza 726, 728–729
 Fejér György 105, 404, 410–411, 415, 679–
 680
 Fejtő Ferenc 470–471
 Fekete Imre (XVI. sz.) 164, 169, 171, 174
 Fekete Imre (XVIII. sz.) 56
 Felczak, Wacław 375–376
 Feledi Lestár 90
 Félegyházi Tamás 625
 Felsőbüki Nagy Pál 690
 Felszegi 560
 Felvinczi György 397
 Fenicz György 148–149
 Fényes Elek 417
 Fenyő D. György 607
 Fenyő István 156, 409, 416, 418, 458, 768
 Fenyvesi László 751
 I. Ferdinánd 3, 394
 II. Ferdinánd 371, 733, 735–736
 I. Ferenc francia király 15, 502, 504–505
 Ferenc lotharingiai herceg 446
 I. Ferenc magyar király 758
 I. Ferenc József 357
 Ferencz Győző 378
 Ferenczffy Lőrinc 733, 735–736
 Ferenczi László 768
 Ferenczi Zoltán 29, 48–49, 60, 91, 101, 142,
 191–192
 Ferenczy József 401
 Festetich György 401–402, 742
 Fiath Ferenc 358
 Fichte, Johann Gottlieb 264, 463
 Ficino, Marsiglio 12
 Figyelmessy Fülöp 357
 Filarete 12
 Filepszállási Gergely 44
 Filipecz, Ján 11
 Firdauszi 668
 Fischer-Lichte, Erika 770
 Flacius Illyricus 8
 Flaubert, Gustave 78, 86, 217
 Fleischer Jakab 683
 Flodoard 528
 Florescu, Nicolas 772
 Florus, Publius Annius 106, 110
 Foerstmann, Carolus Eduardus 7, 90
 Fogarasi János 302, 629, 633
 Fögel József 13, 142, 144
 Fónagy Iván 369
 Font Zsuzsa 142
 Fontane, Theodor 669
 Fonzio, Bartolomeo 12
 Forgách Ferenc 112–113, 371, 733–734
 Forgách Imre 208–209, 211
 Forgách Mihály 619
 Forgách Zsigmond 371, 618
 Forstall Márk 190, 206
 Földi János 275–276

- Földi Mihály 77
 Földváry Miklós 401
 Frachetta, Girolamo 192
 Fraknói Vilmos 12, 118–121, 147, 221, 735, 737, 740
 France, Anatole 86
 Francken, Christian 316, 656
 Francsics Károly 358
 Frangepán Katalin 201
 Frangepanibus, Wolfgangus de 3
 Frankenburg Adolf 356, 697
 Frankfordinus Pannonius, Bartholomeus 12
 Frankovics Gergely 621
 Fráter Gáspár 171
 Fráter Zoltán 377
 Fredro, Aleksander 289
 French, A. L. 58
 Frendel István 285
 Freud, Sigmund 365–366, 582, 589, 594–595, 604, 613
 Fricsy Ádám 736
 Friebeisz István 559, 563–564
 Fried István 278, 354, 364, 409, 419, 455–457, 461, 743–745, 771
 Friedreich Endre 92
 Friedrich, H. 763
 III. Frigyes 146, 222
 Fromm, Erich 365–366
 Fubini, M. 156
 Fülöp Géza 405, 419, 514
 Für Lajos 376
 Füssy Tamás 758
 Füst Milán 78–79, 430

 Gaál Gábor 747
 Gaál György 306, 409
 Gaál János 697
 Gábor Andor 75, 121, 233–235
 Gábor Ignác 367
 Gábrriel Asztrik 15, 18, 502–506
 Gadamer, Hans-Georg 709, 711, 720, 763
 Gagyí László 729
 Gál György 179
 Gál Sándor 300, 357
 Galamb Ödön 595
 Gáldi László 384, 743
 Galavics Géza 181
 Gálffy István 7
 Galgóczy Károly 563
 Gáll Ernő 216
 Gallen, Johann 371
 Galli, Guillelmus 503
 Gallicius, Josephus 186
 Gálos Rezső 741
 Gálszécsi István 385

 Garai László 615
 Garaudy, Roger 229
 Garay János 306, 691, 695, 697–698, 702–705, 745
 García Lorca, Federico 497
 Gárdonyi Albert 417
 Gárdonyi Géza 101
 Garrick, David 67–69
 Garzó Imre 358
 Gáspár G. 111
 Gazdag Márta 289
 Gedényi Mihály 422
 Geleji Katona István 338
 Gelinczy György 607
 Gellert, Christian Fürchtegott 684, 686
 Gellért, Szent 442, 448
 Gellért Endre 294
 Gellius, Aulus 103–104, 109
 Gentili, B. 152
 George, Emery 496–502
 Georgievits, Bartholomeus 4
 Georgius Michaelis 5
 Gera Konrád 618
 Gérard de Liège 328
 Gerčić, Jakov 743–744
 Gerecze Péter 268
 Gerézdi Rabán 310–311, 322–323, 328, 643–644, 646, 653, 658–659, 759
 Gergei Albert 160, 165, 169, 171–172
 XIII. Gergely 118, 120
 Gergely Ágnes 230
 Gergely, Nüsszai Szent 507
 Gerhardus 528
 Gerics József 540
 Gerlach, Samuel 751
 Gerlach, Stephan 8, 751
 Gerold Károly 682
 Gerő András 377
 Gessner, Conrad 177
 Gessner, Salomon 71, 244, 250, 256, 679, 681, 686, 691, 742
 II. Géza 535, 540
 Gezeman, Gerhard 341, 354
 Ghillányi Gergely 509
 Ghycsy (Ghyczy) Péter 98
 Gide, André 87, 89
 Gierowski, Józef 111–112, 117
 Giraud, Yves 337
 Giraudoux, Jean 86–87
 Girókuti P. Ferenc 563–564, 568
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 684
 Gobineau, Joseph Arthur 724
 Goethe, Johann Wolfgang von 121, 275, 278, 280–281, 364, 369, 408, 455–457, 461, 679, 681, 684, 702, 742, 745

- Goetz 211
 Goga, Octavian 219
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 217, 289, 748
 Gogolák Lajos 9
 Gombaszögi Frida 75
 Gombos Ferenc Albin 527, 529, 535, 540
 Gombrowicz, Witold 376
 Gorkij, Makszim 218, 289–290, 292
 Gorove István 680
 Gorové László 363
 Gortan, Veljko 4
 Gosse, Edmond W. 286
 Gosztonyi János 503–505
 Gottlieb, Stephanie 47
 Goudoever, Jan van 506
 Gődény Judit 207
 Gömöri György 115, 117, 119
 Gömöry János 102
 Göncz Árpád 376
 Gönczi György 395
 Gönczy Pál 574
 Göröcsöni Ambrus 151, 160–161, 165, 171–172, 174, 388
 Görgei Artúr 757
 Görgei Pál 20, 25–26
 Görög Demeter 61
 Görömbei András 767
 Graciotti, Sante 143
 Gracza György 756
 Gravel márkí 197, 199
 Grawer Albert 618
 Greguss Ágost 300–301, 307, 559, 669
 Grémonville 200–202
 Gretser, Jacob 188
 Grezsa Ferenc 747–748
 Grosschmidt Géza 74
 Grosschmidt Sándor → Márai Sándor
 Groza, Petru 214–215
 Grill Tibor 121
 Gualdo Priorato, Galeazzo 134, 190
 Guarino, Battista 11–12, 14, 549, 553–555, 701
 Gugelweit János 324
 Guicciardini, Francesco 177, 183, 192
 Guillaume d'Aquitaine 660
 Gulyás Pál (költő) 731
 Gulyás Pál (bibliográfus) 55, 66, 121
 Gumbrecht, Hans Ulrich 772
 Guržau, Vasile 219
 Gutt, Helfreich 753–754
 Guttwirth, Melchior 448
 Guyon Richárd 757
 Guzich Miklós 177
 Guzmics Izidor 260, 680, 684, 688, 690–691, 695, 698, 701, 758
 Gvadányi József 679, 681–682, 694, 699, 706
 Gyulai Torda Zsigmond 12
 Gyapay László 361
 Gyárfás Ágnes 374–375
 Gyergyai Albert 246
 Gyomlay Gyula 299–300
 Gyömrői Edit 598–599, 604–605, 607–608, 612–613
 Gyöngyösi Gergely 12
 Gyöngyösi István 151, 373, 391–392, 397–398, 676–682, 692, 694, 699–700
 Györffy György 3–4, 11, 231, 524–526, 535, 540
 Györffy Miklós 641
 György Lajos 219
 Győri Judit 79
 Győry János 241
 Gyulai Ágost 121
 Gyulai Pál (XVI. sz.) 620
 Gyulai Pál 296–309, 632, 634, 669, 703, 754
 Gyulay Lajos 402
 Gyulay Lotti 269
 Gyulay Zoltán 753
 Gyurás István 734–735
 Habermann M. Gusztáv 261
 Habermas, J. 417, 709, 720
 Habet, E. 156
 Hadrovics László 180, 384
 Hagedorn, Friedrich von 684
 Haiman György 363
 Hajdu Henrik 234
 Hajdú Péter 761
 Hajnalkövy János 237, 251–253
 Hajnik Károly 559
 Hajnóczy Iván 96–97
 B. Hajtó Zsófia 768–769
 Halápy Konstantin 93
 Halász Bálint 96–97, 99
 Halász Gábor 590, 636–641
 Haller János 520
 Haller László 701
 Haller, Sebastianus 142
 Hám János 356, 359
 Hangesto, Hieronymus 505
 Hangyás Dávid 98–99
 Hankiss Elemér 438, 659
 Hanuy Ferenc 735
 Harag György 218
 Haraszi Károly 400
 Hargittay Emil 733, 738–739
 Harsányi István 395, 405
 Hartmann, Nicolai 763

- Hastings, J. 529
 Hatvany Bertalan 604, 611
 Hatvany Lajos 79, 595, 633
 Hatvany Lajosné 595
 Haunold, Johann 371
 Hausner Gábor 175, 184–185, 236
 Hauszer Lőrinc 440
 Hauzenka Miklós 93–94
 Havas László 29, 141–143, 145
 Házmán Ferenc 360
 Händel, Georg Friedrich 65
 Hebbel, Friedrich 75, 668
 Hebsacker, Ezechiel 618–619
 Heckenast Gusztáv 563, 565, 571–572, 691, 703–704
 Hegedüs István 12, 148–149
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 84, 366, 470
 Hegyesi Márton 297
 Hegyi Endre 731
 Heidegger, J. H. 23
 Heidenstein, R. 112
 Heine, Heinrich 121–123, 382, 497
 Heiszler Vilmos 376
 Héjjas Eszter 193, 236, 740
 Heller Bernát 347, 354
 Helmeczy Mihály 678, 680
 Heltai Gáspár 7, 10, 15, 318, 394, 520, 537, 677
 Heltai Jenő 75–76, 79
 Hencze Béla 241
 Hendricks 711
 II. Henrik 113
 III. Henrik 535
 III. Henrik Walezy 113–114
 Henszlmann Imre 563
 Herberstein, Sigismundus 754
 Herczeg Ferenc 450
 Herder, Johann Gottfried 258–260, 265–266, 272, 408, 456, 460–461, 578, 680–681, 684, 688, 691, 694
 Herepei János 514
 Heriger 530
 Hermányi Dienes József 514
 Hermogenész 12
 Herner János 175, 735–736
 Hérodotosz 531
 Herold, Johannes 540
 Herrico, Scipione 184
 Hesse, Hermann 76
 Heufeld, Franz 47, 53
 Hevesi András 88
 Hevesi Sándor 288, 292–294, 765
 Hexendorf Edit 385
 Heynecke, Kurt 81
 Hidas Antal 591
 Hierat, Anton 735–736
 Hiller, Erhardt 175
 Himmelreich György 371
 Hinkmár érsek 527, 536
 Hoblik Márton 278
 Hoher, Johann Paul 187–188
 Hodann, Max 594
 Hoffhalter, Raphael 91
 Hoffmann György 753
 Hoffmann, H. 772
 Hofmannsthal, Hugo von 497
 Hohenlohe 197–199
 Holbach, Paul Henry Dietrich baron d' 239, 241, 246, 249
 Holenda Barnabás 758
 Holl Béla 506, 739
 Hollmann, Joseph-George 240–243, 245–246, 255, 269
 Hollós Korvin Lajos 234
 Holtzhauser Károly 94
 Holub József 735
 Hóman Bálint 112
 Home, Henry Lord 58
 Homérosz 54–55, 57, 86, 103, 106, 144, 184, 188, 275, 279–281, 531, 553, 668, 686, 701–702
 Homokay Pál 689
 Homonnay György 138
 Homonnay Imre 681
 Honorius 145
 Honter, Johann 5
 Hooge, Ramoyen de 189
 Hopp Lajos 44, 110, 767, 771
 Horányi Elek 701
 Horatius Flaccus, Quintus 103–104, 108–109, 275, 281, 551, 555, 682, 685, 703
 Horthy Miklós 234
 Horvát Endre 676, 678–681, 683, 685, 688–689, 700–701, 706
 Horvát István 99, 400, 402, 688
 Horvát János 679–680, 688
 Horváth András 415
 Horváth Árpád 293
 Horváth Cyrill 688, 694, 697
 Horváth Elek 684
 Horváth Endre 411
 Horváth Gergely 618, 621
 Horváth István 724, 729–730
 Horváth István Károly 3
 Horváth Iván 155, 223, 310–338, 412, 521–522, 642, 644–645, 648, 650, 656, 658, 663, 665, 769–770
 Horváth János 96, 150, 325, 392, 396, 409, 515, 578, 632, 671, 673, 743

- Horváth János, ifj. 149, 524–525, 540
 Horváth József 250–251, 266
 Horváth Károly 376, 629, 632, 641, 769
 Horváth Mária 236
 Horváth Mihály 693
 Horváth Szabolcs 591, 604
 Howell, James 209
 Hörcher Ferenc 378
 Hörmann, Kosta 345–346
 Hrochotský, Abraham 18
 Hrodovics György 94
 Hrosvitha von Gandersheim 534
 Hubay Miklós 234
 H. Hubert Gabriella 767
 Hubert Ildikó 626
 Hugo, Victor 455–456, 461
 Hunfalvy Pál 559, 563, 756–757
 Hunyadi Ferenc 160–161, 166–167, 171, 174, 386
 Hunyadi János 12, 24, 144–145, 148, 754
 Hunyadi László 144–145
 Hurban-Vajanský, Svetozár 727
 Huss István 96
 Hussler, Edmund 520
 Huszár Benedek János 573
 Huszár Dezső 738
 Huszár Gál 91, 319, 321–322, 389, 394, 396, 625, 767
 Huszti József 145–146, 148–149
 Huszti Péter 317–318, 388

 Iamsinoci, Andreas 17
 Ibn Ruszta 528
 Ibsen, Henrik 218, 765
 Ignotus 77
 Ignotus Pál 604
 Illei János 695
 Illés Endre 379
 Illés László 770, 772
 Illésházy István 753
 Illyefalvi István 394
 Illyés Gyula 100, 233–234, 365–366, 377, 379, 384–385, 520, 729, 749–750, 757–758
 Ilona, Szent 662
 Ilosvai Selymes Péter 11, 161, 164–167, 169–172, 174, 317–318, 386
 Ilosvay György 704
 Imre Lajos 659
 Imre Mihály 20, 28
 IV. Ince 231
 Iorga, Nicolae 219
 Isac, Emil 212, 218, 220
 Isidorus Hispalensis → Izidor, Sevillai Szent

 I. István, Szent 16, 144, 331, 441, 448, 524, 539, 694, 739
 V. István 540
 Istvánffy Miklós 142, 178, 328, 735–736
 Ivanich Pál 106
 Iványi Béla 13, 133, 175, 203, 370, 618, 734
 Izabella királyné 5, 112
 Izidor, Sevillai Szent 533, 623

 Jádi Ferenc 593–595, 605–606
 Jakab István 705
 Jámbor Pál 705
 Jancsó Elemér 742
 Jankovics József 508–513, 768–769
 IX. János 527
 Jánosi Ferenc 563
 János Fülöp mainzi választó 138, 194
 János, Nepomuki Szent 96
 János Zsigmond 6, 111–112, 115
 Jánosi Béla 58, 60
 Jánossy Dénes 360
 Janus Pannonius 4, 11–12, 14–15, 24, 103–110, 145–149, 330, 546–557, 662, 694, 754
 Jaschkó Hermin 738
 Jászi Oszkár 220
 Jaurès, Jean 584
 Jauss, Hans-Robert 710, 720
 Jean, Paul 408
 Jedlik Ányos 758
 Jékely Zoltán 520, 722, 728, 730–731, 750, 767
 Jelenits István 228
 Jeromos, Szent 531, 620, 623
 Jeucourt 196–198
 Jócsik Lajos 727–728
 Jókai Mór 126, 278, 354, 449, 513, 520–521, 563–564, 576, 743–744, 766
 Jolsvai András 400
 Jones, Emerys 58, 60
 Jordáky Lajos 215, 724–725, 728
 Jordán Tamás 7
 Jordanes 528, 543
 Josephus Flavius 531
 Jósika Miklós 219, 455, 682, 688, 694, 697, 700, 702, 705–706
 Jósika Júlia 563
 Jovius, Paulus 735
 Joyce, James 216, 464
 Józsa Béla 213
 II. József 287, 364, 689, 741–742, 758
 József Áron 586, 615
 József Attila 217–219, 226, 233, 365–366, 369–370, 377, 382, 517, 581–616, 645

József Etel 596, 598, 606, 609
 József Farkas 769–770, 772
 József Jolán 582, 585, 596, 602–603, 609
 József, Kalazanci Szent 92, 96
 Juden, Brian 124
 Juhász Béla 767
 B. Juhász Erzsébet 521, 772
 Juhász Ferenc 230
 Juhász Gyula 84, 581–582, 584, 595, 755
 Juhász István 43
 Juhász László 2, 11, 13
 Juhász Pál 593
 Julianus Apostata 507
 Julianus barát 231
 Julianus kardinális 24–25
 Julow Viktor 741
 Jung Károly 339, 353–354
 Jurjevič, Gabriel 186
 Justinus 536
 Juvenalis, Decimus Junius 555, 691
 Juvencus 149

Kabdebó Lóránt 428, 767
 Kacsir Mária 212, 218
 Kacsó Sándor 212–215
 Kádár Endre 76
 Kaffka Margit 75
 Kafka, Franz 80, 83, 216, 229, 464
 Kahána Mózes 466
 Kákonyi Péter 168–169, 387
 Kalász Márton 379
 Káldi György 738
 Kállai Gyula 724
 Kállay Ferenc 272, 457
 Kállay Miklós 83, 403
 Kálmán Béla 450
 Kálmán C. György 768–769
 Kalmár Melinda 235
 Kálnoky László 750
 Kamarius, Thomas 3
 Kammerlauf 473
 Kanizsai Pálfi János 652
 Kant, Immanuel 238, 250–251, 264–267, 269, 408, 461
 Kanyaró Ferenc 133, 181
 Kanyó Zoltán 709, 711, 720
 Karácsony Sándor 725, 729
 Karadžić, Vuk Stefanović 341, 743–744, 746, 771
 Karaman, Dimitrije 341
 Kardeván Károly 637, 639
 Kardos István 369
 Kardos László 382
 Kardos Tibor 146, 148, 226, 374, 394
 Karinthy Frigyes 325, 382

Kármán Demeter → Karaman, Dimitrije
 Kármán József 63, 275, 283, 410, 754
 Karnarutić, Brne 148, 190, 340, 342–345, 354
 I. Károly (Károly Róbert) 689, 694
 Károly lotharingiai herceg 446
 I. Károly, Nagy 534, 536
 III. Károly 511
 IX. Károly 112
 Károlyi Gáspár 29
 Károlyi György 402
 Károlyi Zsuzsanna 34
 Kartal Zsuzsa 141
 Karvalics László 378
 Kassák Lajos 76, 233, 462–471, 750
 Kászonyi Dániel 756
 II. Katalin 287
 Kathona Géza 91
 Katona András 752
 Katona Béla 423
 Katona József 96–99, 218, 363, 384, 637, 640
 Katona Lajos 526
 Katona Tünde 370
 Kaunitz, Wenzel Anton 741–742
 Kayser, Abraham Christoph 742
 Kazinczy Ferenc 47–49, 53, 71–72, 124, 133, 237–281, 284, 287, 354, 363–364, 402, 404–406, 409, 411–412, 414–415, 456, 472–495, 575, 677–681, 683–685, 687–706, 741–743, 754, 768
 Kazinczy Gábor 72, 133, 240, 306, 472
 Keckermann, Bartholomaeus 395
 Keczer András 618
 Kecskeméthy Aurél 360
 Kecskeméti György 88
 Kecskés András 370, 385
 Kecskés János 371
 Keene 684
 Kekez, Josip 342–343, 345–347, 354
 Kéki Béla 513
 XII. Kelemen 93
 Kelemen Lajos 764
 Kelemen László 422
 Keleti Károly 572
 Kellemesy Gergely 94
 Kellér Andor 765
 Keller, Gottfried 701
 Kemény János (fejedelem) 151, 212, 391, 397, 513, 764
 Kemény János (XX. sz.) 212
 Kemény József 177
 Kemény Zsigmond 559, 566, 568, 570, 575–576, 578, 750, 754, 763
 Kempelen Győző 563

- Kempen 357
 Kende Zsigmond 176, 185, 191–192
 Kendi Anna 331
 Kenéz Győző 57
 Kerecsényi Dezső 393, 402, 416
 Kerekés Sámuel 61, 71
 Kerényi Ferenc 285–286, 289, 363–364, 641
 Kerényi Frigyes 695, 697–699, 702, 705
 Keresztury Dezső 49, 52, 666–673
 Keresztury Mária 52
 Kerr, Alfred 77
 Kertbeny Károly 296
 Kertész Imre 124
 Kéry László 58
 Keserű Bálint 147, 370
 Keveházi Katalin 370, 621, 753
 Keyserling, Hermann von 83–84
 Kézai Simon 524–525, 531, 537, 542–543
 Khern Ede 563
 Kibédi Varga Áron 710, 720
 Kilián György 695
 Kilián István 92, 375, 765, 771
 Király Erzsébet 148, 175, 192, 204, 236
 Király István 44
 Kircher, Athanasius 191
 Kis János 256–258, 269, 275, 401–402, 412, 678–680, 682–685, 688–693, 695–699, 701, 706
 Kis Pál 682
 Kisfaludy Károly 283, 300, 363, 457, 677–685, 687–699, 702–707
 Kisfaludy Sándor 278, 282, 363, 401–402, 404–405, 409, 411, 413–414, 676, 678–685, 688–700, 702, 704, 706
 Kiss Gy. Csaba 375–376, 769, 771
 Kiss Jenő 722, 726, 728–731
 Kiss József (XIX. sz. első fele) 69
 Kiss József (költő) 580
 Kiss József (irodalomtörténész) 100, 296, 306, 768
 Kiss Károly 300, 340–342, 344, 346, 354, 694
 Kiss Sámuel 418
 Kittel, G. 529, 531
 Klaniczay Tibor 1, 6, 12, 18, 112, 131, 133, 143, 146, 148, 150–152, 154, 158, 175–178, 180–181, 183, 203–204, 206, 236, 310–312, 339–341, 343–344, 346–347, 354, 387, 524, 619, 643–644, 646, 650–653, 665, 767–768, 770–771
 Klapka György 375
 Klein, Stephan J. 79
 Kleist, Ewald von 275, 277, 691
 Klemm Antal 758
 Klobusiczky András 138
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 56, 71, 280–281, 408, 703
 Klotz, Christian Adolp 272
 Kluch János 188
 Knecht, Josef 502
 Kobzy János 340, 346, 354
 Kochanowski, Jan 114
 Kocsis Rózsa 747
 Kodály Zoltán 368–369, 379, 750, 760
 Kodolányi Gyula 751
 Kodolányi János 233, 365–366, 382, 726
 Koháry István 391
 Kohn Sámuel 530
 Kokas Károly 179
 Kókay György 407, 458, 741, 766–767, 769
 Koljević, Svetozar 355
 Kollár, Ján 727
 Koller József 677
 Kollonich, Leopold 21
 Kolnay Aurél 365
 Kolozsvári Grandpierre Emil 767
 Kolozsvári Imre 15, 505
 Kolozsvári János 371
 Koltay-Kastner Jenő 182
 Komáromi András 177
 Komáromi Csipkés György 23
 Komáromi János 751
 Komlós Aladár 122, 299, 627, 632, 634
 Komlóssy Karolina 576
 Komlowszki Tibor 159, 164, 166, 170, 753
 Konarski, Adam 111
 Kondrotas, Silius Tomas 768
 I. Konstantin, Nagy 662
 Kónsztantinosz, Porphürogennétosz 528–529, 533, 537, 540, 543
 Kónya István 253
 Koós Ferenc 357, 360
 Kopácsi György 90
 Kopcsányi Márton 386
 Kopernik, Mikolaj 494
 Koptik Odo 440–448
 Kordé Imre 72
 Kormos István 230
 Korompay Bertalan 101
 Korompay H. János 50
 Koronka Antal 690
 Kós Károly 218
 Kósa János 407
 Kósa László 768
 Kosáry Domokos 193, 195, 240, 400, 741
 Kossuth Lajos 357, 360, 375, 407, 756–757
 Koszó János 84
 Kosztolányi Dezső 76, 81, 83, 220, 369, 377–378, 426, 438, 449, 770
 Kotzebue, August 686

- Kovách Aladár 722
 Kovács Anna 665
 Kovács Endre 112, 117
 Kovács Ferenc 218
 Kovács György 582, 584
 Kovács I. Gábor 558
 Kovács Ilona 739–740, 771
 Kovács Imre 726, 728
 Kovács István 212, 375, 769
 Kovács J. Béla 212, 214
 Kovács József 769
 Kovács József László 751
 Kovács Márk 758
 Kovács Pál 689–691, 697–698, 705
 Kovács Sámuel 404
 V. Kovács Sándor 12, 103, 146, 220, 385, 660, 738
 Kovács Sándor Iván 44, 138, 146, 148, 151, 175, 178–179, 185, 192, 203, 205, 236
 Kovačić 501
 Kovacsóczy Farkas 12, 111, 620
 Kovacsóczy Mihály 690, 697–698
 Kovalovszky Miklós 100, 449
 L. Kozma Borbála 372
 Kölcsey Ferenc 156, 236, 268, 271–284, 364, 402, 412, 416, 680–681, 683–698, 700–707, 743–744, 746
 Köllő (Engel) Károly 212, 219–220
 Könczöl Csaba 228–231
 König, Edward 529
 Köpeczi Béla 44, 195, 739–740, 760
 Köprülü Ahmed 139, 196
 Körner, Theodor 283, 684, 688, 694
 Köröspataki B. János 151
 Kőszeghy Alajos 93
 Kőszeghy Péter 223–226, 310, 521–522, 642–665, 767–769
 Kőváry László 217, 563, 570
 Kövy Sándor 268
 Krasinśki, Franciszek 111, 376, 769
 Krasinśki, Wincenty 111
 Krasznahorkai László 751
 Kreuzer György 618
 Krieskircher, Ferdinand 441
 Kristeller, Paul Oscar 143
 Kristó Gyula 524–525, 540, 542
 Kristóf György 219–220
 Kriza János 297, 299, 302–303, 306, 743
 Krókowski, Jerzy 115
 Krúdy Gyula 76, 149, 217, 422–439, 580, 770
 Krummacher 684
 Krusith Ilona 224
 Krzyżanowski, Julian 112
 Kukuljovic 133
 Kulcsár Adorján 400
 Kulcsár György 621, 625–626
 Kulcsár István 402, 599, 602, 605, 607
 Kulcsár Péter 1, 111, 240, 472, 508, 523
 Kulcsár Szabó Ernő 747, 769
 Kulin Ferenc 252
 Kun Béla 466
 Kun Ilona 509
 Kun László 542
 Kun Szabó Sándor 48
 Kuncz Aladár 212, 216
 Kunoss Endre 691, 695, 702–703, 705–706, 743
 Kunszery Gyula 234, 399
 Kurcz Ágnes 739
 Kurkó Gyárfás 215
 Kurszán 523
 Kutassy János 371
 Kuthy Lajos 694, 697–698
 Kühár Flóris 758
 Kühnel, Josef 738
 Lackner Kristóf 18, 177, 179
 Lackó Miklós 747
 Lactantius, Lucius Caelius 123
 Lácza Szabó József 268
 Laczkó András 234
 Ladányi Sándor 372
 La Feuillade 197
 La Fontaine, Jean de 685
 La Haussaye, Amelot de 192
 I. Lajos (Nagy Lajos) 443–445, 448, 702
 II. Lajos magyar király 24–25, 503–504
 XII. Lajos 15, 502–504
 XIV. Lajos 193–196, 199, 201–206, 236, 740
 XVI. Lajos 52
 Lakatos István 767
 Laky Demeter 702
 Lamarck, Jean-Baptiste Antoine de 569
 Lamartine, Alphonse de 461, 576
 Lamberg, Katherina Maria 189, 191
 Lambert von Hersfeld 541
 Lancsák Gabriella 620
 Landerer Lajos 571
 Langbein 684
 Lányi Ede 734
 Lányi Viktor 79
 La Place, Pierre-Antoin de 52
 Larbaud, Valéry 86
 Lasicki, Jan 5
 I. László, Szent 11, 106–107, 524, 539, 541, 552
 IV. László 540
 V. László 146–147
 László Anna 292

- László Gyula 722, 726, 729
 László Hermína 185
 László János 261
 László Zsigmond 367–370
 Laszowski, Emil 185–186, 188–190
 Lauka Gusztáv 576
 Lavotta János 274
 Lázár István 26
 Lebár Mária 185
 Léday Lénárd 94
 Lefevre, Jacobus 503, 505
 Legányi Norbert 758
 Lehner, Jakob 145
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 247–248, 250–251, 269
 Lejeune, R. 152
 Lenartich János 661
 Lenau, Nikolaus 702
 Lengyel Balázs 765
 Lengyel Dénes 520–521
 Lengyel Menyhért 292
 Lengyel Miklós 520
 VI. Leó (Bölcs Leó) 528, 537
 IX. Leó 535
 Leonello 548
 Lépes Bálint 733
 Lermontov, Mihail Jurjevics 769
 Lessalopier, Pierre 6
 Lessing, Gotthold Ephraim 254, 256–257, 272, 278, 684, 686
 L'Estrange, Roger 208
 Lesznai Anna 77
 Le Tellier 193, 196–200
 Le Tourneur, Pierre 52–53
 Lévai Névtelen 161
 Levárdy Ferenc 747
 Léway Edit 11
 Léway József 99, 576, 578
 Levedi 526
 Levison 133
 Lewis, David 708, 720
 Libényi János 357
 Lichońska, Irmina 13
 Lichtmann Tamás 235
 Ligeti Ernő 213, 216
 Lionne 195–197, 201
 I. Lipót 25, 138, 140, 186–187, 193–196, 198, 200, 204–206, 209
 Lippai János 335
 Lippay György 138, 177, 737
 Lippi, Brandolini 12
 Lipsius, Justus 16
 Liptai Ervin 297
 Listius (Liszi) Ferenc 177, 192
 Listius (Liszi) János 177
 Listius (Liszi) László 177–178, 181
 Listius (Liszi) Mihály 177
 Listius (Liszi) Tamás 177
 Liszkai Demeter 232
 Lisznai Kálmán 576
 Liudprand 528
 Liutvin, Szent 535
 Livius, Titus 105, 546
 Lobkovitz herceg 139
 Locke, John 63
 Lónyai Jánosné 356
 Lónyai Menyhért 641
 Lord, A. B. 152
 Losonczy László 576
 Lottini, Francesco Giovanni 177
 Louvois márkí 194
 Lovitzkovicz István 93
 Löbl, Hans Kristof 185
 Löbl Mária Zsófia 185–186, 204
 Lőkös István 746
 Löwenthal, Leo 417
 Löwy, Michael 463–464, 467
 Lucius, Jacobus 7
 Lucretius Carus, Titus 103, 107–109, 546, 553
 H. Lukács Borbála 771
 Lukács György 82, 228–229, 233, 365–367, 384, 462–471, 517, 709, 763, 771
 Lukács Lajos 690
 Lukács László 732, 734
 Lukács Pál 702
 Lukácsy Sándor 461, 563, 629
 Lukcsics Pál 372
 Lukinich Imre 6, 511
 Lupaş, Ioan 727
 Luther, Martin 10, 623, 626
 Lübecki Arnold 525
 Lükő Gábor 664, 725
 Macedóniai László 3
 Macedonski, Alexandru 219
 Machiavelli, Niccolò 179
 Machinensis, Nicolaus 15
 Madách Imre 217–218, 290, 295, 376, 502, 635–641, 669, 763, 765, 769
 Madarász József 357
 Madarász László 757
 Mader Béla 409, 416, 419
 Mádl Antal 79
 Magini, Giovanni Antonio 2–3, 16
 Magyar Márta 370
 Magyar Mihály 559
 Magyar István 388
 Magyar Péter 387, 398
 Mahler, Gustav 75

- Mahovszky József 457
 Mailáth János 260
 Maier, Michael 9–10
 Maior, Petru 219
 Majer István 559, 571
 Májer József 679–680, 688
 Majláth János 409, 679–680, 690, 706
 Major Tamás 294
 Majtán, M. 737
 Makáry György 691
 Makkai Ernő 264
 Makkai János 728
 Makkai László 30, 43, 111, 131, 726
 Mallarmé, Stéphane 86
 Maller Sándor 51, 57, 60
 Malomfalvy Gergely 390
 Malus Pál 618
 Malvezzi, Virgilio 192
 Mályusz Elemér 503, 544, 729
 Mályuszné Császár Edit 96–97
 Man, Hendrik de 366
 Mandelstam, Oszip Emiljevics 501
 Mandula Aladár 738
 Mándy Iván 765–766
 Mantuano, Battista 149
 Mann, Thomas 79, 229, 449, 470, 668
 Manuzio, Aldo 188
 Márai Sándor 74–89, 519, 728, 770
 Marcel, Gabriel 228
 Marcello, Giacomo Antonio 147–149, 548
 Marcellus (pápa) 535
 March, Henry 208
 Marczali Henrik 11
 Marczibányi István 402
 Margalits Ede 186, 189
 Margócsy István 377
 Mária királyné (II. Lajos felesége) 503
 Mária Terézia 364, 445–446, 448, 484, 694, 701, 742
 Máriássy Ferenc 618
 Máriássy Pál 617
 Máriássy Zsigmond 618
 Marino, Giambattista 146, 179
 Márk, Szent 147
 Márki Sándor 297, 740
 Markó Árpád 133, 203
 Markovits Györgyi 233–234
 Márkus Emília 75, 563
 Marót Károly 141
 Maróti Ajtony Lajos 759
 Marx, Karl 106, 366, 656
 Martialis, Marcus Valerius 103, 110, 546–547, 554–555, 703
 Martin du Gard, Roger 86
 Martinkó András 100, 273, 632, 635
 Martins, J. V. Pina 770
 Martinus de Bereck 18
 Márton Áron 214
 Márton István 269
 Márton Jenő 121, 123
 Márton József 684
 Mártonfi József 363
 Marullo, Michele 143
 Marzio, Galeotto 11–12, 546
 Masaryk, Thomas 728
 Massaut, Jean-Pierre 504
 Massis, Henry 87–89
 D. Máta Mária 768
 Mathesius, Johann 10
 Matics Imre 692, 703
 Mátray Gábor 408
 Matthiesson, Friedrich von 276, 281, 678, 681, 684
 Mátyás király 5, 11–13, 28, 30, 112, 142–148, 183, 220–222, 340, 374, 385, 388, 503, 524, 694, 697–698, 701, 704
 II. Mátyás 734, 736
 Mauks Ilona 450
 Maurras, Charles 88
 Mayer, Anton 187
 Mécs László 80, 102
 Medgyes Lajos 576
 Medgyesi Pál 39, 44, 397–398
 Mednyánszky Alajos 409
 Mednyánszky Jónás 138
 Medve Imre 577
 Meisner, Balthazár 734–735
 Melanchton, Philipp 10, 90, 623
 Melczer Tibor 769
 Melegdi János 332
 Melich János 388, 540
 Melius Juhász Péter 6, 319–323, 325
 Méliusz József 212–213, 215–216
 Mende, Franz 122
 Mendelssohn, Moses 246–248, 255, 272
 Ménmarót 538
 Mentovich Ferenc 576
 Mercati, Giovanni 13, 15
 Merényi Gyula 82
 Merivale, Patricia 124
 Merse György 177
 Meschendörfer, Adolf 216
 Messina Melchior 94
 Mészáros Imre 94
 Mészáros István 674, 736–737, 759
 Meszlényi Pintér György 504
 Mészöly Miklós 230
 Metastasio, Pietro Antonio 275
 Metód, Szent 527
 Meyer, Conrad Ferdinand 669

- Mezei József 123–124, 452, 635
 Mezei Márta 63, 237, 741
 Mezey László 324
 Michaelis 684
 Michelangelo, Buonarroti 217, 655
 Mickiewicz, Adam 461
 Micolich, Michael 8
 Mielecki, Mikolaj 112
 Migne, Jacques-Paul 530–531, 537
 Mihályi Ödön 75, 77, 89
 Mihalykó János 618
 Mikecs László 727–729
 Mikes Kelemen 680–681, 764, 767
 Miklós Tamás 582
 Mikó Imre 514
 Mikolai Hegedűs János 44
 Mikszáth Kálmán 220, 422–423, 449–454, 576, 580, 766
 I. Miksa 111–112, 114, 118
 Mikulich Sándor 177
 Miletz János 97
 Miller, Arthur 218
 Miller, J. L. 529
 Miller, Johann Martin 742
 Miller, M. S. 529
 Millien, Achille 579
 Miloš fejedelem 744
 Milotai Nyilas István 395
 Milton, John 51–52, 63, 686
 Milun, Kathryn 770
 Mindszenti Sámuel 61
 Miskolczi István 92, 94
 Miskolczi Csulyak István 371–372, 620
 Mód Aladár 234
 Mohácsi Ágnes 236
 IV. Mohamed 208
 Mohi Sándor 212
 Mocoschius Lénárt 618
 Moldova György 627
 Molière 217–218, 289, 514, 685
 Molin (velencei követ) 137
 Mollay Károly 752
 Molnár Ferenc 75, 292
 Molnár János 680
 Molnár Jenő 267
 Molnár Klára 289
 Molnár Sándor 194–195, 203–204
 Molnár Szabolcs 340, 354
 Molter Károly 216
 Monok István 142, 148, 175, 189, 231–232, 236, 370, 373, 752–753
 Monostori Imre 747
 Monoszlói András 371
 Montagu, Elizabeth 52
 Montague, R. 708, 720
 Montaigne, Michel de 86, 217
 Montecuccoli, Raimondo 134, 140, 196, 198–200, 209, 754
 Montherlant, Henry de 87, 497
 Móra Ferenc 581, 588, 765–766
 Morand, Paul 86
 More, Sir Thomas 216
 Moretus, Balthasar 736
 Móricz Zsigmond 217–218, 233, 377, 382, 428, 722–723, 764–765
 Morris, C. W. 708, 720
 Mortier, Roland 404, 770
 Morus Tamás → More, Sir Thomas
 Mosonyi Mihály 364
 Mossóczy Zakariás 177–178, 377
 Mozart, Wolfgang Amadeus 743
 Mózes Huba 212, 217–218, 220
 Mösch Lukács 94
 Mráz, Andreas 727
 Mrożek, Slawomir 376
 Munkácsy János 697
 III. Murád 114, 144
 Murányi Gábor 583, 599, 605
 Murmelius, Johann 385, 388
 Musil, Robert 217, 464
 Müller Gyula 563, 565, 576
 Müller Lajos 594
 Münster, Sebastian 623
 Nacsády József 766–767
 Nadányi János 138, 207, 209
 Nádasdy Bálint 505
 Nádasdy Ferenc 20, 138, 192, 194, 200
 Nádasdy Tamás 91
 Nádas József 468
 B. Nádor Orsolya 722
 Nagy Barna 752
 Nagy Elek 726
 Nagy Endre 410, 414
 Nagy Ferenc 275, 692
 Nagy Gábor 257
 O. Nagy Gábor 183
 Nagy Gáspár 376
 Nagy Ignác 558, 571, 697, 703
 Nagy Imre 212, 695, 702, 705
 Nagy István 212–213, 218, 724–726, 728
 Nagy Iván 372
 Nagy József 88, 101, 416
 Nagy Károly 691
 Nagy Lajos 76, 78, 366, 603–604
 Nagy László 217, 746
 Nagy Miklós 452, 454, 521, 756, 767
 Nagy Sámuel 238, 250–251
 Nagybáncai Mátyás 171–172, 317
 Naldi, Naldo 12

- I. Napóleon 260, 531
 Nárdai János 504–505
 Negro, Francesco Pescennio 13
 Négyesy László 133, 141, 146–148, 153, 180, 203, 632
 Nelisser Imre 93–94
 Nemes Nagy Ágnes 470–471, 765
 Nemes G. Zsuzsanna 234
 Nemeskürty Harriet 236
 Nemeskürty István 90–91, 617
 Németh Andor 582–583, 586–590, 592, 595, 601, 603, 769
 Németh Antal 291, 293–294
 Németh Béla 181, 236
 Németh G. Béla 127, 509, 559, 637, 659, 763
 Németh Gyula 760
 Németh Károly 93–94
 Németh S. Katalin 515, 747, 768
 Németh László 218, 295, 382, 708–721, 725–727, 747–749, 762
 Némethiné Sargina Ludmilla 769
 Nényei Gáborné 508
 Neri, S. Filippo 120
 Neuser, Adam 751
 Newton, Isac 9–10, 63, 65
 Ney Ferenc 697
 Nicolaus comes de Thurocz 3
 Nieszporkowitzius, Ambrosius 445
 Niezsche, Friedrich 84, 124, 128, 378
 Nikolić, Ivan 744
 Nikolsburgi Névtelen 161, 164, 170, 172
 Norbert, Szent 502
 Noszlopy Gáspár 57
 Novák József 111
 Novalić, Djuro 339–340, 342, 344–347, 355
 Nyéki Vörös Mátyás 336, 396–397
 Nyemirovics-Dancsenko, Vlagyimir Ivanovics 290
 Nyerges Judit 769
 V. Nyilassy Vilma 148
 Nyíró József 723
 Nyíró Lajos 770
 Nyíri Tamás 247
 Nyomárkay István 342
 Obernyik Károly 697–698
 Odebrecht, Rudolf 520
 Odorics Ferenc 708, 721
 Ódry Árpád 294
 Okolicsányi Pál 21
 Oláh Gábor 452
 Oláh Gusztáv 295
 Oláh Máté 15
 Oláh Miklós 2–3, 5, 13–16, 91, 537
 Olosz Lajos 213
 Oltványi Ambrus 408, 766
 Onodi László 769
 VIII. Orbán 734
 Orbán Balázs 357–358, 360
 Orczy Lőrinc 246, 398, 677, 694, 701
 Oriovčanin, Luka Ilić 342
 Orlovsky Géza 142, 175–176, 179–180, 184–185, 191, 236, 754
 Orosz István 236
 Orosz László 99, 402, 517
 Oroszhegyi Mihály 390
 Orsi, Roberto degli 549
 Országh László 58
 Ortega y Gasset, José 748
 Orteliusz, Abraham 182
 Osdolanus, Simon 15
 Ossoliński, H. 117
 Ossoliński, Z. 117
 Ostendorf, Berndt 772
 Ostrosith Mátyás 509
 Osvát Ernő 76, 584, 671
 Ottlik Géza 765
 I. Ottó 534, 540
 II. Ottokár 540
 Óvári Lipót 563
 Ovidius, Publius O. Naso 103, 108–109, 141–142, 217, 445, 520, 546–557, 681, 685, 703
 Ökröss Bálint 563
 Ömlich, Franz 751
 Örvendi Molnár Ferenc 396
 Őry Miklós 732, 734
 Ötvös Péter 224
 Pais Dezső 225–226, 300, 523, 760
 Pajewski, Janusz 111–112, 114
 Pákh Albert 559
 Paku Imre 584
 Pál Judit 598
 Pál, Remete Szent 441, 444
 Palaeologus, Jacobus 506–507
 Pálfalvi Lajos 376
 Pálffy Endre 513
 Pálffy János 764
 Pálffy Károly 92
 Pálffy Pál 92
 Pálffy Pálné Khuen Mária Franciska 92
 Pálffy Sámuel 698
 Pály Elek 364
 Pállya István 374

- Pálmai Kálmán 382
 Pálóczi Horváth Ádám 239–240, 242, 244–
 245, 247–249, 275, 682, 694, 699, 701
 Pándi Pál 383–384
 Panek Zoltán 212, 217
 Pap Endre 702
 Pápai Páriz Ferenc 510–511, 677
 Pápay Sámuel 363, 678
 Papp Ferenc 297–299, 302
 Papp Ignác 681–683, 697, 699
 K. Papp Miklós 563
 Paprocki, Bartlomej 114–115, 118
 Parry, M. 152
 Páskándi Géza 638
 Pászthory Sándor 741
 Pásztor Emil 755–756
 M. Pásztor József 102
 Patachich István 177
 Pataki Névtelen 323, 661
 Patrizi, Francesco 642
 Paulay Ede 288, 290–293
 Pauler Gyula 21, 189
 Paulus Nicolai de Sclavonia 18
 Pável Ágoston 770
 Pavlov, Ivan Petrovics 365
 Pázmány Péter 192, 315, 371, 389, 522, 626,
 655, 680–681, 694, 701, 732–739
 Péchi Simon 387, 619
 Péczeli József 49–50, 54, 56, 58, 61, 66–67,
 694
 Péczely László 369, 658
 Pécseli Király Imre 17
 Pellérdi Péter 620–621
 Pelletier, Gérard 190
 Pelletier, Jean 503–504
 Pellicanus, Conrad 623
 Perczel Mór 757
 Pereházy Károly 407
 Pereszlényi Pál 677
 Perjés Géza 131
 Perlaki Dávid 61
 Pertorini Rezső 591, 604
 Peschier, A. 459
 Pestalozzi, Johann Heinrich 283
 Pesthi Gábor 12, 754
 Pesti György 386
 Pestvármegyei András 371
 Péter (Orseolo Péter) magyar király 11
 Péter Katalin 5, 21, 30, 181, 207, 209
 Péter László 581, 768
 Péterffy Károly 737
 Pethes Imre 765
 Pethő Bertalan 593
 Pethő Gergely 190, 393
 Pető Gáspár 101
 Pető Katalin 360
 Petőfi Sándor 100–101, 217, 219, 298–299,
 301–303, 306–308, 369, 383–384, 516,
 575, 577, 627, 667, 669–670, 673, 695–
 697, 702–707, 743, 757, 764, 768
 Petőfi S. János 708–709, 721
 Petrányi Ilona 235
 Petri György 230
 Petrichevich Horváth Lázár 697
 Petrik Géza 391
 Petrovianus, Georgius 4
 Petrovics Elek 180
 Petrovics Frigyes 203–204
 Petrőczy Kata Szidónia 393
 Petruch Antal 734
 Pfeffel, Gottlieb Konrad 684
 Philosztratosz 12
 Piasecki, P. 111, 116
 Piccini, Giacomo 175
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 5, 13, 103,
 146–147, 221, 556, 754
 Pidal, G. Menéndez 531
 Pilarik Ézsaiás 399
 Pilcius Gáspár 618
 Pilgrin 528
 Pilinszky János 226–228, 230, 765
 Pillat, Ion 219
 Pindaros 685
 Pintilie, Lucian 218
 Pipin 536
 Pirandello, Luigi 218
 Pirckheimer, Willibald 9
 Pirnát Antal 116, 236, 314, 318, 324, 330,
 332, 619, 642, 651, 655, 661, 664
 Piso Jakab 7
 Piszarevics Sándor 345, 355
 II. Pius → Piccolomini, Aeneas Sylvius
 Plantin, Christophe 736
 Platen, August von 702–703
 Platón 248
 Plautus, Titus Maccius 551
 Plinius, Caius P. Secundus Maior 14, 103,
 105, 108–109, 504, 623
 Plutarkhosz 121–123, 255
 Podmaniczky Frigyes 358, 563
 Podmaniczky József 741
 Podoski, Lukasz 118
 Pohlenz, M. 122
 Polgár László 738–739
 Póli István 164, 168–169, 171, 173, 620
 Poliziano, Angelo 12, 142
 Pomogáts Béla 220, 749, 764, 767, 769–770,
 772
 Pompéry János 698
 Ponori Thewrewk József 680

Poóts András → Csenkeszfai Poóts András

Pope, Alexander 63–64, 249, 275, 703

Pór Péter 51

Porcia herceg 134, 139–140, 202

Porcsalmi András 20, 26

Pósházi János 20, 22–23, 26–31, 34–40, 42

Possevino, Antonio 119

Potthast 527

Pound, Ezra Loomis 500–501

Pozzi, Giovanni 157–158

Prágai András 395

Pray György 117, 537, 677, 742

Preyss, Christoph 12

Pribram, A. F. 133

Prikkel Marián 758

Priorato → Gualdo Priorato, Galeazzo

Prokop, Szent 535

Prónai Antal 92, 95

Prónay Sándor 269

Propertius, Sextus 103, 110, 546–548, 554

Propp, V. J. 37

Proust, Marcel 86

Przyboś, A. 112

Ptolomeus 2, 14

Puchheim János Kristóf 140

Pukánszky Béla 407

Pukánszky Kádár Jolán 47, 288

Puky Ferenc 237, 255

Puky István 238

Pulszky Ferenc 455, 458

Puskin, Alekszandr Szergejevics 748

Püski Sándor 722–723

Püthagorász 476

Pyrker János László 284

Quintilianus, Marcus Fabius 105, 552, 556

Raan, Johannes 189

Rab Zsuzsa 746

Rába György 498

Rabelais 86, 505

Rabutin de Bussy, Johann Ludwig 510

Racine, Jean de 55–56

Rački 133

Rácz Lajos 247

Ráday Erzsébet 269

Ráday Gedeon 373, 677, 684, 692, 695, 697, 701

Ráday Pál 373

Radnai Rezső 51, 54

Radnóti Miklós 216, 233–234, 382, 496–502

Radó Polikárp 758

Raffaello 57

Raffo, Anton Maria 5

Rajcsányi Károly 234

Rájni József 676–677, 679, 685, 690–691, 695, 701, 706

I. Rákóczi Ferenc 20–21

II. Rákóczi Ferenc 44, 132, 510, 739–740

I. Rákóczi György 30, 39, 232, 389, 733

II. Rákóczi György 136, 209–210, 513

Rákóczi Zsigmond 315

Rákos Péter 290, 517

Rákosi Mátyás 235

Rakovský, Martin 12

Ramler, Karl Wilhelm 277

Ransano, Pietro 1–2, 5, 13, 537

Rapaport Samu 581–616

Ráskai Gáspár 166, 170

Ráth Károly 740

Ráth Mátyás 689

Ratkoš, Peter 9–10

Ratkovič, Milan 190

Regino 528, 536–537

Reich, Wilhelm 365–366

Reichard Károly 705

Reicherstorffer, Georg 5

Reicke, Emil 9

Reifenberg báró 202, 204

Reinhardt, Max 293, 765

Remellay Gusztáv 563, 576, 697–698

Remenyik Zsigmond 233

Réthei Prikkel Marián 388, 391

Réthy Lajos 563

Rév József 102

Révai József 233, 724

Révai Miklós 252, 363, 406, 677, 679, 681, 684–685, 691–692, 695, 698, 701, 706, 742

Révay Ferenc 371

Révay Mihály 93

Révay Péter 17

Révész Imre 576

Révész Mária 14

Révész T. Mihály 361–362

Reviczky Gyula 121–128, 299

Rexa Dezső 49

Reynolds, L. D. 256

Rhédey Ferenc 30, 209

Richardson, Samuel 49–50

Ricius, Paulus 533

Rickert 84

Riedl Frigyes 299, 367, 633

Riesz János 772

Rilke, Rainer Maria 497–499

Rimay János 310–313, 315, 336, 389–390, 396, 619, 644, 646–655, 660, 665, 677, 689, 752–753

Rimbaud, Arthur 382

- Riskó Ignác 702
 Ristić, Petar 744
 Ritoókné Szalay Ágnes 4, 17
 Ritter, Pavao 189
 Robert 198–201
 Rohonyi Zoltán 413
 Róka Imre 679, 688
 Romano, Vincenzo 314
 Rómer Flóris 758
 Rónay György 125, 382, 765, 768
 Rónay Jácint 758
 Rónay László 74, 228, 379, 751, 760, 766–768
 Ronsard, Pierre de 86, 498
 Rosa, Alberto Asor 772
 Rosinszky Ambrus 94
 Rotkovitz Gergely 752
 Rotkowsky, Paulo 178
 Rotondo, Antonio 6
 Rottal János 138
 Rousseau, Jean Jacques 241, 245, 248, 263, 272, 283, 685, 742
 Rousset 194
 Rozgonyi József 268
 Rozgonyi Mihály 399
 Rózsaági Antal 563
 Rubigallus, Paulus 12
 Rubruk, Willelmus 231
 Ruckschloss, Daniel 17
 II. Rudolf 118, 530, 701, 736, 752
 Gy. Ruitz Izabella 231
 Rummy Károly György 258–259, 261, 264, 409, 745
 Ruotger 528
 Ruszek József 405, 411
 Ruttkay Helga 378
 Ruttkay Kálmán 51, 57, 60
 Rutz 367
 Rückert, Friedrich 702–703
 Rychner, J. 152, 154
 Sachs, Hans 501
 Šafařík, Pavel Josef 744–745
 Ságghi János 503–504
 Ságghi Ferenc 281
 Sainte-Beuve, Charles Augustin de 86
 Salamon magyar király 540–541, 544
 Saliga Lászlóné 370
 Sander 238–239, 241, 243, 245, 247
 VI. Sándor 503
 VII. Sándor 205–206
 Sándor (Nagy Sándor) makedón király 143, 179, 531–532
 Sándor Gábor 318
 Sándor Iván 747
 Sándor László 102
 Sándor Pál 592, 602
 Sansovio, Francesco 177
 Sarkaderius, Johannes 178
 Sarkady István 563
 Sarkady Sándor 629–634
 Sárközi Máté 151
 Sárközy István 266
 Sárközy Péter 120
 Sárosy Gyula 697, 702
 Sasku Károly 685–686
 Sautter Sámuel 618
 Sauzet, Robert 772
 Schedius Lajos 404, 413
 Scheler, Max 763
 Schelling, Friedrich Wilhelm 408
 Schesaeus, Christianus 7, 331
 Schiller, Friedrich 125–126, 262, 266, 272–273, 275, 289, 364, 408, 461, 678, 681, 684, 686, 691, 702–703
 Schillings, A. 189
 Schimerus, Franciscus 7
 Schlegel, Friedrich 56, 278
 Schlegel, August Wilhelm 278, 460, 702–703
 Schlenitz, Johann von 751
 Schmid, Christian Heinrich 58
 Schmid Ferenc 700
 Schmidt, Siegfried J. 770
 Schmitthenner 703
 Schnitzler, Arthur 75
 Schöpflin Aladár 627, 750
 Schröder, Friedrich Ludwig 49
 Schulek Tibor 91, 617
 Schüler, Else-Lasker 79–80
 Schütz Antal 733
 Schwandtner, Johannes Georgius 16
 Schwarcz Ödön → Mihályi Ödön
 Schwarz Gyula 578
 Schwarzenberg, Felix 757
 Schwendi Lázár 618
 Schwonaritsch, Gregorius → Zvonarics Gergely
 Scott, Walter 686
 Sculteti Severin 618
 Searle, J. L. 709, 721
 Sedulius 149
 Segrais, Jean Regnault de 685
 Segre, Cesare 157
 Seneca, Lucius Annaeus 123, 255–256, 260, 265, 623
 Senicis, Nicolaus de 4
 Serédi Jusztinián 758
 Seres V. József 757
 Sértő Kálmán 730

- Servius 105, 109
 Serwański, M. 112
 Shakespeare, William 46–73, 217–218, 275,
 280, 289–290, 293, 364, 382, 667, 669,
 679, 681, 686, 702, 727, 765
 Shaw, Bernard 218
 Sidney, Sir Philip 642, 654
 Siennicki, Jan 117
 Sieveking, W. 122
 Sievers, Eduard 367
 Sík Sándor 148
 Simai Kristóf 374, 695
 Simon István 382
 Simon Menyhért 102
 Simon Sámuel 573
 Simonyi Dezső 538
 Šincai, Gheorge 219
 Sinka István 724
 Sinko, Tadeusz 119
 Spos Pál 264–268
 Siri, Vittorio 175, 203
 Sirletto, V. 118, 121
 Skarga, Piotr 119
 Skaricza Máté 386, 389
 Skultéty Sámuel 94
 Skwarczyński, P. 112
 Slowacki, Julius 289
 Smet, Heinrich 188
 Soares, Cypriano 188, 192
 Soebellay, Joannes 178
 Sokolowska, Jadwiga 111–112
 Solikowski, Jan Dymitr 113–115
 Solt Andor 58–59, 97, 641
 J. Soltész Katalin 449, 453, 517
 Soltész Zoltánné 7
 Solvirogram 312
 Sommer, Johannes 506
 Somogyi Gedeon 691
 Somogyi Sándor 299, 306
 Sonnenfels, Josef 741–742
 Soós Albert 619
 Souches gróf 196, 198
 Sóvári Soós György 32, 35
 Sóvári Soós Kristóf 617–626
 Sozzini, Fausto 506–507
 Sörös Pongrácz 505
 Sötér István 382, 428, 449, 637, 760–762
 Spangár András 393
 Spengler, Oswald 82, 84–85, 87
 Spielhagen, Friedrich 668
 Spiek altábornagy 139
 Spiiczko, Georgius 3
 Spinoza, Baruch 216
 Spranger, Edward 763
 Stahrenberg 21
 Stalnaker, R. C. 708, 721
 Stangler, Gottfried 12
 Stanislavovics, Filep 137–138
 Stansith Horváth Gergely → Horváth Ger-
 gely
 Stark András 593–595, 605–606
 Stratimirović 744
 Statius, Publius Papinius 547
 Staud Géza 285, 292, 764–765
 Stauder Mária 768
 Stegena Lajos 8
 Steiger Kornél 104
 Steiner, George 748
 Steinmann 684
 Stendhal 86, 217
 Stermenszky Tádé 94
 Stolberg, Friedrich Leopold 702
 Stoll Béla 147, 159–160, 165, 169, 171–172,
 226, 389, 391, 396–399, 645, 658, 738,
 767
 Stöckel, Leonhardus 618
 Strabon 14, 623
 Strada, Famiano 192
 Stratimirović, Stefan 744
 Stromp László 232
 Strozzi, Pietro 196, 198
 Strykowski, Maciej 114–115
 Štur, Ludovit' 727
 Sulyánszky Antal 695, 697–698, 704–705
 Suetonius, Caius S. Tranquillus 389
 Sulzer, Johann Georg 58
 Sütő András 216, 513, 767
 Sütő József 99
 Sylvasius, Johannes 7
 Sylvester János 12, 16, 314, 318–322, 399,
 655, 754
 Szabédi László 217, 722–731
 Szabics Imre 152
 Szabó András 232, 236, 755
 Szabó T. Attila 320–321, 513, 659, 764
 Szabó Dezső 723, 726
 Szabó Ede 439
 Szabó Ferenc 732, 734
 Szabó Flóris 372
 Szabó Géza (egyház történetész) 17
 Szabó Géza (irodalomtörténetész) 223–226,
 316, 318, 324, 327, 642, 645, 647, 658,
 661, 665, 768
 Szabó Gyula 386
 Szabó János 688
 Szabó József 635, 638–639
 Szabó Lajos 218
 Cs. Szabó László 111
 Szabó Lázár 386

- Szabó Lőrinc 79, 382
 Szabó Magda 299, 382
 Szabó Pál 730
 Szabó Román 676, 682
 Szabó-Sárosi Sámuel 472
 Szabó G. Zoltán 362, 769
 Szabolcsi Bence 327
 Szabolcsi Miklós 79–80, 581–582, 584, 586, 609, 769
 Szádeczky-Kardoss Lajos 111, 115–117
 Szajbély Mihály 741
 Szakály Ferenc 6
 Szalai Anna 231
 Szalay Benjamin 678–679, 706
 Szalkai László 385
 Szalkay Antal 680
 Szalontay Gabriella 406, 416
 Számmer Alajos 681
 Szamosközy István 7
 Szamota István 385, 751
 Szaniszló Ágost (Stanislav August) 287
 Szántai Poóts István 44
 Szántó (Arator) István 118–121
 Szántó Judit 583–587, 590–592, 596–604, 606–608, 613
 Szántó Konrád 737–738
 Szántó Pál 597
 Szántó Zoltán 234
 Szapolyai Imre 12
 Szárazberek Nagy József 356
 Szarzyński, M. S. 119
 Szász, Georgius 5
 Szász János 212
 Szász Béla 216
 Szász Imre 749
 Szász József 702
 Szász Károly 514, 635, 637–639
 Szász Pál 214–215
 Szathmári Baka Péter 44
 Szathmári Sándor 597–598
 Szatmárnémeti Mihály 23
 Szatmáry Károly 576
 Szauder József 28, 48, 63, 70, 151, 203, 238–239, 241, 249, 255, 264, 268, 273, 275, 277, 422–423, 741, 743, 766
 Szauder Mária 48, 405
 Szávai Nándor 51, 739
 Széchenyi István 356–357, 363–364, 402, 411, 667, 673, 688, 695, 724, 726
 Széchy Károly 133, 139, 175, 177, 185, 189, 204
 Szecskő Tamás 566
 Szécsy Dénes 146
 Szeder Fábán 679, 758
 Szegedi András 164–166, 169–170
 Szegedi Gergely 386, 389
 Szegedi Kis István 12
 Szegedi Pál 8
 Szegedy-Maszák Mihály 376, 438, 769, 771
 Szegedy Rezső 344, 346–347, 416
 Székács József 695–696, 706, 743–746, 768, 770
 Székely Balázs 165
 Székely György (színháztörténész) 294, 363
 Székely György (történész) 9
 Székely István 332, 334–335, 677
 Székely József 97–98
 Székely Júlia 768
 Szekeres József 234
 Szekffi Gyula 112, 131–132, 135, 400, 728–729, 740
 Szelepcsényi György 21, 177, 737
 Széles Klára 124–125, 520
 Szelestei Nagy László 316, 372, 755
 Szelestey László 576, 697, 703
 Szeli István 743–745
 Szélpál Árpád 465
 Szemere Bertalan 357
 Szemere Miklós 697
 Szemere Pál 271–272, 275, 278, 280, 283, 363, 373, 402, 404, 412, 459–460, 679–680, 688, 690–692, 694–698, 703, 757
 Szemere Samu 262
 Szemes Gábor 179
 Szemlér Ferenc 212–213, 218
 Szenci Molnár Albert 17, 147, 330, 386, 388–389, 395, 516, 620, 677, 701
 Szenczei László 724
 Szenczi Miklós 51, 58
 Szentgericei Jakab Jenő 722
 Szentgyörgyi István 237, 240–243, 252, 263–264
 Szentgyörgyi József 257
 Szentjóni Sándor 332–333
 Szentkirályi László 98
 Szentmártoni Bodó János 396–397
 Szentmihályi János 241
 Szentmiklóssy Alajos 411, 680, 688–689, 691–692, 696, 698, 704, 706
 Szentpáli Nagy Ferenc 398
 Szentpétery Imre 527
 Szenvey József 680, 694, 696–698, 703, 706
 Szép Ernő 80
 Szepes Erika 124, 515
 Széphalmi Vince 242
 Szepsi Csombor Márton 395
 Szerb Antal 88, 627
 Szerdahely György Alajos 50, 56–61
 Szerdahelyi István 124, 515–518

- Szerdahelyi János 171
 Szerémi György 10
 Szeremlyéni Mihály 171, 387
 Szentimrei Jenő 212, 218
 Szigethy Gábor 53
 Szigethy Mihály 676, 682
 Szigeti József 563
 Szigligeti Ede 289, 697, 705–706, 741
 Szjártó István 234
 Sziklay László 384–385, 727, 743
 Szikszai András 390
 Szikszai Fabricius Balázs 388
 Szilády Áron 224, 327, 332, 645
 Szilágyi Ferenc (XIX. sz.) 688, 693
 Szilágyi Ferenc (XX. sz.) 238, 250, 628–634
 Szilágyi István 179, 694
 Szilágyi János (XIX. sz.) 96
 Szilágyi János (XX. sz.) 234–235, 381
 Szilágyi Márton 240
 Szilágyi Sámuel 66
 Szilágyi Sándor 22–23, 111, 133, 296, 306, 356
 Szili József 771
 Szinán pasa 38
 Szinnyi József 94, 359, 738
 Szirmay Antal 754
 Szívós Donát 758
 Szkhárosi Horvát András 106
 Szlavkovszky Benedek 94
 Szlopnai Elek 93
 Szluha László 185
 Szokolovics Mehmed 346
 Szolnay Sándor 212
 Szomory Dezső 741
 Szondy Pál 4–5
 Szontágh Gusztáv 456–457, 459–460
 Szontágh Pál 635
 Szophoklész 57, 463
 Szőgyény-Marich László 356
 Szőke György 586, 607
 Szöllősi Mihály 30
 Szőlősi Benő 576
 Szőnyi Nagy István 23, 25, 44
 Szőrényi László 28, 141, 150, 236, 448, 629, 769, 771–772
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 463–464
 Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 290, 293–294
 Sztárai Mihály 160, 164–165, 167, 170, 173, 385–386, 389
 II. Szulimán 113, 346
 Szunyogh Xavér Ferenc 758
 Szuppán Zsigmond 700–701
 Suromi Lajos 63
 Szusity Xénia 185
 Tabéry Géza 212
 Takács Ferenc 502
 Takács József 682, 685, 688
 Takáts Gyula 379, 769
 Takáts Sándor 133, 185, 188–189
 Tallár Ferenc 471
 Tállay Pál 736
 Tamás, Szent 180
 Tamás Lajos 729
 Tamási Áron 213, 723, 726, 728–729
 Tamási Gáspár 212
 Táncsics Mihály 357, 526, 562, 691, 696
 Tandori Dezső 230
 Tanner, Georg 91
 Tardi György 165, 173
 Tardy Lajos 6
 Tari László 359
 Tárkányi Béla 696–698, 702
 Tarjai Andor 28, 49, 329, 331, 385, 664, 767
 Tarnóc Márton 44
 Tarnowski, Andrzej 114
 Tasi József 234, 597
 Tasner Antal 402
 Tasso, Torquato 156, 175, 179, 184, 280, 442, 457, 671, 686, 701–702
 Tatay Sándor 726
 Taurinus, Stephanus 13, 15
 Taxner-Tóth Ernő 273
 Tectander, Georg 751
 Técsi János 20, 25–26
 Telegdi Kata 656
 Telegdi Miklós 371, 625–626, 677
 Teleki Domokos 308
 Teleki József 100–101, 248, 402, 406, 415, 455, 678, 688, 706
 Teleki László 375, 411
 Teleki Mihály 21, 508–510
 Teleki Sámuel 103, 146, 555
 Teleki Sándor 511
 Teleki Zakariás Sándor 37
 Teleky Ferenc 678–680, 683, 687–688, 693, 695, 706
 Temesi Ferenc 519
 Temesvári István 164, 166–167
 Temesvári János 172, 174
 Temesvári Pelbárt 505
 Tengnagel, Sebastian 736
 Terbe Lajos 39
 Terestyéni Ferenc 300
 Tersánszky Józsi Jenő 217, 233
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 623
 Teubner, B. G. 142
 Thaisz András 402, 411–412, 415
 Thaly Kálmán 133, 367, 576, 740

- Thamisso 702
 Theotmár 527
 Theophylactus 623
 Thibaudet, Albert 88
 Thietmar 534
 Tholnai Mihály 44
 Tholnay F. Bálint 394
 Thomas Spalatensis 4
 Thomason, R. 708, 721
 Thomson, James 56
 Thordai János 397
 Thököly Imre 203, 445
 Thuri Mihály 397
 Thuróczy Horváth Andrea 185
 Thuróczy János 331, 529, 537
 Thúry György 522
 Thurzó György 177, 733, 752–753
 Thurzó Imre 734–735
 Tibenský, Ján 9
 Tibullus, Albius 103, 108–109, 497, 546, 548
 Tiedge, Christoph August 684, 703
 Tinódi Sebestyén 100–101, 151, 154–156, 159–161, 164–166, 168–169, 171–174, 183, 317, 330, 340–341, 343, 354, 392, 394, 654, 662, 677, 702
 Tiszay Andor 234
 Tódor Ildikó 768
 Toepke, Gustav 7
 Toldy Ferenc 16, 185, 240, 255, 284, 286, 306, 391, 408–410, 455–456, 461, 570, 674, 688, 693, 745
 Toldy László 185
 Tolnai Bálint 386
 Tolnai Balog János 618–620
 Tolnai Decsi Gáspár 321–322, 626
 Tolnai Gábor 181
 Tolnai F. István 20, 26, 30, 42, 44
 Tolnai György 173
 Tolnai Lajos 576
 Tolnai Mihály 30
 Tolnai Vilmos 406, 635–639
 Tolnay Ákos 86–87
 Tolnay Károly 655
 Tolsztoj, Alekszej Konsztantyinovics 290
 Tolsztoj, Lev 217, 748
 Tolsztov, Sz. P. 529
 Tomek Vince 92
 Tompa József 453
 Tompa Mihály 124, 564, 575–577, 579, 672, 697, 705–706, 754
 Tompa Miklós 218
 Tompos József 300
 Tooth István 703–705
 Torkos János 168–169, 173
 Tótfalusi Kis Miklós 212, 510–511, 514
 Tóth András 746–747
 Tóth Árpád 368, 382
 Tóth Béla 411
 Tóth Dezső 72, 627
 Tóth Endre 576
 Tóth Ferenc 267
 Tóth Gyula 356, 358–360
 Tóth Kálmán 563, 576, 578
 Tóth László 692, 697
 Tóth Lőrinc 455, 460, 563, 695–697, 705
 Tóth Réka 194
 Tóvölgyi Titusz 563
 Tőke Ferenc 161, 165, 173
 Töltényi Szaniszló 690, 698
 Tömörkény István 766
 Török Ambrus 222
 Török Endre 227
 Török Gyöngyi 12
 Török Gyula 76–77
 Török Imre 332
 Török János 360, 560
 Török Lajos 266
 Török Pál 373
 Traber, Zacharias 190
 Trakl, Georg 79, 497–498
 Trapezuntius, Georgius 12
 Trattner János Tamás 417–418
 Trattner Károly 689
 Trattner Mátyás 676
 Trefort Ágoston 460
 Tremellius, Emanuel 623
 Trencsényi-Waldapfel Imre 123
 Trockij, Lev Davidovics 365, 466
 Trócsányi Dezső 84
 Trócsányi Zsolt 21
 Trzeczieski, Andrej 114–115
 Tubero (Ludovik Crijević Tuberon) 4, 16
 Turczel Lajos 102
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 123, 217
 Turkovics Sándor 93
 Turnbull, H. W. 9
 Turner, Edith 48
 Turner, Victor 48
 Tüskés Tibor 226–228, 378–379
 Tvardovszkij, Alekszandr Trifonovics 382
 Tverdotá György 367, 583–584
 Tyihonov, Nyikolaj Szemjonovics 382
 Uchański, Jakub 117
 Uhland, Ludwig 684, 703
 Újvári Erzsébet 768
 Újfalvi Imre 388, 395
 Újvári Imre 597–598, 600

- I. Ulászló 13, 24–25
 II. Ulászló 503
 Uncius (Untsch), Leonard 7, 117
 Ungnád Dávid 751–752
 Ungvárnémeti Tóth László 690, 699
 Uray Piroska 522
 Urbán Aladár 757
 Urházy György 745

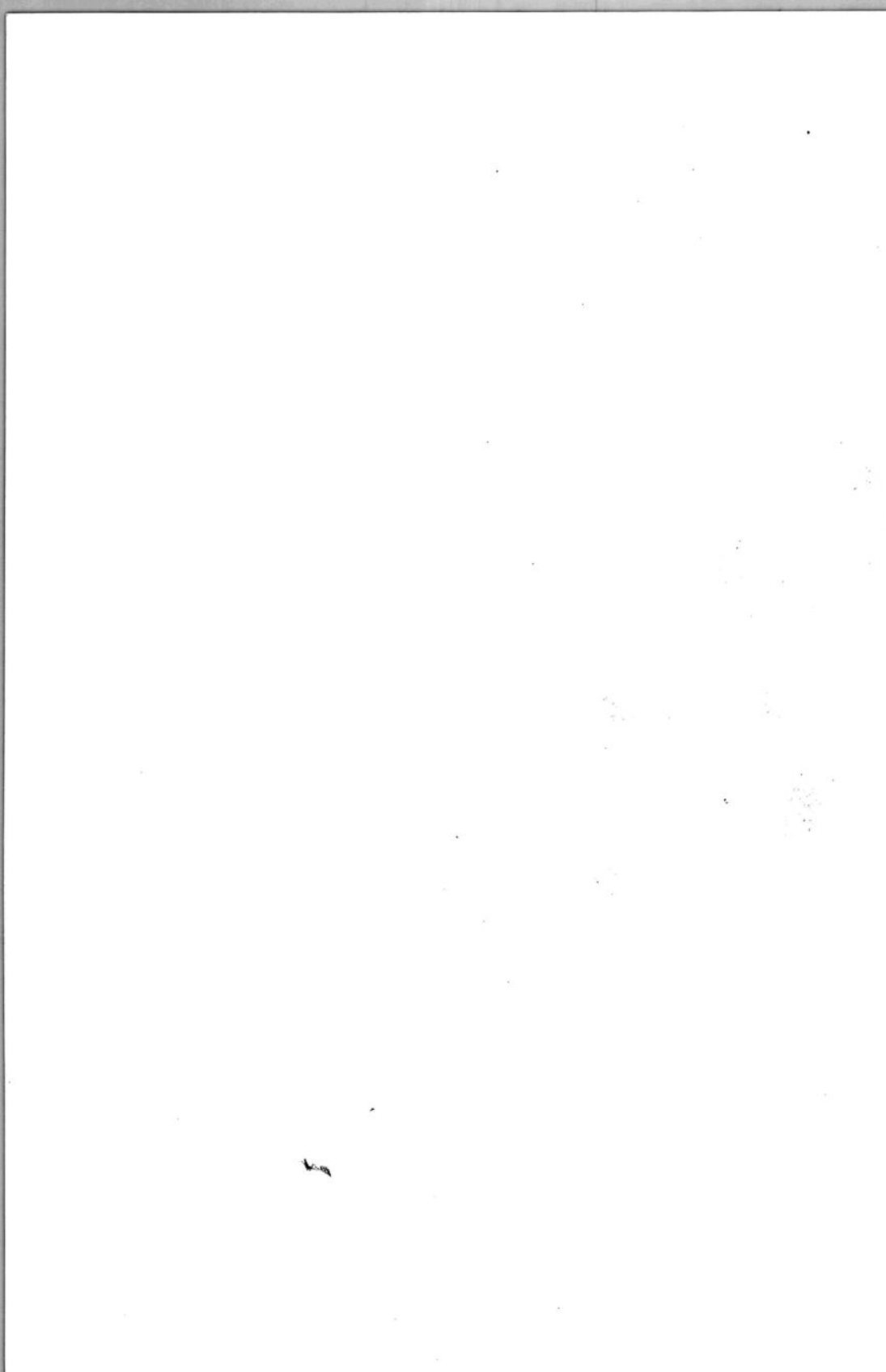
 Űgyek 542, 544
 Űrményi József 402

 Vachott Sándor 695, 697, 702, 705
 Váczy János 402
 Vadász Géza 103, 546
 Vadnay Károly 563–564, 576
 Vágó Márta 585, 599
 Vahot Imre 560, 563–570, 576, 697
 Vajanský → Hurban-Vajanský, Svetozár
 Vajda Endre 241
 Vajda György Mihály 771
 Vajda János 576
 Vajda Péter 458, 460, 695–697, 703
 Valachi Anna 581
 Valentinus de septem castris 5
 Valerius Maximus 556
 Valéry, Paul 86–87
 Valkai András 112, 386–387, 394
 Valois, Henri de 112–113
 Varasdi Mátyás 8
 Varaschino, Georgius de 4
 Várdai Balázs 504–505
 Várdai Ferenc 15
 Varga Ágnes 739
 Varga András 370
 Varga Ervin 614
 Varga Imre 42, 738, 767
 Cs. Varga István 747–749
 Varga János 407
 Varga József 521
 Varga Sándor 380
 Vargha Damján 147
 Vargha Kálmán 765–766
 Vargyas Lajos 369, 516, 728
 Varjas Béla 151–152, 159–161, 165–166,
 168–169, 171–174, 223–224, 340, 344,
 355, 645, 650, 665, 767
 Varjas Sándor 365
 R. Várkonyi Ágnes 30, 44, 131, 193, 203,
 236, 665
 Varsányi György 165–166
 Varsányi Irén 75
 Váry Gellért 357, 359
 Vas Gereben 452, 559, 563, 576

 Vas István 365
 Vásárhelyi Gergely 738
 Vásárhelyi Miklós 770
 Vasas Mihály 729
 Vasváry Ferenc 357
 Vay Miklós 356
 Végh Ferenc 91
 Vehe-Glirius, Mathias 507
 Vekerdi József 518
 Vekerdi László 747
 Veltman, Kim 770
 Venczel József 215
 Verancsics Antal 91, 112
 Veres Péter 233, 724, 726, 729
 Veresegyházi Szentyel Mihály 20
 Veress Endre 4, 7, 17, 116, 121
 Veress József 627
 Veress Sándor 357
 Verino, Ugolino 12
 Vergilius, Publius 103–105, 108–110, 141,
 144, 148, 275, 389, 442, 497, 546–550,
 552–554, 556, 622, 685, 703
 Verlaine, Paul 86, 497
 Verseghy Ferenc 274, 277, 402, 410, 455,
 674–680, 685, 688, 690, 692, 694–696,
 698, 701, 706–707, 743, 769
 Vértesi Arnold 576
 Vértesy Miklós 746–747
 Veselinović-Andjelić, Magdalene 339, 355
 Veselinović-Šulc Magdolna 339, 341, 355,
 743
 Vida, Hieronymus 148–149, 442
 Vida Károly 218
 Vidor Ferike 235
 Vigotszkij, L. Sz. 365
 Vikár Béla 745
 Vincze Lajos 725
 Virág Benedek 275, 415, 676–683, 685, 687–
 688, 690–692, 695–698, 700–701, 703–
 704, 706
 Viski János 391
 Vita Zsigmond 213, 513–515
 Vitéz János 11–12, 16, 106, 222, 701
 Vitezović, Pavle 189–190, 342–343, 354
 Vitkovics Mihály 400, 402, 678–681, 685,
 687–692, 695–699, 706, 743–745
 Vitnyédy István 133, 138, 177, 195
 Voigt Vilmos 44, 438
 Volaterranus 90
 Volf György 327
 Voinovich Géza 672, 755
 Voltaire 49–56, 58, 66, 216, 246, 263, 272,
 514
 Vörös Imre 741

- Vörösmarty Mihály 100–101, 358, 363, 412, 455–457, 460–461, 498–499, 627–635, 645, 667–681, 683–690, 692, 694–707, 743, 769
- Vratović, Vladimir 4
- Vujicsics D. Sztoján 4, 339–342, 344, 346, 354–355, 743–744, 768, 770
- Wagner, Georg 134
- Wagner Márton 618
- Waitz 527
- Waldapfel József 97, 112, 280, 637
- Walko, Alberto Blasii 5
- Wallesz Luca 584
- Walpole, Horace 51–52
- Walther, Rudolf 623
- Walther László 363
- Warga János 693
- Wathay Ferenc 151, 171, 173, 337, 386, 394
- Wéber Antal 741, 767
- Weber Arthur 53, 56
- Weber János 138
- Weil Emilné Leichner Zsuzsanna 590
- Weil, Simone 228
- Weisse, Christian Felix 48, 56, 59
- Wellek, René 671, 710, 721
- Wellmann Imre 741
- Wenner von Krailsheim, Adam 8
- Wenzel Gusztáv 10
- Weöres Sándor 181–182, 330, 379, 500, 516–517, 750
- Werbőczy István 13, 398, 754
- Werfel, Franz 79, 81
- Wernher, Georg 7, 14–16
- Wesselényi Ferenc 20–21, 30, 134, 138, 189, 509, 678
- Wesselényi Miklós 363
- Whitman, Walt 80
- Widukind 536
- Wieland, Christoph Martin 47–48, 53, 276
- Wigand, Johann 623
- Wildner Ödön 88
- William of Occam 497
- Wimsatt 122
- V. Windisch Éva 513–514, 768
- Windisch, Karl Gottlieb 742
- Witrelin, Alexander 507
- Wix Györgyné 747
- Wlassim, Ignatius Hinko de 192
- Wlassim, Maximilian Ernest 191
- Wójcika, Z. 111–112
- Wolkan, Rudolf 146
- Wolphardus, Adrianus 15
- Woroniecki, Jakub 112
- Young, Edward 49, 51–52, 54, 63
- Zachariä, Karl Friedrich Wilhelm 684
- Zagrabinus, Johannes 177–178
- Zajkás Péter 208
- Zakrzewski, Wincenty 112
- Zalai Béla 377
- Zalánkeményi Kakas István 751
- Zalár József 297–298, 576
- Zay Ferenc 371
- Zaz, Georgius → Szász Georgius
- Żborowski, Piotr 115–116
- Zelewski, R. 111–112
- M. Zemplén Jolán 240
- Zemplényi Ferenc 663–665
- Zeyk Miklós 514
- Zichy Edmund 360
- Zichy Ferenc (XVIII. sz.) 440
- Zichy Ferenc (1774–1861) 361
- Zichy Ferenc (1811–1900) 361
- Zichy Géza 358
- Ziegler, Jacob 9–10
- Zieglerus, Andreas 7
- Zilahi Imre 563
- Zilahy Károly 745
- Zilahy Lajos 725, 729
- Ziligerius, Michael 4
- Zimányi Vera 179, 236
- Zimmermann Jakab 692, 694
- Zimmern, Helen 286
- Zinzendorf, Nikolaus Ludwig 741
- Zirkuli Péter 377
- Zoványi Jenő 26, 91, 232
- Zrínyi Ádám 176, 185–192, 236
- Zrínyi György 177, 179
- Zrínyi János 189
- Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 339, 342–346, 354, 735
- Zrínyi Miklós 18, 29–30, 44, 131–211, 236, 276, 339–341, 343–347, 354–355, 370–371, 391–392, 522, 671, 677, 680–681, 689–690, 694, 698, 701–703, 726, 747
- Zrínyi Péter 20, 138, 179, 186, 189–190, 194, 197, 201–202, 204, 236, 339, 343, 345
- Zumthor, P. 152
- Zvonarics Gergely 17
- Zvonarics Imre 735
- Zypaeus, F. 191
- Zsámboky (Sambucus) János 12, 103, 142, 146, 148, 330, 370, 396, 505, 532
- Zsigmond (Luxemburgi Zs.) magyar király 106, 335, 552, 663
- Zsigmond Ágost (Zygmunt II. August) 111–113
- III. Zsigmond Waza 119
- Zsoldos Jenő 388
- Zsolt Béla 233

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Budapest, 1991.
Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme
Munkaszám: 218/92
Felelős vezető: Hujder Zoltán

A MAGYAR ÜTEMHANGSÚLYOS VERSFOGALOM KIALAKULÁSA¹

Vers = ütemhangsúlyos rendszerű versszak (vagy verssor)

A latin „versus”-ból „vers”-re magyarosított kifejezés csak viszonylag későn, a reformáció nemzeti nyelvű énekkultusza kapcsán jelent meg ütemhangsúlyos versrendszerünk (az úgynevezett „magyar ritmusok”) fogalmkörében. Korábbi előfordulásai vagy az egyházi szertartásénekek mondatsoros szabadversére vonatkoztak² vagy görög-latin hagyományú klasszikus verssorokra.³

Többnyire az utóbbi szerint kell értenünk Murmelius 1533-as kiadású latin–magyar szójegyzékének verssel kapcsolatos adatait is (például poema: „*verssel írt könyv*”), bár felbukkan közöttük a „dalvers” fogalma is (carmen: „*ének, zsoltár, dicséret, vers*”)⁴.

Gálszécsi István evangélikus énekeskönyvének (1536) előszavában a „vers” fogalma már nyilvánvalóan magyar nyelvű egyházi közénekre vonatkozik, és „versszakot” jelent. A szerző ugyanis azt magyarázza, hogy egyes későbbi versszakok szótagszáma nem mindig alkalmazkodik az ének elején leírt dallamhoz, „*az első versnek nótái*”-hoz. Ezért kellett „*megvirgultatni*”, sortagoló jelekkel ellátni a szöveget.⁵

A *vers = versszak* jelentésre még egy viszonylag korai, bár nem kifogástalan bizonyító adatunk van. Sztárai Mihály egyik bibliai históriája (Szent Illyésnek és Akháb királynak idejében lett dolgokról, 1549) a kéziratot Lipcsei-kódexben így zárul: „*finis Versus 161*”, azaz vége a 161. versnél. A Hofgreff-gyűjtemény (1554–55) e szövegnek egy korábbi változatát 164, egyenként 4 soros versszakban közli. A 3 szakasznyi eltérés a másolásból eredhet.⁶

A 16–17. század magyar énekeit kötött szótagszámú sorokba, rímes versszakokba, „versekbe” írják (szerzik, rendelik, sőt, „helyhezteszik”). E fontos tényről nemegyszer

¹ Részlet *A magyar verselméleti gondolkodás története* című hosszabb tanulmányból.

² Legkorábban lásd az 1448 előtt készült Jókai- (Ehrenfeld-) kódex egyik példázatában, *Nyelv- emléktár VII. 34 (73)*.

³ Legkorábban lásd SZALKAI László 1490-ben írott iskolai széljegyzeteiben! Közzétette SZAMOTA István, *Nyelvtudományi Közlemények*, 1895. 452–459.

⁴ Közzétette HEXENDORF Edit, *Nyelvtudományi Értekezések*, 15. 1958. 72.

⁵ Közzétette ERDÉLYI Pál, *Magyar Könyvszemle*, 1911 (melléklet).

⁶ DÉZSI Lajos közlése, *lTK*, 1916. 311.; A Hofgreff-gyűjtemény változata: RMKT V., 114–135.

maga a szerző tájékoztat bennünket, többnyire egy adatközlő zárószakasz segítségével. Néhány példa:

„A Bibliából írta magyar nyelvre / Batizi András és rendölte versekben” (A drága és istenfélő vitéz Gedeonról... 1540)

„Ezt a Bibliából szerzették versekben, / az keresztyéneknek kiadták énekben” (Batizi András: Más história a Nabugodonozor királyról... 1544)

„Ez éneknek két részét az Duna mentében, / Egy nyomorult ember rendelé versekben” (Sztárai Mihály: Historia Athanasii Episcopi... 1557)

„halál ábrázatja forgott eszemben, / az ki ezeket rendelé versekben” (Pesti György deák: Cantio de Imagine mortis... 1560)

„Az Trójáról szóló emlékezetben, / Sok Krónikákból írák ezt versekben” (Hunyadi Ferenc: História Trója megszállásáról, 1569)

„Ez éneket rendelé bé versekbe / Kinek neve írván vagyon versfőkben” (Ilosvai: Ptolemeus királynak históriája, 1570)

„Sok ínség közt a víz közben ezt szörzék versekben, / Hogy az hívek épülnének az Jézus hitiben” (Tolnai Bálint: A Szent János Látásának 12. részéből való ének, 1579)

„Ez dicséretet az Szent Dávid éneklé, / és az Soltárkönyvbe versekbe így helyezteté” (Bornemisza P. Énekeskönyve, 1582)

„Ez históriát ki szerzé versekbe, / Deákból fordítá magyar énekben” (Czegei névtelen: Odatis és Zariadres szerelme, 1587)

A 17. században a „versek” már nemcsak egyházi éneket vagy epikus históriát közvetítenek, hanem más, lírai természetű témákat is. A négyes csoportrímet is tetszetősebb, zeneibb sorszerkezetek váltják fel, szintén „vers” megjelöléssel. Beniczky Péter például Balassi-strófákban nyilatkozik szólásgyűjteményének keletkezéséről (1664): „De én nem más okból, / Csak idő csalásból / Szerzettem e verseket”.⁷

A formai meghatározás gyakran nem (vagy nemcsak) a zárószakaszban, hanem a kor szokása szerint hosszadalmasan magyarázkodó címszövegben szerepel. Példák:

„Az Szent Pál apostolnak életéről és haláláról való szép história az sz. írásból versekben szerzetetett Ilosvai Péter deák által” (1564)

Valkai András: „Cronica, avagy szép históriás ének..., versekbe szépen szörzetett” (1571)

Wathay Ferenc: „Tatár rablásról való história, ... szörnyű veszedelmeknek rövideden való megírása és versekben előszámlálása” (W. F. énekeskönyve, 1603–1606)

„Az mennyei Paradicsomnak dicsőségéről szép versek Szent Ágoston írásából” (1620)⁸

Kopcsányi Márton (ferences): „A Stabat mater notájára rendeltetett versek” (1634)

A vers = versszak fogalomértelmezést bizonyítja az a protestáns énekeskönyvekben több helyütt felbukkanó megjegyzés, amely szerint „azon Psalmus egy ritmussal rövid versekben szerzetetett”; vagyis ugyanazt a zsoltárt azonos szótagszámú sorokban, de kevesebb sorból álló, rövidebb szakaszokban is lefordították.⁹

⁷ BENICZKY Péter, *Magyar Rhythmusok*. Kolozsvár, 1753 (1664), 283.

⁸ SZENCI MOLNÁR Albert SKARICZA Mátnak tulajdonította, de a Lugossy-kódex szövegváltozata szerint SZABÓ Lázár műve. Vö. U. SZABÓ Gyula, *Magyar Könyvszemle*, 1913. 225.!

⁹ Lásd például: SZEGEDI Gergely *Énekes könyve*, Bp. 1893 (Debrecen, 1569). Ps. XII; BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe*. Bp. 1964 (Detrekő, 1582). LXXXIVb.

Bornemisza Péternek egy más természetű utalása is ezt a jelentésváltozatot képviseli, latinos szóalakkal. „*Kik minemű hősöket tartottak, megírták egy énekben, holott imily versus vagy on*” – olvashatjuk az Ördögi kísértetekről szóló könyvében (1578). Itt egy ismeretlen kobzos 1560 körül keletkezett énekének négy soros strófája következik, nem éppen hősi hangulatú csúfnevek felsorolásával.¹⁰

Maga Balassi is általában a zárt strófát, a versszakot nevezte versnek. „*Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével, / Gyűlésben indulván jó ruhás legényekkel...*” – írja a Nagyciklus 18. darabjában (Szabadsága vagy on már én szegény fejemnek...). A mű valóban nyolc, 6/7aa, 6bb, 7a szerkezetű versszakból áll. Nála azonban feltűnik az a tágabb, elvontabb értelmezés is, amely – egyes számban – magára a műre, a költői alkotásra vonatkozik, és amely mai szóhasználatunk egyik jelentésrétegét is meghatározza.

„*En is szegén rabod, új verssel kiáltok hozzád, hogy lelkem buzog*” (Kegyes vidám szemű...) ¹¹

Az „új vers” itt aligha jelent „új strófát”. 1593-ban, Batthyány Ferencnek írt levelében sem kizárólag versszakokra gondol, amikor azt újságolja, hogy a Fulvia-szerелеm kapcsán „*valami új versek*” jutottak eszébe. Klaniczay Tibor figyelte meg, hogy a Fulviáról szóló 5 különálló szakasz megannyi zárt kompozíció, azonos formában szerkesztett epigramma.¹² A fogalom tartalma kezd áttolódni a költői mű viszonylag zárt, ismétlődő formai egységeről (a strófáról) a költői műegészre (költeményre), illetve még szélesebb értelemben a kötött hangtani szerkezetű költői beszédre.

A 16–17. század költői gyakorlatában kedvelt technikai megoldás volt a mű szövegével kapcsolatos nevek, adatok, összefoglaló erkölcsi tanulságok stb. úgynevezett „versfőkbe” foglalása. A „versek feje” (*capita versuum*) a versszakok kezdőbetűjét jelenti. A szerző néha közvetlenül is tudomásunkra hozza, hogy művét e szokás szerint formálta-e vagy sem.

„*Nem jelenté nevét ő ezekben, / Sem pedig nem írta az vers fejekben*” (Valkai András: Históriais ének az nagy úr Bánk bánról, 1573)

„*Nevét megtalálod versek eleiben*” (Balassi: Az én szerelmesem... 1578)

„*vers fejek folyási*” (Dézsi András), „*vers fejek járási*” (Szeremlyéni Mihály, 1544), „*vers fejek*” (Kákonyi Péter, 1544), „*versek feje*” (Dézsi András, 1550)

„*nevét nem titkolta az versek fejében*” (Móricz Lőrincné éneke a Vasady-kódexben, 1583)

„*Cantio pulchra. Vers fű: Mert te vagy egyedül*” (Péchi Simon szombatos énekes-könyvében, 1631 körül)

„*Capita versuum: Az urat áldom énekkel, mert ő énnékem szabadítóm*” (Magyari Péter kódexe, 1704–1707)

¹⁰ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetekről*. Bp. 1955 (Sempte, 1578). 208. ECKHARDT Sándor jegyzete: uo. 281.

¹¹ Nagyciklus, 56.

¹² KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 283.

Becsés adat a rímes-szakaszos versről való gondolkodás történetéhez Görcsöni Ambrus nyilatkozata 1581-ből. A Mátyás királyról szóló Szép jeles históriás ének javított kiadásáról írja: „Az minémű igékön és versökön minden részeknek és pársoknak versfejei folyjanak és járjanak, azok szép módon újonnan rendeltetvén vannak.” Vagyis: ellenőrizte és kiigazította a romlott szövegű versszakokat, helyreállította a versfőkbe foglalt szöveg folyamatosságát.¹³

A versfogalom ‚dalvers’-ként jelentkezik Szikszai Fabricius Balázs Latin–magyar szójegyzékében (1590). E többször kiadott nagy hatású munkában a latin „carmen” magyar megfelelője „vers”.¹⁴

Sajátos jelentésárnyalatot tükröz a „fűzfából faragott vers” kifejezés Baronyai Decsi János szótlásgyűjteményében. Nyelvtörténészeink szerint e képes szószerkezet értelme „carmen deductum”, azaz „gyenge, elrontott, sületlen, ostoba vers”. Itt nem versszakról, hanem magáról a kötött szövegformáról van szó.¹⁵

A verselési technika minőségére, szakmai – és részben már esztétikai – értékére utalnak a versfogalommal kapcsolatos jelzős szerkezetek is. Huszti Péter Aeneis-e „nagy szép díszes versekkel” íratott (1582)¹⁶. Magyari István „kézbeli könyvecskéje”, A jól és bódogul való meghalásnak mesterségéről (1600) többek között latinból fordított német imákat is tartalmaz, „melyeket igen édességes versekkel irtanak egyebek”. A 8aabbcc szerkezetű versszakokat nótajelzéssel is ellátta.¹⁷

‚Énekelt versszak’-ra vonatkozik Szilvás-Ujfalvi Imre versfogalma is (1602). Énekeskönyvének előszavában leírja, hogyan képzelte eredetileg a mű kiadását: „mindeneket az ő rhythmusa szerint, újabb-újabb paragraphusokkal: és az első versöket linedákkal is”. Tehát soronkénti tördelést szeretett volna, az énekek első szakaszához vonalas-hangjegyes kottát is mellékelve.¹⁸

Szenci Molnár Albert Psalteriumának előszava világosan különbséget tesz a ‚verssor’ jelentésű „rhythmus” és a ‚versszak’ jelentésű „vers” között. Az eredeti képleteket a fordítással egybevetve írja: „az franciai rhythmusok pedig sokkal különb formán foglaltatnak össze és az verseknek sokféle nemei vadnak. Néhol az három első rhythmus egy módon megyen ki, de az negyedik rhythmus véginek az következő vers rhythmusi felelnek meg... A soltárok százharminc különböző notákra vadnak, és majd meganni a versek nemei.”¹⁹

¹³ RMK I. 180. sz. Lásd erről ZSOLDOS Jenő, *Ritmus*. Magyar Nyelvőr, 96. 1972. 227.

¹⁴ MELICH János, *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Bp. 1906. 86. Ugyanez MURMELIUS-nál (1533): lásd a 4. sz. jegyzetet!

¹⁵ BARONYAI DECSI János, *Adagiorum graeco-latino-ungaricorum Chiliades quinque*. Bátfia, 1598. 351. Lásd erről RÉTHEI PRIKKEL Marián, *Magyar Nyelvőr*, 44. 1915. 104.

¹⁶ RMK I. 185.

¹⁷ RMKT XVII/1. 133. Vö. DÉZSI Lajos, *Adatok a mértékes verselés történetéhez*. Bp. 1904. 8.

¹⁸ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Bp. 1967. 133.

¹⁹ RMKT XVII/6. 16.

E megállapítások a sorhosszúság és a rímképlet változatosságára vonatkoznak. Szenci is felveti a formai igényesség kérdését, sőt, érdekes verstörténeti összehasonlítással is szolgál. Munkájának előzményei közül értékük szerint kiemeli Szegedi Gergely, Sztárai Mihály, Bornemisza Péter, Huszár Gál, Böythe István és Skaricza Máté fordításait, de megállapítja, hogy ezek kivételével „*némelyek igen paraszt versekben vadnak foglalván: noha még az szent léleknek is kedves az versek szép egyező volta*”. Majd elmarasztalja a több versszakot is azonos szóalakkal rimeltető régi magyar énekeket, amelyeken „*az idegen nemzettek, az kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni*”.²⁰ E gyakorlattal állítja szembe az utóbbi időkben keletkezett „*ékesb versek... megjobbított*” formáját, köztük egy Balassi-példával.

Az ízlések azonban a 17. században is különböztek. Egy, Szenci Molnár által megdicsért szerzőről Pázmány 1613-ban így nyilatkozott: „*efféle bakbúzü fűzfa versek alá Beythe István írta nevét*”.²¹

A „vers” szó egyes számú használata, amit a 16. század végén Balassinál már észrevehettünk, az 1600-as években mind gyakoribbá vált. Néhol talán csak másolási hibából vagy az adatközlő zárószakasz szótagszámkényszere folytán, máshol viszont a fogalom érvényességi körének túlgúlását is jelezve.

Szilágyi és Hajmási 1561-ben költött széphistóriáját („*cantio pulchra*”) több kéziratos másolat is megőrizte. E művet a Vasady-kódex szerint (1613) „*egy ifjú szörzé veszteg ültében Szöndörő várában, / egy poétának az ű versében szomorú kedvében*”. A befejező sor így meglehetősen értelmetlen. A Csoma-kódex 1638-beli másolatából deríthetjük ki, hogy az utalás eredetileg valamely forrásmunkára, egy korábbi költemény fordítására (vagy átdolgozására) vonatkozott: „*egy poétának ő verseiből szomorú szívében*”.²²

Érdemes egybevetnünk ebből a szempontból két, egymástól függetlennek látszó prózai Vergilius-fordítás kezdősorait. „*Ugyan én az a Vergilius, ki csak régenten együgyű énekkel verset dúdoltam...*” (Vasady-kódex, 1624); illetve: „*En azki régenten zabnak szárábúl való sípon kedves verseket, nótákra éneklettem...*” (Mihály deák kódexe, 1679).²³

Jellemző mozzanat, hogy az eredetiben „versus” nem szerepel, csak „*carmen*”, mégpedig a „*modulor*” (ütemre dalol, illetve játszik) igével kapcsolva.²⁴

A versfordítás tartalmi és formai hűségének igényét fogalmazza meg Rimay János egyik terjedős „argumentuma”: „*ezt az három versecskét és énekecskét az ő nyelveken éneklik az csehek, melyeket azon ige folyásával és azon nótára így magyarázott meg...*” A „versecske” itt már nem középkori, zsoltárszerű „versiculus”, hanem „énekelt versszak”, a „vers” becézett, kicsinyített változata. (Az említett cseh szakaszmérték: 7||7 aaaa). Rimay kedvelte ezt a kifejezést. I. Rákóczi Györgyhez írott levelében (1629) ismeretlen

²⁰ Uo. 15.

²¹ Kalauz, 221. Idézi RÉTHEI, Nyr. 44. 1915. 104.

²² DÉZSI Lajos közlése, ItK, 1913. 19. Az 1638-as változat: RMKT VII. 370. (jegyzetben).

²³ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 27. és 106. sz., illetve DÉZSI Lajos, ItK, 1913. 15. és 1915. 432.

²⁴ „*Ille ego qui quondam gracili modulatus avena/Carmen et egressus, sylvis, vicina coegi.*” Egyes feltevések szerint későbbi betoldás Suetoniustól.

eredetű, prózai latin szöveget „magyaráz” (azaz fordít) „*rhythmosos versecskéikkel*” (négyes rímű tizenkettősökben). Talán egy nem latin nyelvű verses szöveg latin kivonatáról van itt szó.²⁵

Az erények dicsérete és hatása („*Encomia et effecta virtutum*”) c. allegorikus költeménye egy barokk festményhez kapcsolódó „*magyar verseket*” tartalmaz. A második rész prózai bevezetése szerint „*ez éneknek vagy versecskének authora (szerzője) penig a verseknek közepiben könyörög Istennek...*”²⁶ „*A verseknek közepe*” természetesen nem külön-külön a versszakok, hanem a teljes ének közepét jelenti. A szó („versek”) többes számú főnévként való használatát figyelhetjük itt meg (versek = költemény), alighanem valamely idegen nyelv mintájára.

Úgy látszik, a 17. század barokkos ízlése kedvezett a „versecske” új divatjának. Egykori szertartások jelentésétől elszakadva, több helyütt is felbukkan. Például Oroszhegyi Mihály: „*Intés, vagy egynéhány versecske az vevő személyekhez*” (vagyis: ajánlás a könyv vásárlóinak, 1656).²⁷

A versfogalom magyar ütemhangsúlyos átértelmezése végül az elméleti igényű (iskolai) meghatározásokban is megjelent. A korábbi szótárak és nyelvtanok klasszikus-latinos szemléletétől eltérően, Comeniusnál a költő már „*énekes verseket, bizonyos számmal egyben mérsékelt nótás verseket énekel*” (1643).²⁸ A „*mérsékelt*” szó jelentése (a latin „*modulatus*” nyomán) itt vélhetőleg „ütemre szabott, sorokba rendezett”.

A fogalom értelmezésének sajátos rétegéről tanúskodnak a „versfajok” (tulajdonképpen hagyományos költői műfajok) korabeli megnevezései.

Egy ismeretlen deák Csepreg városának veszedelméről „*históriai verseket*” írt (1621).²⁹ Malomfalvay Gergely szerint a halott koporsójára „*síralmas verseket*” írnak (1653). Ugyanő azonban mindenfajta jelző és magyarázkodás nélkül is alkalmazta (talán elsőként magyarul) a „*Versek*” címet.³⁰ Czerey János énekeskönyvében (1660–80) a „*Rithmi funebres...*” cím szövegközi fordítása: „*síralmas versek*”. Ugyanott gyakori a „*Versus de...*” kezdetű latin cím is: versek valamiről.³¹

Egy 1704-ben hely és név nélkül megjelent gyűjtemény címében „*Buzgó könyörgésekkel és alázatos vallástétellel teljes szomorú versek*” szerepelnek.³² Egy cigányzenész koporsóját 1750 körül „*búcsúzó szomorú versek*” kísérték a sárospataki főutcán.³³ E kife-

²⁵ RIMAY János *Munkái*. ECKHARDT Sándor kiadása, Bp. 1955. 114., 439., 122.

²⁶ Uo. 140.

²⁷ RMKT XVII/9. 119.

²⁸ COMENIUS, J. A., *Janua Linguae Latinae...* in *Hungaricam Linguam translata*. Kolozsvár, 1673 (Várad, 1643). 163.

²⁹ RMKT XVII/8. 563.

³⁰ RMKT XVII/9. 323., 325.

³¹ RMKT XVII/9. 501., 502., 497.

³² RMK I. 2208. sz.

³³ SZIKSZAI András énekeskönyve. STOLL, 1963. 239. sz.

jezések tartalma inkább poétikai, mint verstani jellegű: hagyományos műfaji besorolásról árulkodik (például a *carmen historicum*, az *epitaphium* vagy az *elégia* fogalmának körülírásával).³⁴

A leggyakoribb jelző azonban a „magyar”. Hosszú időn át ez jelzi, hogy a rimesz szakaszos közének a nemzeti műveltség elismert, szerves részévé váltak. (E témával külön fejezetben foglalkozunk.)

A versfogalommal kapcsolatos jelzős szerkezetek között elmarasztaló, rosszalló értelmezésű is akad. Czeglédi István gúnyirata szerint (Redivivus Japhetke, 1669) a jezsuiták embertelenkedését „tűlök fűz-fa poeta módjára kigondolt versek” bizonyítják.³⁵ Viski János kéziratában meg (1697) egyenesen „*valamely fejevári déáktól elrejtetett... mocskos verseknek seriesse*” (sorozata) olvasható.³⁶

A versfaragás divatja a 18. század első felének későbarokk ízlésvilágától sem volt idegen. Koháry István 5 versfüzetében (1720) a legkülönfélébb módon „*szerzett, koholt, leírt*”, sőt, „*kifaragott versek*” vannak, még „*fűzfa versek*” is.³⁷

Külön kell szólnunk a verstörténeti hagyományteremtésben kiemelkedő szerepet játszó Gyöngyösi István versfogalmáról. „*Porából megéledett Phoenix... avagy... Kemény János... emlékezete*” című históriájának „*az olvasóhoz*” intézett utószavában (1693) figyelemre méltó megállapításokat tett a magyar ütemhangsúlyos vers prozódijáról, a metrikai követelmények nyelvi megvalósításáról.

Azzal kezdi, hogy noha a tartalmi hűsége („*a felvett dolognak valóságára*”) is ügyelt, mégsem úgy fogalmazott, mint „*a folyóírással való históriában*” szoktak. Ennek oka: „*a poézis*” követése. Egyes szavak „*nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltatnak némely helyeken a versekben, ... mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje.*”³⁸

A továbbiakban leszögezi, hogy „*a deák poézisban*” szokásos alakváltozatok közül „*nem mindenik illik a magyar szó folyásához*”. A magyar verselésben is előfordul azonban, hogy „*a szónak közepéből valamely bőő vagy syllaba kivettetik*” (például győzelem helyett győzelem), vagy „*két syllabát vonnak egyben*” (például leány helyett lány). Az előbbit a „*synkope*” (hangkivetés), az utóbbit az „*episynalep* vagy *synkresis*” (szótagösszevonás) klasszikus fogalmával hozza összefüggésbe.³⁹

Közbevetőleg: Zrínyi Miklós az úgynevezett „*zágrábi kézirat*”, 1650 körül a Szigeti veszedelem VII. énekének 41. versszakához (amely szerint a kígyó „*Elveti vén bőrét,*

³⁴ A korabeli divatos műfajokra vonatkozóan lásd CALEPINUS címszavait, *Distionarium undecim linguarum*. Basel, 1590. 104.

³⁵ RÉTHEI, i. m. 1915. 104.

³⁶ STOLL, 1963. 136. sz.

³⁷ RÉTHEI, i. m. 1915. 104. Lásd még PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*. Bp. 1968 (1980). II/1. 424.

³⁸ GYÖNGYÖSI István, *Válogatott Poétai Munkái*. TOLDY Ferenc kiadása. II. 1865. 196.

³⁹ Uo. 197. Görög–latin metrikai szak kifejezést alkalmaz Gyöngyösi a betűelhagyás („*apokope*”, például *gyön* helyett *győ*), valamint a betűcsere („*metathesis*”, például *tenyerén* helyett *tenyerin*) megjelölésére is.

s megifiul testében”) verstani magyarázatot kapcsolt: „*Iffiul pro duabus syllabis. Licentia Poetica*”. (Azaz: „iffiul” két szótag gyanánt, költői szabadság.) Ez az értékes adat már Horváth János szerint is „a szótagszám iránti érdeklődésre vall”.⁴⁰

Gyöngyösihez visszatérve: furcsa logikával veszi egy kalap alá a klasszikus metrikai szabályokhoz igazodó latin szóváltozatokat a magyar sorvégek rímkényszerével. Egyik példája: „*ahol gyün köllött volna írnom, győ irtam, vigyázván az előtte való verseknek, akikkel egyenlőképpen köllött termináltatni, desinentiájára*” (végződésére).⁴¹

A latin prozódia úgynevezett közös szótagjaival („*communis syllabákka*”) hozza összefüggésbe azt a jelenséget, hogy „*a magyarban is némely szókkal mind a két képpen élhetni, kiváltképpen a versírásokban*” (például: *teszem – tészem*). E szóváltozatok kapcsán említi a metrikai sorozatosság követelményét: „*ahol a mellettek lévő más szók syllabái a versek végén hosszak voltak, hosszán; ahol rövidek, röviden szabtam azokat is*”.

Megjegyzendő, hogy ebben az összefüggésben – talán épp a klasszikus latin párhuzamok miatt – a „*vers*” szó jelentése nem a korabeli közköltészet kapcsán megszokott (többnyire négy sarkú) „*versszak*”, hanem ütemhangsúlyos „*verssor*”.

„*A versek cadentiája kedviért*” (tehát a sorvégi rímek érdekében) még szokatlan új szavak („*verba nováták*”), valamint a köznapitól eltérő nyelvtani szerkezetek alkalmazásától sem riadt vissza Gyöngyösi. Ilyen megfontolásból alakította „*a többi között ezt a verset: Bellóna sisakját kevés aki vágja*”. (Itt is: *vers* = „*rímes verssor*”).⁴²

Utal a nyelvjárási különbségekből adódó eltérésekre, illetve változatlı lehetőségekre is. Bizonyos személyragos főneveket *-e* és *-i* végződéssel is leírt, „*a versek cadentiájának*” megfelelően (például *élete, életi*).

Érdekes Gyöngyösinek a verstörténeti hagyományra való hivatkozása. Úgy formálta „*verses históriácskájának*” szövegét, ahogy Tinódi Sebestyéntől tanulta. „*Csak a dolog valóságát fejeztem ki a versek együgyűségével*” – írja, mintegy a műfaj (és a téma) által meghatározott, általa is követett megszokást érzékeltetve.

Végül – önmagát ismételve – még egyszer visszatér a nála „*cadentiának*” nevezett rímre, minthogy szerinte „*a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele*”.

Mindebből következik, hogy „*a közönséges szólásban vagy a folyóírásban*” nem szokásos nyelvi formák alkalmazása a költészetben nem hiba, hanem „*a versek kedviért lévő szükséges cselekedet*”. Gyöngyösi arra inti az olvasót, hogy e furcsaságokat „*csak úgy olvassa amint vannak, ha a verseknek jó rendit meg nem akarja vesztegetni* (tudniillik nem akarja elrontani), *amely csak egy bötűnek megváltoztatásával hamar meg-esik*”.⁴³

Gyöngyösi még többes számú szóalakkal fejezte ki a „*verses költemény*” fogalmát („*versek*”). Nála a „*vers*” – egyes számban – „*verssor*” jelent. Mai szóhasználatunk felé

⁴⁰ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1951. 7. Vitatott kérdés, hogy a nyomtatott kiadás pontosabb-e vagy a zágrábi kézirat. Vö. ZRÍNYI Miklós *Költői művei*. Bp. 1906. XXXV.

⁴¹ GYÖNGYÖSI, i. m. 197.

⁴² Uo. 198–199.

⁴³ Uo. 200–202.

– az ütemhangsúlyos mértékrendszer vonatkozásában – Petrőczy Kata Szidónia tett jelentős lépést, amikor nótajelzés nélküli, rövid költeményeinek élére helyezte (néhol kétszeresen is, felkiáltójellel) a „vers” megjelölést. Joggal feltételezhetjük, hogy itt már végérvényesen „szövegversről” van szó; és egyúttal „versegszről”, egy vagy több szakaszos, kötött formájú költeményről.⁴⁴

A verses formáról való elméleti gondolkodásnak és a korizálás változásainak összefüggését vizsgálva Kerecsényi Dezső jutott arra a következtetésre, hogy a 18. század elejére „a verses forma... (mely különben a nagyközönség előtt már régebben is nagyon kedvelt volt) tudományos (irodalmi) értékelésben is mindinkább magasabbra emelkedik”.⁴⁵ Ennek bizonyításaképpen Spangár Andrásra hivatkozik, aki Pethő Gergely krónikájának átdolgozása során (1738) a török háborúk egyik fejezetét „*mint tekintetre méltót nem akarta... csak gyarlón írva hadni*”, hanem „*versekben*” (páros rímű tizenkettősökben) adta elő.⁴⁶

Itt felsorolt adataink is arról tanúskodnak, hogy az ütemhangsúlyos értelmezésű versfogalom (főként „rímes versszak”, kisebb részben „rímes verssor”, illetve „rímes-szakaszos költemény” jelentésben) még a versújítás kora előtt szellemi értékhordozó lett, a nemzeti műveltség részeként bekerült az irodalmi gondolkodás fogalomkészletébe.

Magyar ritmus – magyar vers: az ütemhangsúlyos versfogalom nemzeti jellege

A magyar ütemhangsúlyos vers fogalomköre kezdettől fogva, szükségszerűen összefonódott bizonyos nemzeti törekvésekkel. Az egyházi közénekben részben a hitterjesztés, részben viszont a művelt, eszményített európai nemzetekhez való hasonulás szándéka munkált. A világi ének egy eredetében ösköltészet-típusú, változásai ellenére is folyamatossnak érzett, mellőzött, üldözött is tovább élő hagyományt őrzött. Az énekelt vagy énekelhető „ritmusok” tömegigényt szolgáltak, színvonaluktól függetlenül is erősítették a közműveltség nemzeti jellegét. Az egységesült versfogalom pedig az irodalmi gondolkodás történetének 18. századi nagy fordulatát készítette elő, amely szerint a vers – szerkezeti és történeti megkülönböztetés nélkül – szellemi érték; a versírás, a *poézis* nemzeti ügy, a kulturális fejlődés, a „csinosodás” egyik fontos tényezője.

E több szálú kötődéssel magyarázható, hogy az ütemhangsúlyos versmértékek minősítésében kezdettől fogva jelen volt a nemzeti sajátosság mozganata. A 16–17. század költői gyakorlata lépten-nyomon „magyar ritmusokat”, „magyar verseket” emlegetett; Arany János „*A magyar nemzeti versidom*” elméletét írta meg; sőt, „a magyar vers” fogalma gyakran még századunk tudományos szakirodalmában is az ütemhangsúlyos mértékrendszerre korlátozódik. E felfogást sajnálatosan egyoldalúnak tarthatjuk ugyan, de verselméleti gondolkodásunk történetében tényszerűen és elfogulatlanul kell vele számot vetnünk.

⁴⁴PETRŐCZI Kata Szidónia versei. ItK, 1915. 190., 311., 445. kk.

⁴⁵KERECSÉNYI Dezső, *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban*. Eötvös-füzetek, II. Bp. 1923. 39.

⁴⁶SPANGÁR András, *Magyar Krónika*. Kassa, 1738. 191.

Csanádi Albert pálos költő már tudatosan „*in vulgari*” (a tömeg nyelvén), sőt, „*in nostro idiomate*” (a mi nyelvünkön) szerkesztette kötött szótagszámú, ritmikus (azaz rímes-szakaszos) munkáját: Krisztus szenvedésének történetét (1515).⁴⁷ Tinódi a Ferdinánd királynak szóló ajánlásban (1554) azzal dicsekedett, hogy „*ritmus szerint magyar nyelvön énökbé szép nótákval*” szerezte krónikáját.⁴⁸ Valkai András pedig már szó szerint is a nagy jövő előtt álló jelzős szerkezetet használta: „*az nagy úr Bánk bánról*” szóló históriás énekét „*magyar versekben*” írta (1573).⁴⁹

Huszár Gál a 95. zsoltár (Jer, örvendezzünk...) verses („*ritmussal való*”) feldolgozását (1574) azok számára készítette, „*akik csak magyar módra való versekkel akarják énekelni*”.⁵⁰ Valkai András kinyilvánított hazafias szándékkal és nemzeti érzülettel bocsátotta útjára Magyarország királyainak nemzetségtörténetét (1576), „*melyet az ő hazájához és fejedelméhez való hívséggel magyar versekbe szerzett*”. Még a nótajelzés is stílszerű: „*Árpád vala fő az kapitánságba...*”.⁵¹

Az Árgirus-história szerzője is „*magyar versek szerint*” foglalta énekbe az „*olasz krónikából*” merített történetet, valamikor 1582 és 1589 között.⁵²

A magyar forma megjelölése latin nyelvű címszövegekben is előfordul. Például: Illyefalvi István: *Iephtha... ex Georgio Buchanano ungaricis versibus reddita* (1590),⁵³ illetve Wathay Ferenc: *Historia de populo iudaico... in Versos Hungaricos translata* (1603–1606 között).⁵⁴

A 16. század szóhasználatában egyazon versfogalmat jelölt a „*magyar versek*”, a „*magyar ritmusok*” és a „*magyar ének*” kifejezés. Egy adott mű kapcsán is zavartalanul cserélődtek. Tholnay F. Bálint A Szent János Látásának 12. részéből való éneke „*magyar rythmusokra szerzettetett*” (1579).⁵⁵ „Az Szerelemnek ereje” (*Effectus Amoris*) c. históriát (1587) – mint argumentumából kiderül – „*Acheneusból magyar ritmusba*” szerzettkék, zárószakasza szerint viszont „*deákából... magyar énekben*” fordították.⁵⁶ Ugyanezt tette Csáktornyai Mátyás Grobianus (F. Dedekind) német költő verseivel (1592).⁵⁷

⁴⁷ Szövegét nem ismerjük. Említi KARDOS Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941. 207.

⁴⁸ TINÓDI Sebestyén, *Cronica*. Bp. 1959 (1554), ajánlás.

⁴⁹ HELTAI Gáspár, *Cancionale*. Bp. 1962 (Kolozsvár, 1574). BIIIa.

⁵⁰ RMNy 353. sz.

⁵¹ RMNy 368. sz.

⁵² KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*. Bp. 1967. 25.

⁵³ „G. B. művéből magyar versekben fordítva”, 6//6//6aaa formában. RMNy 645. sz.

⁵⁴ „História a zsidó népről... magyar versekben fordítva”. Négyes rímű, metszettelen tizenegyesekben. RMKT XVII/1. 193.

⁵⁵ Versmértéke 4/4//4/2aaa. RMNy 485. sz.

⁵⁶ RMK I. 367.; illetve RMK I. 1824. sz.

⁵⁷ RMNy 685. sz.

Későbbi példa: Prágai András történelmi versciklusa (*Sebes agynak késő sisak* címmel 1630 körül) szintén „*deák versekből magyar énekekben fordított*”.⁵⁸

Szilvás-Ujfalvi Imre szerette volna közreadni „*az egész Psalteriumot*” (zsoltárkönyvet) „*magyar rhythmusokban rendeltetvén*”. Tervezett költészettárában „*több sok magyar éneket*” is össze akart szedegetni, köztük „*a magyar nemzetnek dolgairól*” valókat, szintén „*magyar rhythmusokban*” (1602).⁵⁹

Szenci Molnár Albertet egy levelezőtársa (Bartholomaeus Keckermann) már 1604-ben, latin–magyar szótárának megjelenését köszöntve arra biztatta (latinul), hogy végezze el „*ezt a szent és a magyar egyház számára üdvösséges munkát*”: fordítsa le magyar ritmusban („*Ungarico rythmo*”) a zsoltárokat.⁶⁰ Szenci Molnár Psalterium Ungaricumában (1607) „*Szent Dávid királynak és prófétának százötven soltári az franciai nótáknak és verseknek módjokra most újonnan magyar versekre fordítottak és rendeltettek*”.⁶¹ Jellemző a kettős igehasználát: egyik (*fordítottak*) a szöveg értelmére, másik (*rendeltettek*) a versformára vonatkozik. Szenci Molnár úgy tudta, hogy előtte „*az egész soltárt magyar versekben még senki sem formálta*”, bár „*nagy része meg vagyon fordítva, cseh, német és tulajdon (tehát eredeti magyar) nótákra*”.⁶² Ebben tévedett, mert nem ismerhette Bogáti Fazakas Miklós 1604-ben készült, kéziratban maradt szombatos fordítását.⁶³

A „magyar versek” megjelölés más szerzők zsoltárfordításai kapcsán is előfordul. Példák: „*Szent Dávidnak huszadik soltárának magyar versekre való fordítása*” Milotai Nyilas Istvántól (1620); illetve „*A szent Dávid király dicséretinek magyar versekkel való rövid magyarázatja*” (1627).⁶⁴

Van egy bizonytalan jelentésű adatunk is, 1609-ből. Pázmány Péter három magyar nyelvű disztichont csatolt Alvinczi Péter egyik vitairatára küldött válaszához ezzel a megjegyzéssel: „*az tetőled én ellenem szerzett magyar verseket... így fordíthatnám igen könnyen reád*”. Alvinczi szövege nem maradt fenn. Harsányi István feltételezi, hogy abban is disztichonok voltak, de a „magyar vers” kifejezés ilyen értelmű használata ellenkeznék a korabeli nyelvszokással, nem valószínű.⁶⁵

Szepsi Csombor Márton egy tanítványának halotti búcsúztatója fölé írta az akkoriban szokatlan tömörségű címet: „*Magyar versek*” (1622). Belső rím nélküli Balassi-strófákat jelent ez. Nótajelzése nincs, bizonyára szövegversként hangzott el a temetésen. Erre utal a nyomtatott változat címe is: „*Négy szép halottas prédikációk*” (1624).⁶⁶

⁵⁸ RMKT XVII/8. 36.

⁵⁹ SZILVÁS-UJFALVI Imre, *Praefatio*. GÖNCZI György, *Keresztyéni énekek*. Debrecen, 1602.

⁶⁰ RMKT XVII/6. 402.

⁶¹ Uo. 7.

⁶² Uo. 15.

⁶³ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Magyar zsoltár*. Bp. 1979. 242.

⁶⁴ RMKT XVII/8. 249., illetve RMKT XVII/4. 155.

⁶⁵ HARSÁNYI István, EPhK, 1910, 738.

⁶⁶ RMKT XVII/8. 200.

Verses képleírást készített Az erények dicsérete és hatása („*Encomia et effecta virtutum*”) címen Rimay János (1630 körül). Négyes rímű tizenkettőseinek létrejöttét így magyarázza: „*nem lévén semmi inscriptioja az picturának, ilyen magyar verseket csináltam alája*”. A két latin szóalakból nyilvánvaló, hogy ez az utalás a 16–18. században Európa-szerte divatosá lett, összetett művészeti formára, az úgynevezett *emblémára* vonatkozik. Lényege a látvány (*pictura, imago*) és a szöveg (*inscriptio, motto, subscriptio, explicatio*) belső kapcsolata, tartalmi egysége. Első példaként Alciatus Emblémák könyve (*Emblematum liber*, Milano, 1531) című munkáját szokták említeni. Nálunk Sambucus (Zsámboky János) honosította meg.⁶⁷

A „magyar” jelző gyakori, szinte állandósult fordulatként való használata sajátos szándékot, tudati hátteret sejtet. Nem valószínű, hogy csupán a fordításjelleg vagy a nyelvi hovatarozás megjelölésére szolgált. Már Csanádi Albert „*in vulgari*” kifejezésében is érzékelhetjük a népszerűsítés, a közönségre való hatás igényét (1515).⁶⁸ Huszár Gál ki is nyilvánította, hogy az énekszöveg formájával bizonyos várakozásnak kívánt megfelelni (1574).⁶⁹ A szélesebb körben való terjesztést szolgálhatta a szerző a közénekekből ismert, általánosan kedvelt hazai szövegforma szinte reklámszerű emlegetésével. A reformáció és az ellenreformáció hívei egyaránt alkalmazták a figyelemkeltésnek ezt a módját. A katolikus Nyéki Vörös Mátyás „*Rithmus hungaricus ad beatam Mariam virginem*” (Magyar ritmus a boldogságos szűz Máriához) címmel írt szépen csengő Balassi-strófákat (1610 körül).⁷⁰ A református Örvendi Molnár Ferenc Lelki tárházában viszont „*az ó és új testamentum kanonikus könyveinek rövid summái... magyar rythmusokba foglaltattak és egy-módon nótára szabattattak*” (1666). Értsd: rövid idő alatt, fáradság nélkül, egyazon ismétlődő dallammal végigénekelhető belőle az egész Szentírás.⁷¹

A körmendi református iskolamester által 1684-ben másolt Körmendi-kódex tartalomjegyzéke ilyen címet visel: „*Rendi, avagy mutató táblája e könyvben beíratott imádságoknak és magyar rhythmusoknak*”.⁷² Illyés István esztergomi kanonok meg a „*Soltári énekek*”-et foglalta „*magyar rhythmusokba... a magyar anyaszentegyház vigasztalására*”. Könyve 1693-tól kezdve számos kiadást ért meg.⁷³

Úgy látszik, a világi témájú munkák elfogadtatását is elősegítette, ha szerzőjük „magyar ritmusokat” kínálhatott az olvasóknak. Ezt tette például Szentmártoni Bodó János

⁶⁷ RIMAY, 1955. 135. Az „embléma” meghatározását és történetét lásd *Világirodalmi lexikon* 2. 1085. Feltételezhetjük a barokk embléma művelődéstörténeti kapcsolatát a középkori „titulus” (verses képmagyarázat) műfajával is. Ez utóbbi a 4–10. században rímtelen disztichonokat, később (nálunk is) rímes (latin) leoninusokat jelentett. Lásd HORVÁTH² János, *Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink*. ItK, 1956. 17.

⁶⁸ Lásd a 47. sz. jegyzetet!

⁶⁹ Lásd az 50. sz. jegyzetet!

⁷⁰ RMKT XVII/2. 105.

⁷¹ RMK I. 1431. sz.

⁷² STOLL, 1963. 114. sz.

⁷³ RMDT I. 58.

„Az sónak dicsiretiről” írván (1645), mint ahogy Felvinczi György is, verses „Comico-Tragoediájában”, amely „a bölcs poeták írásiból kiszedegettetvén... magyar rhythmusokban alkalmaztatott volt” (1693).

Természetesen ott van a „magyar” jelzőben a nyelvi, sőt a nemzeti megkülönböztetés jelentésárnyalata is. Nyéki Vörös Mátyás „jóra intő csengetyűje” (*Tintinnabulum tripudiantium*, 1636) „magyar szóval folyó verseket” ajánl „az ember négy utolsó dolgairól”: a halálról, az ítéletről, a pokolról és a boldogságról.⁷⁴

A nyelvi tudatosság, sőt, öntudat nem volt idegen e kor íróitól. Medgyesi Pál a *Praxis pietatis* (a kegyesség gyakorlása) bevezetésében így fogalmazta meg fordítói alapelvét: „a fordításnak (ahol a szókat nem annyira kell vizsgálni) az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismernék fordításnak, fonákul az írás ne essék, azaz amit magyarra kellene fordítani, annak nem deák, német, anglus formán, hanem magyar módon kellene esni” (1636).⁷⁵

A 17. század változatos (bár többnyire földhözragadt módon gyakorlatias) témavilágában a „magyar versek” szinte mindenre alkalmas formai keretül szolgáltak. Egy ismeretlen szerző „az mostani apró uracsákról” gúnyolódott „új magyar versekben” (1645 körül).⁷⁶ Thuri Mihály epigrammája többek között azért dicséri Szentmártoni Bodó Jánost, mert megírta „az vas hasznát szép magyar versekben” (1647).⁷⁷ A 14 éves Apafi Mihály, a későbbi fejedelem kedves tanítómesteréhez intézett „nehány magyar verseket” (1646).⁷⁸ Egy, azóta megsemmisült kéziratos énekeskönyv első része pedig Thordai János fordítása volt: „Az Szent Dávid soltár könyvének rövid magyarázatja, magyar versekkel” (1655).⁷⁹

Kétségtelen azonban, hogy a „magyar” jelző jelentésárnyalatai közül az előképzettség nem igénylő, mindenkihez szóló közköltészeti jelleg érvényesült erősebben. Ékes bizonyítéka ennek Bartók István esztergomi vikárius előszava „A kegyes olvasóhoz”, Beniczky Péter „Magyar Rithmusok” című gyűjteményes kötetében (1664). „Hogy ezeket a magyar verseket kinyomtattam, oka ez, hogy meg akartam mutatni, hogy ha ember szintén sokat nem tanult, és iskolákban nem járt is, ha sokat deákul nem tud is, privato studio; csak a munkát és olvasást ne restelje, sok hasznos dolgot cselekedhetik; amint szegény Benitzky Péter uram.”⁸⁰

Gyöngyösi István is elsősorban a népszerűséget keresi, amikor a Phoenix-madár „magyar versekből fűzett tollaival” szárnyazza fel „együgyű históriáját” (1664). A „porábúl megéledett Phoenix” képét idézi a Kemény János... emlékezete is (1693), „azmelyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvéért ugyan magyar versekkel ennekelőtte egynehány esztendővel írt volt... Gyöngyösi István”.⁸¹

⁷⁴ RMKT XVII/2. 175.

⁷⁵ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*... Bp. 1936 (Debrecen, 1636) 19.

⁷⁶ RMKT XVII/9. 235.

⁷⁷ RMKT XVII/4. 444.

⁷⁸ RMKT XVII/9. 264.

⁷⁹ STOLL, 1963. 77. sz.

⁸⁰ BENICZKY, 1753 (1664), előszó

⁸¹ GYÖNGYÖSI, I. 1864. 34. és II. 1865.

Előfordul azonban Gyöngyösinél a másik, a nemzeti érzületet kifejezésre juttató jelentésváltozat is. *Palinodia* című allegorikus költeménye Eszterházi Pál nádorrá választását üdvözli (1681). Ennek ajánlásában a költő — idős korára hivatkozva — többek között így mentegetőzik: „*ha későbbem találtam felsekenni másoknál, annyiban mindazonáltal nem vagyok utolsó, hogy azok idegen nyelvekbéli írásokkal, én pedig magyar versekkel örven-dezek a régen kívánt magyar palatinusi új méltóságának*”.⁸²

A 17. század végére észrevehetően megritkult a megkülönböztető jelző használata, mint ahogy alábbhagyott az ütemhangsúlyos versformák divatja is. A „magyar versek” formakészlete az élő költészetből lassan átszivárgott az iskolai versgyakorlatokba, az emlékeztető tanversekbe. A kolozsvári unitárius iskola „*poética classis*”-ában fogalmazott karácsonyi elmélkedések kéziratos gyűjteménye a „*Magyar versek*” címet viseli (1698).⁸³ Verbőczy István Törvénykönyvének „*compendiuma*” (megtanulandó kivonata) is „*közön-séges magyar versekre formáltatván íratott*” Szentpáli Nagy Ferenc által, 1699-ben.⁸⁴

A 18. század első feléből — részben talán a hozzáférhető kiadások hiánya miatt is — alig van adatunk. Egy kéziratos munka a 18. század elejéről: „*Judas Iskariotes eredeti élete és halála magyar versekben*”.⁸⁵ Magyar Péter 1707-ben másolt szombatos kódexében Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításait találhatjuk, „*külöm-külömb magyar ékes notákra*”.⁸⁶ Alighanem valahol e korban kell keresnünk máig élő „magyar nóta” szókapcsolatunk (és a vele jelölt képzetkör) eredetét is.

A szóhasználat ritkulásának volt még egy, fogalomtörténeti szempontból figyelemre méltó oka. A későbarokk ízlés kedvezett a szépen csengő, bonyolultabb szerkezetű rímes versformáknak. Ezzel magyarázható a Balassi-strófa szívós fennmaradása és terjedése a félirodalmi közköltészetben. Korábban mindezeket a szakaszmértékeket — a négy-sarkú tizenkettőssel együtt — „magyar verseknek” (azaz versszakoknak) minősítették. A 17. század második felében azonban új kifejezés bukkant fel: a „magyar strófa”.

A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárának III. kötete 1787-ből Orczy Lőrinc-től idézi a „*strófa*” (vö. a görög *στροφή*, „fordulat”; a latin *strophā*, „váltakozó kardal”) első hazai előfordulását. Ennél azonban sokkal régebb adataink is vannak. Medgyesi Pál egy, Sárospatakon, 1659-ben elmondott gyászbeszédében idézte „*Ulászló király epita-phiumát*”, amelynek latin disztichonjait egy prédikátortársa korábban Janus Pannonius-nak tulajdonította. A 4 latin verssor után Medgyesi magyarul folytatja: „*melyet ilyen magyar strophában fejezek én ki*”. Ezt követi saját, Balassi-versszakba rendezett (meglehe-tősen gyenge) fordítása.⁸⁷

⁸² Uo. I. 1864. 157–158.

⁸³ STOLL, 1963. 139. sz.

⁸⁴ RMK I. 1541. sz.

⁸⁵ STOLL, 1963. 224. sz.

⁸⁶ RMKT XVII/5. 562.

⁸⁷ RMKT XVII/9. 622.

„*Magyar strophák...*” címen nyomtatták ki Rozgonyi Mihály igazgatónak a zilahi szeminárium ifjúsága előtt 1680-ban elmondott verses ünnepi beszédét is.⁸⁸ A körmenti iskolamester, Baxai T. György pedig nemesi pártfogójának ajánlotta a kéziratos kötetébe másolt „*örvendező magyar strophákat, seu (azaz): verseket*” (1684).⁸⁹ Kései, de visszaható érvényű bizonyíték ez a „vers” és a „strófa” fogalmi azonosításához.

A „magyar” jelző verstörténeti pályafutását illetően Miklós deák „*Magyar SONNET*”-jét kell még emlitenünk, 1677-ből. Pilarik Ézsaiás szlovák lelkészt több nyelvű verses-kötettel ünnepelték tisztelői (Wittenberg, 1677). Itt szerepel az említett üdvözlő költemény, amely nem szonett ugyan (mindössze 8 soros), de szokatlan rímszerkezete (ölelkező rímmel, sorközi összecsengésekkel) valóban emlékeztet rá.⁹⁰

A nyugati jövevényformák birtokba vételével a nemzeti megkülönböztetésnek már egyre kevésbé volt értelme és jelentősége. Felvilágosodás kori költőink – mintegy Sylvester János korábbi lelkesedését visszhangozva – a meghonosodott versmértékek kapcsán is nyelvünk szépségét, gazdagságát, hajlékonyságát dicsérték. Verstani szakirodalmunk szóhasználatában azonban még sokáig, szinte napjainkig kísértett a „magyar vers” és a „magyar ritmus” szűkebb, csupán az ütemhangsúlyos formakészletre vonatkoztatott értelmezése.

András Kecskés

LA FORMATION DE LA NOTION DU VERS HONGROIS RYTHMIQUE À MESURE

Le correspondant de l'expression latine „versus”, „vers” (vers) s'est introduit dans la langue hongroise à l'aide d'une médiation double.

Au Moyen-Age, il a renvoyé d'une part aux phrases des chansons liturgiques, d'autre part aux vers mesurés de la tradition classique.

Les vers chantés, rimés, dans le langage médiéval, ont été nommés „rythmes”. Le concept de „vers” s'est épanoui à ces formes seulement au XVIe siècle, notamment en rapport du culte du chant de langue nationale de la Réforme. Dans les préfaces, ou „arguments” des collections de chants ecclésiastiques protestantes, le terme de „vers” signifiait strophe composée de vers en rimes, et portait généralement sur des strophes monorimes à quatre vers. (Les strophes se composaient de „rythmes”, de vers rimants.) Le pluriel du mot („versek” en hongrois), les vers signifiait l'ensemble des strophes, le chant entier. Tout de même, dès le XVIe siècle on peut voir la formation spéciale du mot „vers” par laquelle l'expression au singulier marque la chanson, la poésie elle-même.

Le mot „vers” s'est introduit dans de nombreuses expressions différentes. La tête des vers (capitulum) signifiait par exemple les initiales des strophes, qui, reliées, donnaient des mots, des phrases. D'autres expressions marquaient des genres différents, comme „vers historiques” (carmen historicum) „vers lamentables” (epitaphium) „vers tristes” (elegia). L'emploi de l'expression „vers hongrois” ou „rythmes hongrois” est d'une fréquence remarquable, qui renvoie à des rapports existants dès le début entre certaines aspirations nationales et la formation du vers hongrois rythmique à mesure.

Au XVIIe siècle cette tendance est marquée par des expressions, comme: chant hongrois, air hongrois, strophe hongroise, sonnet hongrois.

⁸⁸ RMK I. 1247. sz.

⁸⁹ STOLL, 1963. 114. sz.

⁹⁰ KUNSZERY Gyula, *A magyar szonett kezdetei*. Bp. 1965. 8.

IRODALOM ÉS KÖZÖNSÉG

Elmélet és gyakorlat az induló Tudományos Gyűjtemény tükrében

Az ezernyolcszáztíz években a magyar irodalomnak nincs még állandó olvasóközönsége. Az arisztokrácia franciául és németül, a művelt városi polgárság németül olvas, a közép- és kismemesség jelentős része kalendáriumokkal és ponyván árult vásári történetekkel mulattatja magát.¹ A tudomány, az oktatás és a közigazgatás nyelve még a német, illetve a latin, noha e nyelvek egyeduralkodó itt-ott megtört már (az alsófokú katolikus iskolákban van már magyartanítás, más felekezeteknél az oktatás nyelve szabadon választható; az egyetem bölcsészeti karán működik másfél évtizede a magyar tanszék – átlagosan 8-10 hallgatóval! –, az országgyűlési feliratok és jegyzőkönyvek a latin mellett magyarul is szerkeszthetők stb.)² Az irodalomból nemhogy megélni nem lehet, de egy könyv kiadása általában tetemes anyagi áldozatot követel a szerzőtől vagy a mecénástól. A példányszámok olyan alacsonyok (általában 50–300 között mozognak)³, hogy a nyomtatásban való megjelenés sem jelenthet minőségi változást egy-egy mű „társadalmi hatásában”, még akkor sem, ha feltesszük, hogy egy-egy példányt többen is elolvasnak. (Ebben a helyzetben azonban sokkal valószínűbb, hogy azok sem mind olvassák el, akik megrendelték.) A nyomdai, kiadói és könyvtári feladatkörök még egyáltalán nem válnak el egymástól. A „könyvüzletben” érdekeltek e tevékenységek különböző variációit művelik, a piaci igényeknek megfelelően. (Üzletet igazán csak a tankönyvek és a kalendáriumok kiadása, valamint a másodvonalbeli német románok bizományos árusítása jelent.)⁴ Teljesen tisztázatlanok a kiadói és szerzői jogok, annál is inkább, mert ezek legtöbbször első

¹KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943.

²A korabeli oktatás felépítéséről és tartalmáról összefoglalóan: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, egyes részletkérdésekkel a Tudományos Gyűjtemény cikkei is foglalkoznak. Például: KIS János, *A nevelésnek különböző módjai, és melyeknek mi haszna van*. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: T. Gy.), 1817. III. 102–106., B. V. L. (BOLDG-RÉTI VIGH László = HORVÁT István), *Kérdés: Kell-e már a Reformátorok felsőbb iskoláiban német nyelvű tudományt Anyai Magyar Nyelven tanítani?* T. Gy., 1817. VI. 94–97., BEREGSZÁSZI Pál, *Nemzeti Nyelvünk tanulmányának szükséges volta*. T. Gy., 1818. IV. 63–70., *A magyar nyelv előretöréséről*: SZEKFÜ Gyula (szerk.), *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. 1790–1848. Bp. 1926.

³HARASZTI Károly, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme a múlt század első felében*. (Adalékok) Könyvtári Szemle, 1914. 76–81., 105–114., 139–144.

⁴KULCSÁR, i. m. 42–50.; és VIDÉNYI (VITKOVICS Mihály), *A magyar könyvek terjesztéséről*. T. Gy., 1821. IX. 35–48.

sorban kötelességeket jelentenek. Az irodalomnak tehát nincs, nem is lehet állandó társadalmi hatása, sőt valójában állandó helye sem lehet ebben a társadalomban. Valamiféle helye azért van: gondoljunk például a Festetics György rendezte helikoni ünnepségekre Keszthelyen,⁵ vagy a Marczibányi-jutalom átadására.⁶ Ezek a rendezvények fényes külsőségeikkel, díszmagyaros-kardos felvonulásaikkal, faültetéseikkel szép példái annak, ahogyan a rendi társadalom a maga reprezentatív nyilvánosságával integrálja, befogadja, elismeri az irodalmat, az irodalmárokat, „a szellem nemeseit”, de csakis ünnepi alkalmakkor! Ezek az események tehát ebből a szempontból egyenes folytatásai a középkori lovagi tornáknak és főúri ünnepségeknek, ahol szintén babérkoszorút fontak a dalverseny győzteseire fejére. Ugyanakkor a XIX. század elejének ünnepi pillanatai magukban hordják azt a lehetőséget, hogy a politikai és a szellemi arisztokrácia tartós kapcsolatba lépjen egymással, hogy az irodalomnak valóban társadalmi értéke legyen. E korai s még ünnepi találkozásokat a mindkét fél által nagyra értékelt – ámbar nem teljesen egyformán értelmezett – eszméáramlat, a nacionalizmus segíti elő. A rendi társadalom bizonyos képviselői, óvatos opposícióban lévén a Birodalmon belül, felkarolják a magyar nyelvű irodalmat, meglátván benne szövetségesüket a Bécs elleni harcban.

Ebben a helyzetben a modern értelemben vett irodalmárlét elképzelhetetlen, s nemcsak, nem is elsősorban anyagi okok miatt. A literátorság kívül esik „a normális társadalom” tevékenységeinek körén, s habár tolerált, időnként elismert foglalatosság, csak bizonyos (sokszor nagyon is szigorú) szabályok betartásával űzhető. „Szabadidős” tevékenység, magánügy, amelynek kedvéért a társadalmi és magánélet egyetlen feladata sem hanyagolható el. A közönség előtt dilettánsnak, azaz műkedvelőnek illik mutatkozni, ami ebben az esetben természetesen nem az alkotás minőségére, hanem az életformára vonatkozik. (Emlékezzünk Berzsenyi virrasztásaira, titkos éjszakai versírására és évtizedes húzódozására, hogy közönség elé álljon; Kisfaludy Sándor Himfy-mimikrijére, Dessewffy magamentergetésére.)⁷ Az irodalmon egyáltalán nem illik keresni; éppen a jobbágyfiúból lett szuperintendens író, Kis János fogja megróni a húszas években a Tudományos Gyűjtemény hasábjain kortársait, amiért anyagi haszon reményében adják fejüket az írásra, amivel a literatúra teljes egészében elveszti méltóságát.⁸ A literatúrával való foglalkozás (beleértve az írást, az olvasást, az irodalom támogatását és az előfizető-gyűjtést) erkölcsileg magasrendű, hazafias tett, amit éppen ezért megítélni sem illik esztétikai, csupán morális alapon. Ez a felfogás természetesen elsősorban a közép- és főnemes írókat korlátozza;

⁵ A Keszthelyi Helikon, Irta egy jelen volt (!) Vendég. T. Gy., 1817. III. 76–85.

⁶ CSAHÍHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete, 1780–1830*. Bp. 1934. 94–96.

⁷ „...én magamat soha se tartottam könyvírónak, tessék engem úgy tekinteni, mint mulatkozót (Dilettante) ... és ezért egy kevés engedelemmel viseltetni irántam”. Dessewffy József gróf *munkái*. III. Levelek, 1812–1843. Kiadja FERENCZY József, Bp. 1888. 13.

⁸ KIS János, *Az írók megjutalmazásáról*. T. Gy., 1828. III. 71–76., „Jaj annak az Írónak... ki a Helikonon csak kenyerét keresi... Aki pénzért ír... műsáját... az Olvasó-közönséghez béres-szolga gyanánt szegődött” – írja Kis. Megjegyezzük, hogy álláspontja ekkor már nem tükrözi az általános véleményt. FÖLDVÁRY Miklós (*Mi akadályozhatja a hazai literatúra gyarapodását?* T. Gy., 1826. I. 38–46.) már két évvel korábban az alacsony honoráriumokban látja az irodalom fejlődésének akadályát.

a hivatalvállaló kismesek és honoráciorok e téren is „szabadabban” mozoghatnak. Viszont az ő társadalmi szerepüket irodalmi téren is meghatározza kapcsolódásuk egy-egy főúri mecénáshoz, aki nemcsak hivatali előmenetelüket segíti, hanem literátori pályájukon is védelmezőjük. (Néhány jellegzetes példa: Horvát István – Ürményi József, Thaisz András – Teleki József, Döbrentei Gábor – Gyulay Lajos, Kulcsár István – Festetics György, Versegly Ferenc – Marczibányi István stb., vagy később: Bártfay László – Károlyi György, Tasner Antal – Széchenyi István.)⁹

A jellemzett szerepelvárás az ezernyolcszáztízes években oly erősen hat, hogy senki sem negligálhatja büntetlenül. Még Kazinczy is, aki pedig fogságával eljátszotta annak lehetőségét, hogy a társadalmi-politikai élet bizonyos fórumain még egyszer fellépessen, s aki – többek között ezért is – mint irodalmár, másokhoz képest tágabb teret kapott (alakított ki), még ő is foggal-körömmel ragaszkodik a látszat fenntartásához, igyekszik jó gazdának, gondos földesúrnak tűnni, aki ilyen irányú feladatait nem hanyagolja el az irodalomért, akit tehát senki sem vádolhat azzal, hogy csak a literatúrával törődik.¹⁰

Ha nincs közönség, nincsenek irodalmi fórumok, s az írónak nincs igazán helye a társadalomban, akkor írónak lenni a *menekülés* egyik formája. Menekülés a társadalmi kötöttségek elől, a magánélet gyötrő gondjaitól, a politikai problémáktól, a társadalom értékrendjétől egy másik, magasabbrendű, igazabb világba, ahol nem érvényesek a külső normák, ahol a *szellem szabad köztársaságának* törvényei uralkodnak.

A tízes években az irodalomba való menekülésnek számos útja van, kezdve Szemere és Kölcsey kivonulásától egy különös, idealizált szellemvilágba,¹¹ folytatva a társadalomból félig-meddig kitaszított Berzeviczy és Kazinczy – egymással tökéletesen ellentétes, de egy töről fakadó – életvitelével vagy Kisfaludy Sándor¹² és Berzsenyi létformájával,¹³ amelyben az irodalom „a titkos szerelem” szerepét kapja, egészen Vitkovics vagy Fáy leginkább valóságközeli literátorkodásához, amelyben az irodalom élvezete és művelése mintegy belesimul a hagyományos társasági életbe.¹⁴ Bármennyire különböző íróink személyisége, habitusa, társadalmi állása és világnézete, mint írók, valamennyien menekülők.

Annak ellenére, hogy a múlt század első két évtizedében társadalmon kívüli helyzetben létezett a magyar irodalom, mégis, már ekkor is úgy működött, mintha valóságos intézményrendszer lett volna. Voltak pártjai – egymással éles harcot vívó csoportjai –, voltak fórumai, és volt közönsége.¹⁵ Csak számottevő társadalmi hatása nem volt. Hiszen – kis

⁹ E jellegzetes familiáris viszony irodalmi következményeiről FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete*. Bp. 1987.

¹⁰ Vö. *Kazinczy Ferenc levelezése* (a továbbiakban: *KazLev*), I–XXI. Közzétette VÁCZY János. Bp. 1890–1911. XV. 32.

¹¹ KERESZÉNYI Dezső, *Kölcsey Ferenc*, Bp. évszám nélkül (1940) 41–49. *Kölcsey Ferenc minden munkái*, Bp. 1887. IX. 191–265.

¹² CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor*. Bp. 1910. 98–99.

¹³ Vö. *Kis János emlékezései* (válogatta OROSZ László), Bp. 1985. 994–996.

¹⁴ BADICS Ferenc, *Fáy András életrajza*. Bp. 1890. 102–143.

¹⁵ A korabeli írói csoportosulásokról részletesen szól: FARKAS Gyula, *A magyar romantika*. Bp. 1930.

túlzással – a közönséget is maguk az írók jelentették, az irodalmi fórumok tökéletesen zártak és belterjesek voltak. Az írói csoportok sem *elsősorban* elvi vagy esztétikai nézetkülönbségek mentén szerveződtek, hanem sokkal inkább földrajzi, társadalmi és vallási alapon, utólag keresve aztán szembenállásukhoz esztétikai érveket.

Az irodalom két legfontosabb fóruma ez idő tájt a *levelezés és a szalonélet*. Az irodalmi levelezés sajátos publikációs forma, a művek jelentős része jár így körbe az irodalmárok között, különböző kritikai megjegyzések kíséretében, sokszor átalakulva. Változtatásra nem csupán a szerzőnek van joga, hanem a többieknek is, hiszen a mű ily módon bekerül „az irodalomba”, s mintegy közkinccsé lesz. Új szavak, műformák, képek terjednek el így széles körben. Sokszor többen is ugyanazt a művet fordítják, és sok-sok levélváltás után alakul ki a legjobb, a végső forma. Az irodalom közösségi tevékenység, amelyben ugyan nem vész el az egyén, de az individualizmusnál fontosabb a közösséghez tartozás, a „mi” tudata, az együtt létrehozott és együtt élvezett műalkotás. Ebben a folyamatban a nyomtatásban való megjelenés csak egy különleges, ünnepi pillanat, ami a hatáson és az értéken lényegében nem változtat. A tízes években szinte egyetlen olyan műalkotás sem jelenik meg nyomtatásban, amely előbb ne terjedt volna el kéziratban.

Nyugat-Európában az irodalmi szalonok rendkívül fontos közvetítő szerepet játszanak.¹⁶ Az írók bensőséges olvasói körben mérhetik le készülő művük majdani hatását, s a fogadtatásnak megfelelően változtathatják, alakíthatják azt a végső megjelenés előtt. Az olvasók itt cserélhetnek véleményt az irodalmi élet aktuális eseményeiről, a szalonon kívül megjelent művekről. S mivel a divatos szalonok a nagyobb nyilvánosság „véleményvezéreiként” is működnek, álláspontjukat szélesebb befogadói körre is kisugározhatják. Vagyis katalizátorai mind az alkotói, mind a befogadói folyamatnak.

A század eleji magyar *irodalmi szalonoknak*¹⁷ éppen az a legfőbb jellegzetességük, hogy ezt a közvetítő szerepet – bár akarják – nem tudják teljesíteni. Nem tudják, hiszen nincs hová közvetíteniük. A szalon látogatói csak egymás között cserélhetnek eszmét, csak egymásnak olvashatják fel műveiket. A szalonélet lényegileg csak annyiban különbözik a levelező irodalomtól, hogy a személyes együttlét lehetőséget ad a gyorsabb, azonnali véleménycserére. A szóbeliség ugyanakkor azzal a hátránnyal jár, hogy az elhangzott eszmeváltások (sőt gyakran irodalmi művek) örökre elvesznek. A szalonélet azonban még ilyen csökevényes formájában is rendkívül jelentős szerepet játszik az irodalom intézményrendszerének átalakításában. Egyfelől olyan mintául szolgál, amelyet egy későbbi, az irodalom számára jóval kedvezőbb korszakban követni lehet, másfelől – s talán ez még fontosabb – rengeteg értékes ötletet, fontos kezdeményezést *tart ébren* – ha kellett, évtizedeken keresztül – a megvalósulásig. A Tudományos Gyűjtemény gondolata éppúgy egy irodalmi szalonban születik, mint az Auróráé vagy az Élet és Literatúráé. Sőt, a Nemzeti Színház és a Magyar Tudós Társaság alapeszméje is szalonokban formálódik ki. S még nem is ejtettünk szót azokról az irodalmi művekről, amelyek szintén ezeknek a társas

¹⁶ Az európai irodalmi szalonok egy típusáról: Ingeborg DREWITZ, *Berliner salons Gesellschaft und Literatur zwischen Aufklärung und Industriezeitalter*, Berlin, 1965.

¹⁷ A magyar szalonokról: KÁLLAY Miklós, *A tudományos irodalom magyar szalonjai a múlt század elején*. Literatúra, 1927. 261–262.; FÁBRI Anna, i. m.

összejöveteleknek köszönhetik – sokszor jóval későbbi – létrejöttüket. Csupán alkotásait tekintve érthetetlen, miért becsülik oly nagyra a kortársak például Szemere vagy Bártfay *irodalmi* értékeit. Ezek az írók valódi szalonliterátorok, akik e társas összejöveteleken kifejtett tevékenységükkel is alapvető szerepet játszhatnak az irodalomban.

Természetesnek kell tartanunk, hogy elszigetelt irodalmáraink, midőn a maguk számára meghatározzák, mi az irodalom feladata, egészen nagyigényűen gondolkodnak. (Az a kérdés, hogy egyáltalán mi is az irodalom, sokkal ritkábban merül fel, s ha igen, általában egyszerű leíró – „mennyiségi” – választ adnak rá. A Közhasznú Esméreték Tára például ezt: „az emberi elme akár írás, akár beszéd által közölt s gyarapodó munkálatainak öszve-sége.”¹⁸ Az *irodalom* (a tudomány, a kultúra: ezek akkoriban még összetartozó, egymást kiegészítő-átfedő fogalmak) az *emberiség tökéletesedésének legfontosabb, el mellőzhetetlen eszköze* – vallják. Az emberiség tökéletesedése feltartóztathatatlan folyamat ugyan, ennek ütemét azonban éppen a kultúra, az irodalom elterjedtsége fogja meghatározni, hiszen e tökéletesedés nem más, mint a ráció, az ésszerűség hatalomra jutása. E kristálytiszta felvilágosodási eszme a századforduló táján egészül ki azzal az – elsősorban Herdertől eredeztetett – gondolattal, hogy az általános fejlődésen belül az egyes nemzetek külön utat járnak, járhatnak be, számos, a többiekétől eltérő sajátossággal. Ebből következően egy-egy nemzet fejlődésében különlegesen fontos szerepe van a nemzeti irodalomnak (a gondolatmenetből következően), fontosabb, mint a külföldi irodalmaknak.¹⁹

Az irodalom tehát úgy jelenik meg előttünk, mint a társadalmi fejlődés motorja. Egy olyan irodalom, amelynek valóságos társadalmi hatása szinte nincs is. Literátoraink természetesen tisztában vannak ezzel az ellentmondással, s *gyakorlati szinten* meg is próbálják teóriájukat a hazai valósághoz alkalmazni. „Magas elméleti szinten” azonban ezt az axiómát nem kell korrigálni, hiszen a valóság, amelyhez semmi köze nincs, nem cáfolja meg. Az afféle kételyek: „ment-e könyvek által a világ elébb?”, azaz hogy valóban oly jelentős szerepet játszhat-e a kultúra a világ fejlődésében, sőt, hogy a változás fejlődés-e valójában, s ha igen, akkor ennek milyen ára van; azok a kételyek tehát, amelyek Nyugat-Európában az optimista felvilágosult eszmékkel szinte egy időben fogalmazódnak meg,²⁰ nálunk csak jóval később bukkannak fel.

A szóban forgó elmélet gyakorlati alkalmazásának igen sokféle formája van. Ezek közül most csak a két legjellegzetesebbet emeljük ki: Kazinczyét és Kisfaludy Sándorét.

Kazinczy élete végéig töretlenül hisz az emberiség fejlődésében és a ráció győzelmében, rendkívül szkeptikusan ítéli meg azonban e folyamat kibontakozásának pillanatnyi esélyeit. Ezzel magyarázható, hogy az irodalmat egy szabadkőműves páholy mintájára szer-

¹⁸ *Közhasznú Esméreték Tára*. Pest, 1839. VII. 493. E lexikonunknak természetesen nincs még „irodalom” címszava, hiszen ez nyelvújítási szó, Szemere Pál alkotta a tízes években, s csak később ment át a köztudatba. A fenti szócikk *Literatura* címszó alatt található. A lexikonnak van *Magyar Literatura* címszava is (VII. 559.), ez azonban a magyar nyelvű irodalom történetét mondja el.

¹⁹ Vö.: Y (FEJÉR György), *A nemzeti culturáról közönségesen, s a magyar nemzet culturájáról különösen*. T. Gy., 1817. I. 13–42., II. 33–27., 3–44. S (SCHEDIUS Lajos), *A nemzetiség-ről*. T. Gy., 1817. I. 57–61.; KOVÁCS Sámuel, *A magyar literaturának menetele*. T. Gy., 1819. 30.; Y (FEJÉR György), *A Philológiára egy tekintet*. T. Gy., 1823. I. 45.

²⁰ Roland MORTIER, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*. Bp. 1983.

vezi meg.²¹ A „szabadkőműves irodalmárok” végső célja természetesen az, hogy egyszer majd mindenkit részesítsenek az igaz tudásban, amelynek ők birtokosai, ám addig, amíg az alkalmas idő el nem jön, feladatuk saját tudásuk tökéletesítése, a titkok mélyére jutás és e titok féltékeny őrzése. Kazinczy a kultúra áldásait egyénenként terjeszti, lépésről lépésre haladva, s mindenkit boldogan befogad társaságába (tehetségre való tekintet nélkül), aki „a céh szabályait” elfogadja. A széphalmi mester valódi irodalmi nyilvánosságot akar ugyan, de ez csak a kiválasztottak, az értők, a felkentek nyilvánossága lehet. Irtózik a tömegeknek tett engedményektől; felfogása szerint az igazán értékes irodalmat azok meg sem érthetik, így hát minden gyanús a szemében, ami sikeres.²² S mivel ebben a felfogásban az alkotás magáért az alkotásért van, óhatatlanul formai kérdések felé fordul a figyelme. Voltaképpen a nyelv is mint csiszolandó, tökéletesítendő *forma* kerül érdeklődésének középpontjába, amelyet azért kell megújítani, hogy egyszer majd alkalmas legyen eredeti magyar művek megszólaltatására; olyanokéra, amelyekkel el lehet kezdeni a közönség nevelését. Addig azonban írói műhelymunkára: elmélyült tanulmányokra, kísérletekre, műfajok, műformák átültetésére és főleg fordításokra van szükség, hiszen ezeken lehet lemérni, mennyire hajlékony, használható már a nyelv. Hogy a közönség mindezt nem értékeli, hogy a közönségnek nem a fordítás kell, hanem eredeti munkák, Kazinczyt mindez tökéletesen hidegen hagyja.

Kisfaludy osztja ugyan Kazinczynek az irodalom kitüntetett szerepéről vallott nézetét, de ezt a szerepet kizárólag a haza, a magyar nemzet kifejlődésében, naggyá, jelentőssé tételében ismeri el.²³ Szerinte a literatúrának közvetlenül kell szolgálnia a nemzeti érdekeket, mégpedig úgy, hogy használható, „lefordítható” életmodelleket ad, megszívlelendő erkölcsi magatartást mutat be, azaz a szó legszorosabb értelmében nevel. Kisfaludynál éppen ezért a tartalom és a szándék lesz elsődlegessé, a forma és a megvalósítás színvonala másodlagos. Az irodalom, ha megfelel e magasztos elveknek, önmagában is hazafias tett, érték. „Holmi” esztétikai érvekkel tehát nem gáncsolható. Kisfaludy (aki a közhiedelemmel ellentétben maga is lelkes nyelvújító)²⁴ természetesen tartja ugyan, hogy a nyelvet változtatni, alakítani kell, de csupán azokkal a változtatásokkal ért egyet, amelyek nem ellenkeznek nyelvünk „ősi” természetével.²⁵

²¹ Rendkívül jellemző felfogására, hogyan képzei el a Magyar Tudós Társaságot. (Kazinczy Ferenc levelezése. XIII. Közzéteszi BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. Bp. 1960. 28–34.) A fokozatosságról pedig egy helyütt így vall: „Rémítsen el attól a pillanattól, amikor nemzetünk valami mássá lesz, mint ami most. Kívánjon ön neki *tudományos műveltséget*; a többi magától adódik majd. S jaj annak, aki idő előtt kap bele az előrelátható, fokozatosan működő természet útjaiba. Nem épít, hanem rombol.” (Kazinczy Ferenc levelezése. XII. Közzéteszi HARSÁNYI István. Bp. 1927. 44.)

²² Vö. Bírálata Kisfaludyról. *Kazinczy Ferenc művei*. Válogatta SZAUDER Mária. Bp. 1979. I. 738.

²³ Kisfaludy Sándor az irodalomról alkotott nézeteit legvilágosabban Dessewffy Józsefhez és Ruszsek Józsefhez intézett leveleiben fejtette ki. *Kisfaludy Sándor minden munkái*. VIII. Kiadja ANGIAL Dávid. 1893. 280–308., 324–341.

²⁴ BAJZA József, *Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás*. Magyar Nyelvőr. 11–17., 79–88.

²⁵ Vö. Kisfaludy levelét Ruszsekhez. KISFALUDY, i. m. 296–297.

E két felfogás a látszat ellenére sok közös vonást mutat. Íróink nemcsak a végső cél feltételezésében közös nézetűek, nemcsak az irodalom, a kultúra társadalomátalakító szerepét túlozzák el mindketten, hanem abban is egyek, hogy az irodalmat egyirányú folyamatként képzelik el: a literátor (felismert hivatása tudatában) hat a közönségre, neveli, felemeli azt.²⁶ A korabeli irodalmár, bármilyen eszmerendszert valljon is egyébként, kiválasztottnak tudja magát, aki fontos küldetést teljesít.

Egy közönség nélkül létező irodalmat sokféle veszély fenyegethet: hogy teljes egészében belterjessé, ezoterikussá válik, hogy elszakad a valóság problémáitól, hogy mesterséges értékrendet alakít ki, hogy mellékes problémákat felnagyítva szétforgácsolja erejét, hogy irreális célokat tűz maga elé. Láthattuk, a múlt század elején mindezek létező veszélyek. Ugyanakkor ez a helyzet különleges előnyöket is kínál. Ekkoriban még valóban nem kell tekintettel lenni a közönség igényeire, az irodalomnak nincs még társadalmi felelőssége (bármennyire is az ellenkezőjét állítják íróink). Ez a zártság igenis kedvez egy demokratikus vitafórum létrejöttének, ahol mindenki elmondhatja véleményét anélkül, hogy vesztessék a nyilvánosság előtt személyében is megsérülne; nagyobb (lehet) a tolerancia a kezdők, a más úton haladók iránt. Ezek az előnyök kisebb-nagyobb mértékben valóban megvannak ez idő tájt, noha íróink majd csak a megszűnésükre figyelnek fel, akkor, amikor a valódi irodalmi fórumok létrejönnek.

A magyar irodalom történetében van még egy példátlan előnye e bezártságnak: az arányaiban egészen rendkívüli nyelvújítás különleges gyors győzelme.²⁷ A nyelv nagymértékű mesterséges átalakítása csakis ilyen körülmények között mehet végbe; a világtól elzártan, lényegében néhány tucat irodalmár magánügyeként. Korántsem véletlen, hogy alig egy esztendővel a Tudományos Gyűjtemény megindulása után a nyelvújítás lényegében befejeződik. Ettől kezdve, bármilyen életrevaló javaslattal is jelentkeznek valaki, az már nem lehet általánosság. Nem, mert az irodalmat, a nyelvet immár egy kiterjedt olvasóközönség is „vigyázza”, azaz óhatatlanul is konzerválja. Olyannyira, hogy ezen még (az elvileg korlátlan jogkörrel rendelkező) Akadémia sem tud majd változtatni; egyszerűen nem teheti meg, hogy ne legyen tekintettel a közvéleményre. Így aztán (1832-ben!) Révai grammatikáját, Kazinczy nyelvét és Teleki (1817-ben írt) szótárkészítési elveit kodifikálja.²⁸

A nyelvújítással azonban ez a társadalmon kívüli irodalom el is ér lehetőségei végső határához. Most már valóban arra van szükség, hogy az elzárt műhelyekben folytatott kísérletek eredményeit a valóságban is kipróbálják, hogy felvegyék a kapcsolatot a közönséggel, hogy állandó, nyilvános fórumot teremtsenek maguknak.

²⁶Gondjunk a Hunyadyból vett idézetre, amelyet a Tudományos Gyűjtemény mottóul választott: „A Hazafinak egész valója, minden érzeménye, és gondolatja a Haza s Nemzet körül forog... Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában; s még is javát munkálja.” T. Gy., 1817. I.

²⁷A kérdéstről átfogóan: TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*. Bp. 1928., SZALONTAY Gabriella, *A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége*. Bp. 1973., BALASSA József (kiad. előző), *Mondolat, Felelet a Mondolatra*. Bp. 1898., *Tövisek és Virágok*. Bp. 1902.

²⁸Vö. *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*. A Magyar Tudós Társaság különös használatára. Pest, 1832., Titoknoki jelentés az Igazgatótanácsnak az 1831. évi munkáról. MTA Kéziratár, RAL 93/1831.

A tizenkilencedik század első évtizedeiben Pest jelentős fejlődésnek indul,²⁹ ám a tízes évek Pestjét nem szabad még a reformkorszak valóban mérföldes léptekkel polgárosodó, változó fővárosához mérnünk. Ekkor még meg sem kezdődnek azok a politikai harcok, amelyek majd az egész ország figyelmét Pestre irányítják, arisztokratáink és vezető közép-nemesseink között nem divat még házat vinni a városban, az igazán nagyszabású építkezések, a tudatos városépítési törekvések éppúgy váratnak még magukra, mint a valóban nagyarányú betelepedési hullám. Ráadásul a tízes évek Pestje még *német város*. A polgárok döntő többsége németajkú, mint ahogy a városban hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó hivatalnokok és katonák is azok.³⁰ Lélekszámban még a szerb kolónia is megelőzi a magyarokat. Az utcán alig hallatszik magyar szó, akárcsak a hivatalokban vagy a kulturális intézményekben.

A német polgárság nemcsak a város politikai és gazdasági vezetésében foglal el uralkodó helyet, hanem a kulturális és tudományos életben is. Pontosabban: valóságos kulturális élete ekkoriban csak ennek a polgárságnak van Pesten. Mégpedig rendkívül magas szintű, élénk kulturális élete. A Millerek, Mitterpacherek, Rottenbillerek, Schönwiesnerek, Kitaibeles, Schediusok, Röslerék szoros kapcsolatban vannak a nyugat-európai tudósokkal és művészekkel, európai műveltséggel rendelkeznek, s jól ismerik a legmodernebb kulturális törekvéseket. A pesti polgárság ily módon az egyetemes német kultúra aktív résztvevője, noha ez az aktivitás érthető módon elsősorban befogadói jellegű. Ugyanakkor e polgárság nemcsak Európával lélegzik együtt, hanem kialakítja, megszervezi a maga sajátos kulturális életét is.³¹ A pesti német polgár nemcsak a legjelentősebb bécsi, berlini, jénai, frankfurti, göttingi újságok előfizetője, hanem saját – azaz német nyelvű pesti – napilapjai (!), folyóiratai és egyéb kiadványai vannak. Az olyan, modern igényeket kielégítő irodalmi kiadványok, mint az almanach vagy a divatlap, már a tízes-húszas években kedvelt olvasmányai.³² (Helyesebb volna talán német *nyelvű* polgárról beszélnünk. Hiszen a pesti bürgeriek többsége már ebben az időben is magyarnak vallja magát, a kifejezés „hungarus” értelmében; az irodalom, a kultúra szerepéről is hasonlóan vélekedik, mint magyar nyelvű kortársai, csak mindezt – ekkor még – nem kapcsolja össze a magyar nyelvvel.) A különböző újságok, periodikák példányszáma 3-5000 között mozog; ilyen népszerűséget 1848-ig egyetlen magyar újság sem mondhat magáénak, még Kossuth Pesti Hírlapja is megközelíteni tudja csak e példányszámot;³³ az egyre szaporodó nyomdák és könyvkereskedések szintén a német polgárság pénztárcájára alapozzák vállalataikat.

²⁹ A századelő Pestjének társadalmi viszonyairól: BELITZKY János, *A pest-budai magyar polgár születése*. Városi Szemle, 1947. 457–466., mindennapi életéről: ANTALFFY Gyula, *Reformkori magyar városrajzok*. Bp. 1982. 195–256.; építészetről: PEREHÁZY Károly, *A régi belváros*. Bp. 1982., demográfiai és politikai változásairól: KÓSA János, *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1937. 6.

³⁰ T. ERDÉLYI Ilona, *Irodalom és közönség a reformkorban*. Bp. 1970. 9.

³¹ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története a legrégibb időktől 1848-ig*. Bp. 1926.

³² T. ERDÉLYI Ilona, i. m. 10.

³³ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.*, 1979. 246. (KÓKAY György szerint a Pesti Hírlap 4700 előfizetővel rendelkezett. VARGA János szerint (*Keresztútban a Pesti Hírlap*. Bp. 1983. 27.) „Az eredetileg 1500 példányban nyomott... újság megrendelőinek száma (1841. J. A.) február elejére

Ebben a kulturális közegben a magyar nyelvű irodalom és tudomány nemigen tud lábra kapni. Ehhez arra lenne szükség, hogy a magyar irodalom ezt a német polgárságot nyerje meg magának, hiszen ez idő tájt nincs arra reális lehetőség, hogy a polgárság helyett valamely réteget neveljenek olvasóközönségükké irodalmáraink. Az, aki Goethe és Schiller, Klopstock és Bürger művein nőtt fel, aki Kant, Herder, Schelling, Jean Paul, Bouterweck segítségével pallérozhatta elméjét, arra nem hathat a reveláció erejével, ha a legkiválóbb magyar belletristák vagy filozófusok munkáit olvashatja. Ahhoz, hogy ez a polgárság, amely műveltségében messze felette áll a megyei középnemességnek, érzékeny és lelkes befogadója legyen a magyar irodalomnak, a magyar nyelvű kultúrának, ahhoz irodalmon kívüli erők segítsége kell. A nacionalizmus politikai hulláma kell ahhoz, hogy Pest polgársága egészen rövid idő alatt lelkében és nyelvében is magyar legyen, hogy a nemzetet összekapcsolja (azonosítsa) a nyelvvel. Akkor majd e polgárság legkiválóbb értelmiségi képviselői nem csupán befogadói lesznek a magyar kultúrának, hanem alkotó résztvevői. Schedel Ferenc, Róthkrepf Gábor, Luczenbacher János nemcsak nevét változtatja Toldyra, Mátrayra, Erdyre, hanem többé-kevésbé kultúrát is vált, magával hozva és integrálva ősei műveltségét, s általában a művészet, a kultúra iránti fogékonyságát.³⁴ Ez a folyamat azonban – tömegméretekben – csak két évtizeddel később kezdődik.

A tízes évek második felének Pestjén mindennek még csírái is alig látszanak. A magyar irodalmároknak ekkor még egy idegen kulturális közegben kell létezniük. E feladat nehézségeit fölösleges volna ecsetelnünk, annyira nyilvánvalóak. Szólnunk kell azonban e különleges helyzet sokkal ritkábban emlegetett előnyeiről. Pusztán az a tény, hogy a város pezsgő kulturális életet él, megkönnyíti a magyar nyelvű irodalmárok dolgát is. Hiszen ekkoriban Pesten a kultúra, a műveltség, a tudás önmagában is értéknek számít, a társasági-társadalmi élet integráns részét képezve; s ez a korabeli Magyarországról általánosságban korántsem elmondható. Így aztán a város toleránsabb művészeivel, tudósaival szemben, mint más vidékek. Nyugat-Európa kulturális értékei itt mindenki számára elérhetők, méghozzá sokkal gyorsabban, mint máshol: pesti literátoraink (akik természetesen kivétel nélkül jól beszélnek, olvasnak németül) élnek is ezzel a lehetőséggel. Ráadásul ez a jól ismert kultúra a magyar irodalmárok számára évtizedekig követendő mintául szolgál. Ezt másolják, „fordítják”, ezt akarják utolérni és meghaladni. Ez a közvetlen minta, ez a folytonos inspiráció rendkívül termékenyen hat a pesti magyar irodalomra, olyannyira, hogy néhány évtized alatt egy évszázadnyit képes behozni lemaradásából. És még egy fontos momentum: a főváros német értelmisége, írók, tudósok, szerkesztők, könyvkiadók különleges jóindulattal viseltetnek magyar nyelvű pályatársaik irodalmi törekvései iránt. A pesti német lapok gyakran írnak meleg hangú recenziókat a magyar művekről, folyamatosan tájékoztatják olvasóikat a különféle eseményekről, lelkesen üdvözölnek minden új

elérte az 1300-at, júniusra túlhaladta a 3000-et, és egyúttal az olvasók ostroma miatt a teljes első félét újra kellett nyomni. 1841 decemberében pedig a szerkesztő már 5000-nél több előfizetőt tartott nyilván. Példátlan rekordnak számított ez a magyar újságírás történetében, hiszen korábban alig akadt lap, amely a 2500-as határt akár csak időlegesen is átlépte volna.”

³⁴E két kultúra egymásra épülését részletesen tárgyalja: OLVÁNYI Ambrus, *Toldy Ferenc kritikai és irodalomtörténeti munkássága 1848-ig*. Bölcsészdoktori értekezés, 1958. Kézirat.

vállalkozást. Sőt, gyakran megesik az is, hogy ők reagálnak valamely, Bécsben, Jénában, Lipcsében napvilágot látott, s itthon jogosan-jogtalanul sérelmesnek vagy lekicsinylőnek érzett megjegyzésre, bizonygatva, hogy a magyar nyelv, a magyar kultúra életképes, s már is vannak számottevő eredményei. Azaz a hungarus-tudatú német literátorok többsége amolyan védelmezendő, segitendő kisebb testvérenek tartja a magyar irodalmat, s cseppet sem félnek a konkurenciától; erre akkor még nem is igen van okuk.

E jó viszony kialakulásában fontos szerepet játszanak a kétnyelvű irodalmárok, akik mindkét táborban otthonosan mozognak. Korszakukban Schedius a legjelentősebb képviselője e típusnak, később pedig Toldy. Ebben az időben egyébként nemcsak a fővárosban létezik több nyelven író literátor, hanem szerte az országban. Jellemző figurái ők egy átmeneti korszak magyar irodalmának, felbecsülhetetlen hírhozó, hírvívó szerepüket mindeddig nemigen ismerte el a későbbi – s más értékek alapján ítélő – irodalomtudomány. Más-más módon, de ebbe a csoportba tartozik Gaál György, Majláth János, Mednyánszky Alajos, Rummy Károly György.³⁵

Amíg az irodalom megőrzi belterjes jellegét, amíg nincsenek fórumai, intézményei, addig valódi központokra sincs szükség. A „levelező” irodalomban mindenki részt vehet, éljen akár Debrecenben, Niklán, Széphalmon, Téten, Bécsben vagy Kolozsvárott. Igaz, a részvétel esélyei már a XVIII. század végén sem teljesen egyformák. A nagyvárosokban élő literátoroknak már ekkor is könnyebb dolguk van, hiszen a személyes találkozások és eszmecserek, a könyvek (könyvtárak), könyvtárosok, színházak és az előfizetők közelsége inspirálóan hathat, mindezek hiánya azonban még nem jelenti az irodalomból való kirekesztettséget. Az ezerhétszázados évek utolsó negyedétől sorra alakulnak Bécsben, Kassán, Győrött, Debrecenben, Pesten kisebb-nagyobb irodalmi központok, ezek azonban (anélkül, hogy jelentőségüket lebecsülnénk) általában csak a helyi irodalmárok szorosabb-lazább társaságai; s bár bizonyos hatást mindegyik gyakorol városán túl is, az egész magyar írógárdát egyiknek sem sikerül maga köré gyűjtenie, mozgósítania. A Tudományos Gyűjtemény a korszak legjobban előkészített, gondosan szervezett folyóirata,³⁶ mégis alapvető jelentőségű kérdések maradnak tisztázatlanul a lap körül. A megindulás után (1817. januártól) irodalmáraink kezdenek lassan rádöbbenni, hogy a lap létrejöttével valami megváltozott; hogy az irodalom másképpen működik a gyakorlatban, mint ahogy ők azt eltervezték.

Láthattuk már Kazinczy és Kisfaludy irodalomelméleti felfogásának összevetésekor, hogy a kor gondolkodója a tudománynak, illetve a művészetnek az ember és/vagy a nemzetek kifejlődésében, tökéletesedésében rendkívül előkelő helyet szán, nemritkán ezt

³⁵ HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Bp. 1955. 96–119., TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*. Bp. 1985. 117–128., FRIED István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmában*. Kézirat.

³⁶ A Tudományos Gyűjtemény alapításáról, történetéről: FENYŐ István, *Haladás és maradásig harca a Tudományos Gyűjteményben* in *A magyar sajtó története I., 1705–1848*. Bp. 1979. 280–329., MADER Béla, *A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztése idején*. Dissertationes ex bibliotheca universitatis de Attila József nominate. Szeged, 1976., FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért*. Bp. 1983. 43–58.; 297–306., ANDRÁSSY Béla, *A Tudományos Gyűjtemény hatása*. Figyelő, 1872. 231–233., 245–247., 254–255.

tekintve egyetlen feltételnek. Ez a gondolat, hangsúlyozzuk, nemcsak a két poéta esztétikájának alaptétele, így gondolkodik Schedius, Fejér és Versegly is,³⁷ hogy csak a legjelentősebb esztétákat említsük. Ennek a gondolatrendszernek a következő eleme ez: hogy az irodalom, a tudomány betölthesse magasztos hivatását, kimunkált eszközrendszerre, vagyis tökéletesen használható nyelvre van szükség. A korszak esztétikai rendszereiben azonban éppen az az érdekes, hogy a nyelv nem az irodalom eszközeként, hanem az *irodalom helyetteseként lép fel*. Vagyis a sajátos magyar viszonyok következtében nálunk az előbb említett gondolatmenetből lassan-lassan kikopik egy láncszem: *az ember, illetve a nemzet tökéletesedése a nyelv tökéletesedésével lesz egyenlő*.³⁸

E különleges jelenségnek történelmi, irodalomtörténeti és politikai okai egyaránt fontosak számunkra. Köztudott, hogy a XVII–XVIII. században a magyar nyelv használata minden téren visszaszorult hazánkban, aminek következtében az 1800-as évek elején e nyelv évszázadokkal elmaradt a valóságos élettől. Az is kétségtelen, hogy – mint már utaltunk rá – a közönség és intézményrendszer nélküli irodalom pompás lehetőséget teremtett ennek az elmaradásnak a rendkívül gyors felszámolására. Éppen azért, mert a folyamat társadalmi kontroll nélkül zajlott le, megvolt a veszélye az öncélú, elitista, a való élettől elszakadó nyelvújításnak.

A jelenség politikai okai a magyarság állami létének évszázados fenyegetettségével, a Habsburg-birodalom felvilágosodott abszolutisztikus gyakorlatával, valamint a nacionalizmus térhódításával függnek össze. Az a felfogás, miszerint „nyelvében él a nemzet”,³⁹ így kap egyszerre politikai és esztétikai magyarázatot, s ezért kapcsolódhat éppen a nyelvújítás által – addig elszigetelt – *irodalmunk a társadalmi mozgalmakhoz*.

³⁷ NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből*. Felvilágosodás és reformkor. Bp. 1983. 103–138., 293., 359.

³⁸ Erdemes talán e folyamat hazai gyökerére is vetni egy pillantást. BESSENYEI a *Jámbor Szándékban* még így fogalmaz: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb. A tudományok kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” Bessenyei tehát még a felvilágosodás hűvös racionalizmusával kezelve a kérdést, egyszerűen egy logikai művelet eredményeként mondja ki, hogy ha a tudományokat széles körben terjeszteni akarjuk (mert úgy véljük, ez a nemzet boldogságának a kulcsa), és ha a felvilágosítandó tömegek csak anyanyelvükön (ez esetben magyarul) értenek, akkor, célunk eléréséhez e nyelvet kell tökéletesítenünk. Az ő gondolatmenetében még cél és eszköz világosan elkülönül („Megengedem, hogy a kevesebb rész az idegen nyelv tanulásával együtt a tudományokban is teheti magát tekéletessé, ha szintén az ő született nyelve míveletlen is” – mondja alább), kortársainál és követőinél azonban cél és eszköz már egyre jobban összemosódik. DECSY Sámuel (*Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bécs, 1790.) és BÁRÓCZI Sándor (*A védelmezett magyar nyelv vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés*. Bp. 1984²) a nyelvnek már önmagában való értéket is tulajdonít, s érzelmi úton összeköti, azonosítja a nemzeti léttel. Különösen felerősödik ez az érzelmi motívum a híres Herder-jóslat megjelenése (1791) után. Jellemző, hogy még KÁRMÁN is, aki pedig ismét különválasztotta a nyelvművelést és a tudományos munkát – és a kettőt együtt tartotta követendőnek –, még ő is így fogalmaz: „Szent, áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni.” (*A nemzet csinosodása*. Bp. 1981)

A Tudományos Gyűjtemény megindulása az ortológusok és neológusok harcában is új fejezetet jelent. A nyelvújítók e két tábora (mert felfogásunk szerint az ortológusokat éppúgy nyelvújítónak kell tekintenünk, mint ellenfeleiket) közötti küzdelemben 1816 táján a dunántúli irányzat látszik felülkerekedni. Kazinczy pályájának egyik mélypontjához ér. Hiába keresi a kiegyezést Kisfaludyval, Ruszakkal, Horváth Endrével, mindannyian mereven elzárkóznak. Új fordításait a közönség megrökönyödéssel fogadja. Legközelebbi munkatársai, barátai is mérsékleltre, visszavonulásra biztatják.

Éppilyen hideg a fogadtatása Helmezy cikkének, s a Mondolatra írott Feleletnek is. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői között is többségben vannak az ortológusok, a folyóirat megindulása nem sok jóval biztathatja a neológia híveit. *A valóságban azonban a vártak pontosan az ellenkezője következik be.*

A pesti tudósok ugyanis minden erejükkel arra törekednek, hogy a Gyűjtemény a leg-
rövidebb időn belül országos hatókörű, stabil lappá váljon. Ennek érdekében aztán bármilyen kérdésről legyen szó, helyt adnak a vitának ugyan, de minden eszközzel arra törekednek, hogy a szembenálló felek hamar kibéküljenek egymással. Ezt a törekvésüket éppen a nyelvújítással kapcsolatban lehet a legnehezebben megvalósítani. Ők mégis ezt akarják elérni, ezúttal saját nézeteiket is félretéve.

Jankovichék természetesen megkísérelhetnék, hogy pillanatnyi erőfölényüket és a Tudományos Gyűjtemény egyre növekvő népszerűségét felhasználva az ortológia kizárólagos orgánumává teszik a lapot. Ez azonban az irodalmi csoportok végleges szakításához vezetne, s a dolgok természetes logikájából következően egy ellen-Tudományos Gyűjtemény létrehozásához. Ezt a pesti írók nem merik megkockáztatni. Ezért szorgalmazzák e kardinális kérdésben is a táborok közötti kiegyezést.

A folyóirat első évfolyamaiban egymást érik a két irányzat képviselőinek korántsem szelíd hangú vitairatai.⁴⁰ Mégsem lehet nem észrevennünk azt a folyamatot, ahogyan a két tábor álláspontja az ádáz tollcsaták közben (először szinte észrevétlenül, majd nagyon tudatosan) közeledik egymáshoz. S mivel a megbékélést közvetlenül előkészítő, rendkívül fontos cikkeket a szerkesztőséghez közel álló pesti tudósok írják, joggal feltételezhetjük, hogy a folyamat felgyorsításában, irányításában tudatosan működnek közre Fejérék.⁴¹

³⁹ E szállóigének eredeti megfogalmazása nem kiderített. TÓTH Béla (*Szájru szájra*, Bp. 1895.) úgy véli, ebben a formában nem is ismeretes. Különböző variációi megtalálhatók Kisfaludy Sándor és Széchenyi műveiben, legismertebb megfogalmazása pedig ARANY Jánostól származik: „Félre kishitűek, félre! nem vezett el- / Élni fog nyelvében, élni művészzel, / Még soká e nemzet!” (*Egressy Gábornak*, 1850)

⁴⁰ Például: Y (FEJÉR György), *Szamadás az írás módjáról*. T. Gy., 1817. II., III., G. L. (U. TÓTH László?), *Mint kelljen az idegen neveket, s művész szavakat honni Litteraturánkban írunk?* T. Gy., 1817. X. 64., THAISZ András, *A Neológismusról, avagy szabad-e a Magyarban új szókat tsinálni és mennyire?* T. Gy., 1817. XII. 14., KAZINCZY Ferenc, *Ő és új Magyar*. T. Gy., 1817. XII. 87., DESSEWFFY József, *A Magyar Betűírásról* (Orthographiáról). T. Gy., 1818. II. 48., P. Sz. A. (SZENTMIKLÓSSY Alajos), *Észrevételek némely új szók felől*. T. Gy., 1818. III. 78. stb.

⁴¹ Ilyen, a békülést előkészítő cikknek kell tartanunk TELEKI László, *A Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szolló gondolatai* (T. Gy., 1819. I. 170.) című dolgozatát, amelyben a szerző kijelenti,

1819-ben megjelenik Kazinczy híres cikke, az Ortológus és neológus...⁴², amelyben a szerző békejebbot ajánl ellenfeleinek. De nemcsak az ortológia eredményeit ismeri fel, s nemcsak a szélsőséges neológia túlzásait bírálja, hanem szinte ünnepélyes keretek között lezárja a nyelvújításnak a két tábor szembenállásával jellemezhető szakaszát, s kijelöli a továbbfejlődés közös útját is. A nyelvújítás *elméletét* illetően tehát középutas megegyezés születik a tudósok között: helyreáll „a nyelv megbomlott összhangja”.

Más volt azonban a helyzet a gyakorlatban. Szemere már 1817 derekán örömmel újságolja Kazinczynak, hogy a Tudományos Gyűjtemény minden cikkében hemzsegek az újfajta szavak, kifejezések. Össze is gyűjt a mesternek egy csokorra valót belőlük, ezzel bizonyítván, hogy a neológia szinte észrevétlenül győzött a folyóiratban.⁴³ Ami az eredményt illeti, Szemerének tökéletesen igaza van. A lap néhány esztendő alatt az új szók tömegét terjeszti el. A húszas évek elejére tudományos nyelvünk szinte teljes egészében megújul, megváltozik. S ha nem is ugyanilyen gyorsan, de feltartóztathatatlanul átalakul a helyesírás is. Míg a lap első számaiban elsöprő többségben vannak az ipszilonista elvek alapján írott cikkek, öt-hat év múltán ez az arány megfordul, s a harmincas évek elejére a helyesírás gyakorlata a Tudományos Gyűjteményben is jottista módon rögzül.⁴⁴

Szemere azonban téved, ha ezt a változást tudatos folyamatnak tekinti. Nem erről van szó. Kölcsy már 1815-ben fölfigyel arra a tényre, hogy „... a nyelv maga meghatározza magát, s hogy ez a szó vagy szólásforma bevétessék, vagy ne? sem grammatika, sem szintaxis nem határozzák meg: hanem valami más, amit nevezni nem lehet”.⁴⁵ Kölcsy jól látja, hogy a nyelvi változás objektív folyamat, amelyben a literátor nem dönthet, csak javasolhat, s amelynek történéseit megmagyarázni nem lehet. Úgy véljük, így van ez még akkor is, amikor egy egészen kicsiny zárt emberi társaság nyelvéről beszélünk. De különösen így van akkor, amikor a nyelv kikerül egy kis létszámú irodalmi csoport ellenőrzése alól, s a tágabb közösség használatába megy át.

Pontosan ez történik a Tudományos Gyűjtemény esetében is. Miközben a folyóirat írói törzsgárdája mintegy félúton áll ortológia és neológia között,⁴⁶ s a megbékélés lehetőségeit keresi, a lapban vagy inkább a lap által győz a neológia gyakorlata. S nem előre megfontolt szándék vagy terv szerint, hanem egyszerűen azért, mert a tudományos nyelv,

hogy a nyelvújításban „az áldott közép úton kíván... mindenkor megmaradni”; Z. (BALLA Károly), *A Mondoltnak s rá való Feleletnek megtöltetése* (T. Gy., 1817. VI. 97–107.) című recenzióját, amely szintén a két álláspont közelítésén dolgozik. Erdemes még megjegyezni, hogy Fejérék nem adták közre Beregszászi Nagy Pál újabb válaszát, hogy ne bolygassák fel ismét a közvéleményt.

⁴² KAZINCZY Ferenc, *Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél*. T. Gy., 1819. XI. 3–27.

⁴³ *KazLev.* XV. 179.

⁴⁴ Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy Fejérrel szemben Thaisz, Vörösmarty és Horvát jottista elveket vall. Mert igaz ugyan, hogy a szerkesztőség nem változtatott a beküldött cikkek helyesírásán – habár ennek ellenőrzésére ma már nincs módunk –, viszont a mindenkori szerkesztő helyesírása (mivel ő, tiszténél fogva, rengeteg cikket írt a folyóiratba; a Tudománybéli Jelentések nagy része mindig tőle származott) a szerzők számára követendő mintául szolgált.

⁴⁵ *Kölcsy Ferenc válogatott művei*. Bp. 1975. 957. (Levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. május 3.)

⁴⁶ Ez a megállapítás persze csak akkor helytálló, ha a törzsgárdához nemcsak a pesti tudósokat soroljuk, hanem a leggyakrabban publikáló vidéki alkotókat (Kazinczyt, Kis Jánost, Dessewffyit) is.

amely éppen e lap hasábjain lesz végérvényesen magyarrá, új szavak, szókapcsolatok tömegét igényli. Mivel az ortológia a szavaknak csak egy sokkal szűkebb csoportját tartja elfogadhatónak, a nyelv ősi természetével egyezőnek, a gyakorlat egészen egyszerűen túllép az ortológia elvein.

A folyamatot természetesen felgyorsítja és kiszélesíti, hogy a lap megjelenésével párhuzamosan számban is megnő a magyar „írótársadalom”. Tömegével jelentkeznek olyan tollforgatók, akik azelőtt nem vettek részt az irodalmi céh munkájában, akiknek fogalmuk sincs e kérdések bonyolult elméleti hátteréről, akik egyszerűen meg akarnak fogalmazni valamit magyar nyelven, s mindehhez a mintát éppen a Tudományos Gyűjteményből veszik.

A magyar írótársadalom éppen a nyelvújítással kapcsolatban tapasztalja először, hogy az *irodalom nem egyirányú folyamat*, amelyben az alkotó jó pedagógus módjára nevelheti, oktathatja az olvasóját, hanem olyan *bonyolult viszonyrendszer*, amelyben igen gyakran az alkotó szándékával tökéletesen ellentétes folyamatok is lejátszódhatnak; olyan *viszonyrendszer* tehát, amelyet az alkotó nem tarthat ellenőrzése alatt. E jelenség felismerése újfajta felelősségtudattal tölti el, de meg is rémíti irodalmárainkat. Ez a rémület azonban már nem a nyelvújítás, hanem az irodalmi kritika kapcsán tör ki.

Senki nem akad a XIX. század elején élő literátoraink között, aki elvileg ne tartaná fontosnak az *irodalmi kritika* meghonosítását. Magánlevelekben és röpiratokban unostalan ismétlődik a tétel: a recenzió irodalmunk nagykorúsodásának alapfeltétele; amíg rendszeres kritika nincs, nem remélhetjük literatúránk fejlődését. A korabeli lapalapítási kísérletek mindegyikében szerepel az állandó kritika megteremtésének szándéka. Természetes, hogy a Tudományos Gyűjtemény alapításakor is ez az egyik legelső szempont. A pesti tudósok külön rovatot biztosítanak a kritikának, minden egyes számban legalább egy magyar s egy külföldi munkáról közölnek bírálatot. A folyóirat enciklopédikus jellegéből következően a recenziók többsége nem szépirodalmi művekről íródik. Jellemző azonban, hogy a legnagyobb hatású, a legtöbb vihart kiváltott munkák e műfajról jelennek meg.

A folyóirat bemutatkozó számában, amelyet többé-kevésbé programadó számnak is tekinthetünk, rögtön a legaktuálisabb szépirodalmi műről, Kisfaludy Sándor *Hunyadyjáról* mond véleményt az S. jelű recenzió.⁴⁷

Kisfaludy drámáját az egész írói céh pártállásra való tekintet nélkül (persze nem azonos mértékben) elmarasztalja,⁴⁸ mert a munka túlságosan eltér a drámáról alkotott korabeli felfogástól.⁴⁹ Ugyanezt teszi voltaképpen a Tudományos Gyűjtemény kritikusa is: bemutatja, hogy a tárgy alkalmatlan a drámai feldolgozásra, hogy sok a szereplő, hogy hiányzik a cselekmény, hogy az ábrázolás mindvégig külsődleges, s hogy az író csupán „lelki sűgő” a drámában. Mindezek a kifogások azonban (amelyekből az olvasó számára világosan kiderül, hogy teljes egészében elhibázott műről van szó) eltörpülnek Kisfaludy

⁴⁷ S., *Hunyady János*. Históriai dráma. Írta Kisfaludy Sándor. T. Gy., 1817. I. 103–107. A szerzőt az irodalomtörténet SCHEDIUSZsal azonosította.

⁴⁸ *KazLev.* XV. 354., 397.

⁴⁹ ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*. Bukarest, 1975. 202–206.

nemes szándéka mellett — fejezi be recenzióját S. A poéta ismét bizonyosságát adta láng-lelkű hazafiságának, Hunyadi életének bemutatásával követendő példát mutatott korának, s ezért esztétikai kifogások sem érhetik őt.

Ismerős gondolatok ezek, találkoztunk már velük Kisfaludy Sándor esztétikai nézeteinek bemutatásakor. Ő is azt vallja, hogy a költészetnek nemzeti hivatást kell teljesíteni, hogy a költőnek hazafias, morális nevelés a dolga, s ha ezt megteszi, akkor ezzel esztétikai hatást is kivált.⁵⁰ S. nem tesz mást, mint következetesen alkalmazza ezt a felfogást. E kritika mégis, szinte szándéka ellenére, dokumentálja e gondolatrendszer ellentmondássonosságát. Ráébreszt arra, hogy *a művészet esztétikai és morális hatásának kapcsolata sokkal bonyolultabb, mintsem hogy egymásból levezethető volna*. S azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy ha Kisfaludy felfogása szerint az erkölcsi céloknek adjuk az elsőbbséget, akkor kritikára semmi szükség.

E kor gondolkodói, irodalmárai igazán jelentős alkotásoknak azokat tartják, amelyekben a morális és esztétikai funkció harmonizál.⁵¹ Korántsem tagadják tehát a hazafiságot mint eo ipso művészi értéket, de önmagában már nem tartják elegendőnek. A közvélemény álláspontját a *Hunyady*val kapcsolatban legszellemebben Dessewffy József fejezi ki, aki egyik levelében azt kérdezi: jó drámával nem lehetett volna még nagyobb hazafias tettet végrehajtani?⁵²

A Hunyady-bírálat azonban nemcsak a dunántúli irodalmi felfogás gyöngéire világít rá önkéntelenül, hanem egyszersmind azt is dokumentálja, hogy a szerző, a szerkesztőség még nem tudja eldönteni: kinek szólnak valójában ezek a bírálatok. A kritika elméletileg természetesen a közönségnek szól. A közönség azonban 1817-ben Magyarországon még nem létezik. Ezzel szemben különböző olvasói csoportok léteznek, amelyek számban és ízlésben nagyon eltérőek.

A Tudományos Gyűjtemény indulásakor a szerkesztőnek nincs, nem is lehet pontos képe saját közönségéről. Azonban *három jellegzetes olvasói csoportot* láthatóan maga is megkülönböztet, számon tart, s e három csoport egymásnak sokszor ellentmondó igényeit egyidejűleg igyekszik kielégíteni.

Számban legnagyobb s legheterogénabb az az olvasói réteg, amely a Tudományos Gyűjteményt elsősorban hazafias tetteknek tekinti, benne a magyar nemzetiség fenntartására, megerősítésére irányuló igyekezetet értékeli. „Igaz magyar embernek” vallva magát, hazafiúi kötelességének tartja az előfizetést, a lap támogatását. Ennek a rétegnek a szívéhez szólnak a történelmi fejtegetések, amelyek a magyar nemzet egykori nagyságát bizonyítják, azok a dolgozatok, amelyek Magyarország különböző tájainak egyedülálló természeti szépségét zengik, s a politikai, jogi, filozófiai elmélkedések is, amelyek a hazai társadalmi berendezkedés igazságosságáról szólnak. Ez a réteg találhatja meg tudománypártoló tetteinek igazolását a *Hunyady*-recenzió befejezésében.

⁵⁰ KISFALUDY Sándor, *Hunyady János*. Pest, 1836². 2–3.

⁵¹ NAGY Endre, i. m. 106.

⁵² *KazLev*. XIV. 394.

A Tudományos Gyűjtemény másik jellegzetes olvasói csoportját maguk az írók alkotják. Ez a réteg számban nem csekély, jelentősége pedig messze túlnő számarányán. Ez a réteg már a Tudományos Gyűjtemény megindulása után is hosszú ideig megmarad több-kevesbé zárt irodalmi elitnek, csak a levelezés helyett (vagy mellett) most már a lap hasábjain cseréli ki gondolatait. Cikkek hosszú sora jelenik meg ebben az időben, amelyek kimondottan és egyértelműen az íróknak szólnak; az egyik a legújabb német esztétikai elveket ismerteti (úgy, hogy a régieket tudottnak tekinti),⁵³ a másik a drámaírási műhelytitkaiba vezet be,⁵⁴ a harmadik a deákos verselés apró fortélyaival foglalkozik,⁵⁵ a negyedik arról értekezik, milyen lelkiállapotban lehet szonettet írni.⁵⁶ De bármiről is van szó, a szerző gondosan ügyel arra, hogy megőrizze az írotársadalom előkelőségét és bennfentességét, ami erre a csoportra a Gyűjtemény megjelenése előtt annyira jellemző volt.

A harmadik és számban legkisebb csoportot „a külföldi tudóstársadalom” képviseli. A gyakorlatban ez néhány bécsi és németországi újságot jelent, amelyek időnként hírt adnak a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkekről vagy egy-egy, Magyarországot érintő eseményről. Bátran kijelenthetjük, *ez a szűk réteg az első években a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőinek igazi vonatkoztatási csoportja*. Fejérék e külföldi tudósoknak akarják mindenáron bebizonyítani, hogy a magyar kultúra él, hogy a hazai tudományos irodalom immár egyenrangú a nyugat-európaival. Görcsös igyekezettel gyűjtenek össze minden adatot, sorolnak fel minden tényt, hogy ezt a tételüket bizonyíthassák, s ingerült elfogultsággal utasítják el a külföldiek még oly csekély kritikáját is.⁵⁷ (A valóságban Nyugat-Európa persze ekkor sem foglalkozik túl sokat a magyar kultúra helyzetével, Bécsben pedig a pesti németekéhez hasonló, jóindulatúan pártoló, segítő hang az uralkodó.) Nem létező nagylétünk folytonos bizonyítása egyfelől képtelenül elfogult állításokhoz vezet, másfelől viszont valóban erjesztője, kovásza a fejlődésnek. Ugyanakkor fönnáll a veszély, hogy ez a szemlélet lassan-lassan önértékelésünk teljes deformálódásához vezet. Hiszen Horvát Istvánék ugyan nagyon jól tudják, hogy az a kép, amelyet magukról a külföldnek festenek, hamis; tisztában vannak vele, hogy azok a bíráló megjegyzések, amelyeket a cikkekből kihúznak (csak azért, hogy ne kisebbítsék hírnevüket), igazak. Ám a patrióta olvasói réteg nincs ezeknek az információknak a birtokában, s így módon a Tudományos Gyűjteményből csak azt olvashatja ki, hogy ez a társadalom a létező társadalmak legjobbika. Pedig a szerkesztőség, az írók azt is fontos feladatuknak tekintik, hogy az elmaradott műveltségű olvasóréteget felvilágosítsák, magukhoz emeljék, hogy valódi polgári olvasóközönséget alakítsanak ki maguk körül. Ha ez a két feladat, a két

⁵³T. J. (TELEKI József), *A régi és új költés különbségeiről*. T. Gy., 1818. II. 47–73.

⁵⁴HORVÁTH András, *A Drammának vers-mértékéről*. T. Gy., 1817. VII. 55–71.

⁵⁵VIRÁG Benedek, *Észrevételek a Magyar Prosodjáról*. Kettős beszélgetésben. T. Gy., 1818. V. 48–67.

⁵⁶KAZINCZY Ferenc, *Szonett*. T. Gy., 1817. IX. 38–49.

⁵⁷Például Y (FEJÉR György), *Könyv-kivonás*. T. Gy., 1817. III. 138–145., THAISZ András, *Közönséges észrevételek a Nemzeti Characternek megítélésére, különösen pedig a Magyar Nemzetről hozott némely Itéletekre*. T. Gy., 1819. IX. 32–56.

szempont konfliktusba kerül, a szerkesztők még hosszú ideig az elsőt tekintik fontosabbnak. Az ellentmondás mélységéről azonban csak akkor győződhetnek meg igazán, amikor Kölcsey Ferenc megkezdi kritikusi működését a Tudományos Gyűjteményben.

Kölcseynél senki sem látja tisztábban, hogy a polgári olvasóközönség, amely a tudományos kritika valódi értője lehet, amelyre a kritika valóban hatást gyakorolhat, Magyarországon hiányzik. Ugyanakkor meg van győződve arról is, hogy a magyar irodalom továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele a kritika.⁵⁸ Sőt, tökéletesen látja az ellentmondást két kiinduló állítása között. Mégis megpróbálja a lehetetlent, s úgy tesz, mintha e művelt, polgári olvasóközönség már létezne. Hozzá intézi szavait.

Kölcsey három kritikája voltaképpen tudatos hadüzenet a korabeli irodalmi állapotoknak.⁵⁹ Legfőbb mondanivalója éppen az, hogy ha hiányzik a művelt, az alkotót értő és irányító nagyközönség, akkor még a legnagyobb tehetségű költő is tévútra jut, elkallódik.

Ám e három kritika legfontosabb tanulsága mégis az, hogy a társadalom adott fejlettségi foka nem csupán az irodalmat mint „alkotások összességét” határozza meg, hanem az irodalmat mint intézményrendszert is. Kölcsey legnagyobb tévedése nem a három megírt költőnek a maitól teljesen eltérő megítélésében van, hanem abban, hogy azt hiszi: a kritikusra nem érvényesek azok a környezeti feltételek, amelyek a széppírók lehetőségeit megszabják.

Vegyük hát szemügyre ezeket a környezeti feltételeket, vagyis kíséreljük meg választ adni arra a kérdésre, vajon hányan voltak a Tudományos Gyűjtemény olvasói, kik és miért támogatták a lapot.

Az olvasóközönség nagyságának meghatározásakor rendkívül óvatosan kell eljárunk, még akkor is, ha e korszakról szokatlanul sok adattal rendelkezünk. Ismerjük az előfizetők számát, sőt nevüket is, mivel a lap a korabeli szokásoknak megfelelően minden év végén közzéteszi listájukat. A Gyűjteménynek 1817-ben 735, 1818-ban 948, 1819-ben pedig 762 előfizetője van.⁶⁰ A lap igen hamar válik népszerűvé, hiszen az 1818-as a legmagasabb előfizetési adat; a húszas években 650 és 880 között ingadozik, a harmincas évektől kezdve pedig rohamosan csökken. Ez a csökkenés könnyen megmagyarázható azzal, hogy ekkor már számos új folyóirat jelenik meg Magyarországon, amelyek elhódítják a Tudományos Gyűjtemény olvasóközönségét. Ám hogy az előfizetők száma a húszas években sem emelkedik, amikor pedig a folyóirat a legnépszerűbb és legolvasottabb egész története során, ez arra enged következtetni, hogy az adott társadalmi-gazdasági-kulturális helyzetben körülbelül az ezres határ az, amelyet egy magyar nyelvű tudományos folyóiratnak nem lehet túllépnie. Más szóval: körülbelül ezer ember van ekkor Magyarországon, aki egy ilyen jellegű folyóirat iránt érdeklődést mutat, s akinek anyagi helyzete megengedi a viszonylag magas előfizetési díj lerovását (18, vidéken 20 váltóforint: körülbelül egy fél tehén árának felel meg).⁶¹

⁵⁸ KERESÉNYI, i. m. 62–63.

⁵⁹ Kölcsey kritikáiról: SZEGEDY Rezső, *Kölcsey esztétikai dolgozatai*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1897. 318–334., NAGY József, *Kölcsey mint kritikus*. ItK, 1909. 257–281.

⁶⁰ Az előfizetési listákat Mader Béla dolgozta fel; MADER, i. m. 53.

⁶¹ Ezt az összehasonlító adatot SZALONTAY Gabriella közli (i. m. 89.); FENYŐ István (1979. 283.) másfajta összehasonlítást tesz: eszerint „egy urasági cseléd évi kommenciója ekkortájt kb. 70–730, egy jól fizetett napszámos napi keresete 1 forint!”

Hogy ez a szám alacsony-e vagy magas, önmagában természetesen nem ítéltető meg. Alacsony, ha az ország összlakosságához viszonyítjuk,⁶² hiszen annak még tízezerdrésztét sem teszi ki. Alacsony akkor is, ha a hasonló jellegű nyugat-európai folyóiratok példányszámával vetjük össze,⁶³ figyelembe véve a lakosságszámok különbségét. Ezek az arányok azonban nem sokat árulnak el. Érdekesebb képet kapunk, ha e számot más hazai folyóiratok előfizetőinek számával vetjük össze. 1818-ban a Magyar Kurírnak 1200, a Hazai és Külföldi Tudósításoknak 750, a budai német újságnak 2300, Pethe Nemzeti Gazdájának 180 megrendelője volt.⁶⁴ Ezekkel az adatokkal összehasonlítva bátran magasnak tarthatjuk a Tudományos Gyűjtemény példányszámát, hiszen jól látható, hogy bár a német újságokkal még nem versenyezhet, előfizetőinek száma körülbelül megegyezik a napilapokéval. (Tegyük hozzá, nemcsak a szám egyezik meg: a Kurírt és a Hazai Tudósításokat többé-kevésbé ugyanazok a személyek rendelik meg, mint a Tudományos Gyűjteményt.) A Tudományos Gyűjteményt megelőzően egyetlen folyóiratunk sem tudott két-háromszáznál több előfizetőre szert tenni, sőt többségük még ezt a számot sem érte el. Igen magasnak tekinthetjük az előfizetők számát akkor is, ha a korabeli könyvek átlagos példányszámával vetjük össze. Ezt a számot nagy óvatossággal kétszázra becsülhetjük. (Körülbelül 300 példány eladása esetén számíthatott arra egy könyv vagy folyóirat kiadója, hogy költségei megtérülnek. Számottevő haszonról pedig csak 5-600 példány felett lehetett szó, azaz a Tudományos Gyűjtemény megindulásától kezdve hasznot hajtó üzleti vállalkozás is volt.)⁶⁵ S még egy utolsó összehasonlítás: köztudott, hogy a XIX. század elején Magyarországon is a kalendárium a legnépszerűbb olvasmány. Különböző fajtáikból ez idő tájt évente mintegy 150 ezer példányt adnak el.⁶⁶ Nagyon nagy különbség ez még akkor is, ha tudjuk: e kalendáriumok nagyobb részét német nyelven jelentetik meg. Ez az adat mindenképpen arra int, hogy ne csak az analfabetizmusban keressük a magyar nyelvű sajtótermékek viszonylag alacsony példányszámának okát.

⁶²FÉNYES Elek, *Magyarország Statisztikája*, Pest, 1842. című művében hazánk lakosságát 1840-ben 12 880 400-ra becsüli, ebből magyar anyanyelvű 4 812 800.

⁶³HABERMAS (*A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp. 1971. 242.) azt állítja, hogy Angliában már 1816-ban 50 000 példányban jelent meg lap, a harmincas évek elején pedig már a 200–300 ezres példányszám sem ritka. (Itt azonban napilapról van szó.) Leo LÖWENTHAL (*Irodalom és társadalom*, Bp. 1973. 103.) szerint Londonban „1760-ban megközelítőleg tizenkét millió újság fogyott el egy év leforgása alatt”.

⁶⁴Körülbelül ugyanezekhez a számadatokhoz jutunk valamennyi korabeli irodalmi vállalkozás kapcsán. Trattner János Tamás 1818-ban részletes kimutatást készített egy kiadvány – a Nefejejts című tervezett almanach – jövedelmezőségéről (minden lehetőséget számba véve), s szintén kb. 500 példányban állapította meg ennek alsó határát. (*Javallat egy kiadandó zsebkönyv iránt*, OSZK Kézirattár, Fd. Hung. 4. Nr. 44.)

⁶⁶GÁRDONYI Albert, *A XVIII. század legkeresettebb könyve*, Magyar Könyvszemle, 1941. 33.

Íróink e korszakban gyakran panaszkodnak amiatt, hogy műveik iránt a publikum nem érdeklődik.⁶⁷ Mindazonáltal bíznak benne, hogy a hatalmas kalendáriumolvasó tömeget egyszer majd valódi, magas igényű olvasóközösséggé nevelhetik. Ez a XIX. század elején azonban még csak vágy. Igaz, a folyóiratok és könyvek előfizetőinek száma a forradalomig megállás nélkül emelkedik, de nagyon lassan. S ez az emelkedés sem a vidéki kismesek, kézművesek és parasztok „felzárkózásának” köszönhető elsősorban, hanem sokkal inkább a németajkú polgárság elmagyarosodásának, az arisztokrácia megnövekedett érdeklődésének és az értelmiség gyors számbeli növekedésének.

Egyértelműen állíthatjuk tehát, hogy a XIX. század elejének viszonyai között kiemelkedő jelentőségű, nagy népszerűségű és országos hatókörű lap a Tudományos Gyűjtemény, megindulásától kezdve. Nyilvánvaló, hogy ezt a népszerűséget egyfelől annak a szerkesztőségi programnak köszönheti, amely az összes magyar írócsoportot igyekszik megnyerni, s ha lehet, kibékíteni, s amely valamennyi, általa feltételezett olvasói rétegnek a kedvében akar járni. Az ez idő tájt kiélesedő politikai feszültségek, s az ezzel együttjáró nacionalista hullám szintén elősegíti a lap népszerűségét. Mindezekkel azonban még korántsem tudjuk elégségesen megmagyarázni a folyóirat gyors elterjedését és stabilitását, hiszen a vele csaknem egykorú Erdélyi Múzeum, amely színvonalában bátran vetekedhet vele, meg sem tudja közelíteni sikerét.⁶⁸

Mert amit Döbrentei nem tud megoldani, azt Trattner megvalósítja. Ő ugyanis *modern*, mozgékony *előfizető- és terjesztőhálózatot* hoz létre. Kölcsey egy ízben megvetőleg említi Kazinczynak, hogy „a Tudományos Gyűjtemény pedig azért kél, mert számtalan Unterhandlerek dolgoznak mindenfelé”.⁶⁹ Valóban így van, Trattner óriási energiával kiépít egy országos hálózatot. Minden lehető eszközzel igyekszik vevőkörét tágítani, még akkor is, ha ez a „kalmárszellem”, vagyis ez a tudatos kapitalista üzletvitel a kor írói számára visszatetsző. Trattner bebizonyítja, hogy Magyarországon van igény egy ilyen folyóíratra, az olvasókat azonban meg kell keresni, és ki kell szolgálni. Erre azonban az addigi előfizetési és könyvterjesztési eljárások már nem elégségesek.

Valamelyest képet alkothatunk a folyóirat előfizetőinek társadalmi rétegződéséről is.⁷⁰ A legmagasabb arisztokráciától a kispolgárságig a társadalom valamennyi csoportjából kerülnek ki előfizetők, a parasztságot kivéve. Legnagyobb számban a középnemesség és a papság képviselői vannak jelen. Különösen feltűnő a katolikus alsópapság nagy aránya. (Annál is inkább, mert részükről komoly anyagi áldozatot jelent az előfizetés.) Az előfize-

⁶⁷ ALSÓSZOPORI NAGY Pál, *Érdeket a Magyar Nemzeti Csinosodásról*. T. Gy., 1823. XII. 41., N. A., KISS SÁMUEL, *Literatúránk akadályjairól egy két szó*. T. Gy., 1825. I. 53.

⁶⁸ FENYŐ István, *Az Erdélyi Múzeum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében in A magyar sajtó története*. 278.

⁶⁹ *KazLev.* XV. 234.

⁷⁰ Az 1817-es előfizetési lajstrom alapján. T. Gy., 1817. XII. 142–161. Az előfizetők között 63 főnemes található. Az alsópapságot 71-en képviselik. A prenumeránsok egyhete (100 fő) Pest-Budán lakik. (Ismét hangsúlyozzuk: az adatok hozzávetőlegesek, hiszen a lajstrom hiányos, nem mindenkiről derül ki rangja, lakhelye vagy foglalkozása.)

tők földrajzi megoszlása is szinte szabályosnak mondható; legtöbbször természetesen Pesten és Budán, illetve a főváros közelében laknak, majd az ország szélei felé távolodva csökken a számuk. A Dunántúlon valamivel több az előfizető, mint az ország más vidékein.

Az előfizetők száma azonban még nem azonos az olvasókéval, az utóbbi rendszerint jóval meghaladja az előbbi. Fried István a Tudományos Gyűjtemény olvasóinak számát (az 1820-as évek végén) körülbelül ötezerre becsülte.⁷¹ Ezt a számot reálisnak tarthatjuk, különösen ha összevetjük Fülöp Géza vizsgálatainak eredményeivel, aki kimutatta, hogy ekkoriban a gombamódra szaporodó magyar kaszinók, egyletek és olvasóköri könyvtárszobájában mindenütt megtalálható a Gyűjtemény.⁷² Ezek az intézmények azonban csak a húszas évek második felétől kezdenek terjedni hazánkban, így az első években az egyéni előfizetés a jellemző. Ráadásul azt is joggal feltételezhetjük, hogy az előfizetők közül számosan nem olvassák a lapot. Különösen az arisztokraták és a jómódú középnemesek között akadhatnak olyanok, akik az előfizetést mecénási tetteknek, hazafias adónak tekintik, s a lapot aztán már nemigen forgatják. (Közülük sokan nem is tehetnék, hiszen nem beszélnek magyarul.) Mindezeket figyelembe véve úgy véljük, a folyóirat olvasóinak száma az első esztendőben nemigen haladhatja meg az előfizetőket, vagyis jóakarató becsléssel is csak ezren-ezerkétszázan lehetnek.

Némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy a Tudományos Gyűjtemény előfizetői két nagy csoportra oszthatók. Az egyik rész anyagilag támogatja, de nem olvassa a lapot, a másik nemcsak olvassa, hanem írja is. Az olvasóközönség szokatlanul nagy hányadát ugyanis maguk az írók alkotják. Andrassy Béla szerint az első évben 76 szerzője van a folyóiratnak.⁷³ (A pontos szám az álnevek használata miatt nem állapítható meg.) Ha ezt hitelesnek fogadjuk el, akkor az előfizetők egytizede író; ám ennél sokkal többen vannak azok, akiknek beküldött cikke nem jelenik meg.

A feljegyzések szerint 1818-ban összesen 404 értekezés és kritika érkezik a szerkesztőkhöz, több mint kétszáz szerzőtől.⁷⁴ Ez az arány a későbbiekben sem változik sokat. Az 1819 és 1827 között megjelenő 556 értekezés 259 szerző munkája, s közülük 170-en egy cikket írtak.⁷⁵ Nem túlzunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a folyóirat előfizetőinek egy-negyede írja, vagy legalábbis írni szeretné a lapot. Vagyis Magyarországon úgy születik az olvasóközönség, hogy hirtelen nagymértékben kitágul az írók köre. Ám ezáltal, ha kisebb mértékben is, mégiscsak megmarad az íróársadalom, az írói céh elkülönülése és zártsága.

⁷¹FRIED István, *Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény*. ItK, 1968. 657.

⁷²FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. 120–135.

⁷³ANDRÁSSY, i. m. 246.

⁷⁴A *Tudományos Gyűjtemény* számára beküldetett, kinyomtatott és visszaküldetett *Értekezések Recensióinak Tudománybéli Jelentéseknek s. t. e. f. feljegyzése, 1817., 1818.* OSZK Kézirattár, Fd. Hung. 3.

⁷⁵MADER, i. m. 38.

Íróink többé-kevésbé még mindig maguknak írnak, csak sokkal többen vannak már, mint egy évtizeddel korábban. Ebből a tényből aztán érthető lesz az első szerkesztők minden irányzatot felvállalni akaró törekvése, s az is, miért válik majd a harmincas években oly fontosá a dilettantizmus ellen folytatott küzdelem.

A magyar irodalom a tizenkilencedik század első évtizedeiben integrálódik véglegesen a társadalomba. Óriási jelentőségű, minden területre kiható fordulat ez. Az irodalom lehetőséget kap, hogy valóságos hatást fejtson ki, hogy kiépítse saját intézményrendszerét, hogy hozzájáruljon a társadalmi tudat átformálásához. Az íróknak rá kell azonban döbenniük, hogy az általuk kiváltott hatás nem azonos azzal, amit szándékukban áll kiváltani, hogy az intézményrendszer, ha egyszer létrejön, már öntörvényűen működik, s többé nem „működtethető”. Mindezek a következmények az irodalom társadalmi integrációjának következményei, s természetesen létrejönnek a nyugati polgári társadalmakban is. Pontosabban: ott természetesen jönnek létre. Magyarországon azonban az irodalom egy rendi társadalomba olvad be, amelynek ráadásul állami léte, függetlensége is veszélyben forog. E sajátos helyzet egyfelől különlegesen jelentős politikai szerepet biztosít a magyar irodalomnak, másfelől viszont egy meghatározott (s persze, folyamatosan változó) ideológia szolgálatát jelöli ki számára. S habár e szolgálatot irodalmáraink büszkén vállalják, nem kis árat kell érte fizetniük: *a magyar irodalom polgárosodása olyan folyamat, amely állandó önkorlátozásra, megtorpanásra van ítélve, s amelyben a polgári és rendi elemek – formaiak és tartalmiak egyaránt – elválaszthatatlanul egymásra épülve élnek.* Az irodalom ily módon egyszerre képezi le a korszak ellentmondásos társadalmi változását, s ugyanakkor mintát is szolgáltat hozzá.

Korántsem arról van szó, hogy a Tudományos Gyűjtemény alapítógárdája vagy későbbi szerkesztői valamiféle tudatos program alapján át kívánnák alakítani a rendi társadalmat; s ehhez használnák eszközül a lapot, felismervén, hogy a társadalmi átalakulásért vívandó harcnak (ha a hagyományos eszközök nem vehetők igénybe) kiváló terepe lehet az irodalom is. Sőt, ha egyáltalán vannak ilyenfajta elképzeléseik, akkor inkább a meglevő társadalmi állapotokat kívánják stabilizálni. A folyóirat azonban tudtuk és akaratuk ellenére lépten-nyomon *dokumentálja*, hogy az adott társadalom és az irodalomról vallott korabeli felfogások között kibékíthetetlen *ellentmondás van*. Ezt az ellentmondást mindaddig, amíg az irodalom nem intézményesedik, amíg „szabadkőműves” vagy „levelező” módon létezik a társadalom *mellett*, lehet tagadni vagy nem venni tudomásul, 1817 után azonban végre szembe kell nézni vele.

A Tudományos Gyűjtemény elemzői általában elmarasztalják a lapot (főként első évfolyamait) azért, mert benne egyidejűleg, egymás mellett kapnak helyet „haladó” és „maradi” nézetek, nagyon gyakran ugyanazon a cikkben belül. Ez a jelenség azonban nem az alkotógárda „kétarcúságáról”, nem is a korszak „átmenetiségéről” vall igazán, hanem a fent jellemzett *lényegi ellentmondás* felismeréséről és leírásáról. Ezt az ellentmondást a Tudományos Gyűjtemény fennállása idején sem feloldani, sem megszüntetni nem lehet, hiszen már nincs mód a rendi nyilvánosság előkelően zárt keretei közé visszahátrálni, de valódi polgári nyilvánosságot sem lehet teremteni. Ezért csupán egyetlen út áll irodalmáraink előtt: *kompromisszumot kötni*, kiegyezni. E negyedszázad során természetesen sokat változik a magyar társadalom és az irodalom is, az alapképlet azonban változatlan marad: új és új módon bár, más erőviszonyok mentén a legfontosabb feladat mindvégig a ki-

egyezés lesz. Irodalmárainknak meg kell tanulniuk együtt élni ezzel az ellentmondással. E „tanulási folyamat” első szakasza a Tudományos Gyűjtemény műhelyében zajlik le: a folyóirat létrehozása teszi lehetővé a lényegi ellentmondás felismerését, s ezáltal kezdődhet meg irodalmunk társadalmi integrációja.

András Jolsvai

LITTÉRATURE ET PUBLIC

(Théorie et pratique réléchissantes dans les débuts de la revue Tudományos Gyűjtemény)
(Collection Scientifique)

Au début du XIXe siècle, la formation du système d'institutions bourgeois de la littérature démarrait en Hongrie également. Tout de même le processus a été beaucoup plus lent et provoquait beaucoup plus de conflits qu'aux pays de l'Europe de l'Ouest. Dans notre pays, les idées de la transformation bourgeoise et celles de la perfection nationale, souvent contradictoires les unes aux autres, exerçaient une influence forte et presque égale sur les différentes théories – comme les plus caractéristiques celle de Kazinczy et de Kisfaludy – et sur la pratique littéraire, cela peut être prouvée par l'histoire des premières années de la revue Tudományos Gyűjtemény.

Les hommes de lettres de l'époque se plaignaient souvent de ne pas avoir d'écho de leur activité, d'influence sociale de leurs ouvrages. Il est vrai: la littérature hongroise existait à l'époque comme à côté et hors de la société. De cette claustration on connaît non seulement beaucoup de désavantages mais également d'importants avantages. La situation créait des conditions favorables aux débats littéraires, à la connaissance des littératures plus développées et à la rénovation rapide et importante de notre langue.

Au milieu des années 1820, en Hongrie s'est formée non seulement le système des institutions littéraires, mais aussi une couche de lecteurs relativement importante. Les écrivains devaient se rendre compte du fait que désormais ce ne sont pas uniquement eux qui instruiseraient le public – conformément aux idées des Lumières – mais de l'autre côté, le public contrôlerait, orienterait et critiquerait également leur activité.

AZ ISMÉTLŐDÉS SZEREPE KRÚDY „MIKSZÁTHOS” KORSZAKÁBAN

Dzsentri, különc, anekdota

Krúdy 1900-tól 1910-ig terjedő „mikszáthos” korszakáról szóló írásokat három – esetleg négy – kategória: a dzsentri, az anekdota, a különc és – ritkán – az ironia tartja életben. Ráadásul az egyébként sem gazdag Krúdy-irodalomban a „mikszáthos” korszak kevés figyelmet kap. Ez részben érthető: nem szokás Krúdy értékeit itt keresni. Ha a korszakra valóban Mikszáth követése jellemző elsősorban, s ha valóban a Szindbád Krúdy első jelentős „saját” műve, akkor tényleg felesleges ezeket az elbeszéléseket önmagukért olvasni. Mikszáth írásmódját vagy a Szindbádot rendszerint jobban szokták ismerni, mint ezeket az elbeszéléseket, s így a korszak jellegének leírásakor az ezekre való hivatkozás nem lebecsülhető értelmező erővel rendelkezik. Mindkettő eleve kijelöli, hogyan közelítünk az elbeszélésekhez: teljesen hangsúlytalanul emelnek ki egyes vonásokat, s szorítanak másokat a háttérbe.

A Krúdy-szakirodalom nem indult rosszul. Kelemen László könyve Krúdyról jó kezdést kínált, de – mintha a változatlan ismétlődés ezzel akarna bosszút állni fel nem ismerőin – a jó kezdésből nyomasztóan hosszantartó állapot lett.¹ A szakirodalom többnyire máig Kelemen László egyes gondolatait visszhangozza. Ez sajnos nem jelenti azt, hogy Kelemen kulcsfogalmait (a dzsentrít, a különcöt, az adomát) Krúdy írásai erőszakolnák az elemzőkre.

A szakirodalom másik saját koncepcióval rendelkező alkotása Szauder Józsefnek az 1945 utáni első életmű-kiadáshoz készült „menlevele”,² amelyre 1959–60-ban még bizonyára szükség is lehetett, mivel hosszú évekig alig-alig jelenhetett meg bármi is Krúdytól, s volt olyan év is, 1952, amikor – Gedényi Mihály bibliográfiája szerint – Magyarországon nem adtak ki tőle semmit.³ A dzsentri, a különc és az anekdota ebben a tanulmányban is jelentős szerepet játszik, Szauder mégsem a kelemen gondolatokat variálja. Szauder a Mikszáthtól a Szindbádig tartó fejlődés állomásaiként fogja fel a korszak elbeszéléseit. Így lesz Szindbádból a gazdag rokon, akire hasonlítani érdem. Természetesen helyénvaló a végpontról tekinteni végig a fejlődés stádiumain; ha van ilyen fejlődés. Szauder szerint kétségtől van, mégsem állítja azt, hogy Krúdy tulajdonképpen mindvégig a Szindbádot

¹ KELEMEN László, *Krúdy Gyula*. Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Szeged, 1938.

² SZAUDER József, *Szindbád születése* in KRUDY Gyula, *A szerelmi bűvészinas*. Bp. 1960. 631–656. (A továbbiakban: Sz. J.)

³ GEDÉNYI Mihály, *Krúdy Gyula* (bibliográfia). Bp. 1978.

szerette volna megírni, de csak ezek az elbeszélések sikerültek neki, s azt sem, hogy az elbeszélések egyre inkább hasonlítanak a Szindbádra. A Szindbád szerinte az addig önállóan fejlődő tényezők – az „emlékező attitűd” és a Zathureczky-Gaál-történetek – összegezése.⁴ Szauder a korszak második felének fokozatosan kialakuló fejleményének tekintette „a jellem megmerevedését” és „a cselekmény redukálódását”.⁵ Krúdy egy kritikus azonban már 1897-ben elcsodálkozott azon, hogy „(...) hogyan lehet egy csipetnyi történetéből (...) novellányi tárcát szőni (...)”,⁶ és a jellem fokozatos megmerevedéséről szóló tételt cáfolja az 1900-ból származó *Egy öreg legény és házatája* c. elbeszélése, amelyben kizárólag változatlanul ismétlődő eseményekről olvasunk, s így „az öreg legénynél” merevebb jellemet nehéz elképzelni. Ugyanakkor valószínű az is, hogy a Szindbádnak már kevesebb köze van a változatlan ismétlődéshez, mint az elmúláshoz, amelyet még Krúdy is csak ritkán tekintett ismétlődőnek, bár a változatlan ismétlődés – módosított jelentésű részalkotóként – szerepet játszik a Szindbádban is. Szauder „az emlékező attitűd” szerepét helyesen látja ugyan, mégsem ismerheti a Szindbád igazi előtörténetét, mivel mindvégig a mások által kiválogatott anyagon belül marad, márpedig ebből a válogatásból éppen *A halott hercegnő* c. elbeszélés hiányzik, amely nélkül a Szindbád kialakulását sem lehet helyesen leírni.

A dolgozat, bár elsődleges célja nem a létező szakirodalom felülvizsgálata, hanem az ismétlődés szerepének leírása, mellékesen annak a közkeletű véleménynek a megengedését is szeretne hozzájárulni, amely szerint „Mintegy hat-nyolc esztendőn át bővölte Krúdyt a nyírségi kurtanemes-vegetáció témája, Mikszáth anekdotikus stílusa”.⁷ Megengedés, de nem cáfolat. Cáfolatról vagy a cáfolat ellenkezőjéről majd csak akkor lehet beszélni, ha valaki végre Krúdy műveit összehasonlítja Mikszáthéival, mert – bármilyen furcsa – erre eddig nem került sor. A „mikszaáthos” jelzőt még a hatástörténetnek óriási jelentőséget tulajdonító irodalomtörténet-írás idején ragasztották Krúdynak erre a korszakára. A hatástörténet azóta mintha kiment volna a divatból, a „mikszaáthos” jelző megmaradt. Ugyanígy el kell halasztani a szakirodalmat foglalkoztató másik probléma, az anekdota tárgyalását.

A dolgozat nemcsak a „mikszaáthos” korszakot megelőző műveket nem vizsgálja, hanem a korszak olyan elbeszéléstípusait sem, mint például a középkori történetek (*Jézuska csizmája*, *A lyukas tallér* stb.), vagy azok az elbeszélések sem kerülnek szóba, amelyeket Szauder József a szindbádi „emlékező attitűd” kialakulásával hozott összefüggésbe (*Ábrándozás*, *Névtelen csárda* stb.). A dolgozat csak azzal az elbeszéléstípussal foglalkozik, amely az 1902 és 1907 közötti időszakra a legjellemzőbb, s amelyet időnként Zathureczky-Gaál-történeteknek is szoktak nevezni, bár az elbeszéléstípus a Zathureczky-Gaál-történeteknél jóval több elbeszélést tartalmaz. Vagyis pontosan azokról az elbeszélésekről lesz szó, amelyekben a feltételezett mikszaáthi hatásnak a legerősebbnek kellene lennie.

⁴Sz. J., 639.

⁵Sz. J., 648., 650., 653.

⁶30. Egyetértés, 1897. július 18. Idézi: KATONA Béla, *Krúdy Gyula pályakezdése*. Bp. 1971. 187.

⁷Az idézett részlet a következő könyv fűlszövegében található: KRUDY Gyula, *Pókhálós palackok*. Válogatta BARTA András. Bp. 1977.

Az elbeszélő művekben testet öltő időszemlélet és időábrázolás jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Az időszemlélet határozza meg az ábrázolás kereteit (például azt, hogy mi számít elbeszélésnek, kerek történetnek) és belső lehetőségeit (az elbeszélt események összekapcsolódásának formáit, a cselekményt és a jellemábrázolást), hatása kimutatható a nyelvi szerkezetek, az értékek és a világkép szintjén.

Krúdy időszemléletének a lényegét viszonylag egyszerűen meg lehet fogalmazni: egymással szembeállítható, egymásból nem szükségszerűen következő, ismétlődésekkel tagolt időtartamok egymásutánja. Időszemléletének következményeit viszont – mert ebben Krúdy rendkívül következetes – csak hosszas elemzésekkel lehet bemutatni.

„Letűnő és visszatérő generációk”

Az elbeszéléseknek egy igen népes csoportjában, amelyet tekinthetünk Krúdy elbeszéléstípusai egyikének, az elbeszélt történetnek nincs kezdőpontja. Az elbeszélések bevezető részében ábrázolt események mélyen visszanyúlnak a múltba, és olyan életformákból erednek, amelyekben az események hosszú időn át változatlan formában ismétlődnek. Nem egyedi, minden mástól különböző és megismételhetetlen, hanem ciklikusan visszatérő események tagolják az időt. Ebben a világban folyton ugyanaz történik, az érzékelhető valóságot az ismétlődések teremtik meg. Az ismétlődések közt eltelt idő nem hagy nyomot, mindig az éppen adott ismétlődés értelmezi és tölti meg értelemmel a világot: „Hej, hogy tudtak főzni valamikor! Az asszonyok egyebet sem tettek, mint sütöttek-főztek, az urak pedig ebédeltek és vacsoráltak. Amely idő közbeesett, az az idő elveszett idő volt.”

(A főispán ebédei)

Az idézett szöveg a ciklikusság egyik szélsőséges példája: az élet másból sem áll, mint egy tevékenység ismétlődéséből. Rendszerint azonban több – szintén ciklikusan ismétlődő – tevékenység kapcsolódik egymásba. A *Hét szilvafa* c. elbeszélés főszereplőjének, Somodi Pálnak életét – amely egyébként ősei életmódjának változatlan folytatása – természeti ciklusok (napok, évszakok) és társadalmi ciklusok (ünnepek, vendégek érkezése) tagolják „Az utolsó tekintetes úr” délelőttönként sétát tesz birtokán:

„Otthon semmi egyebet nem csinált, mint földesúr volt. Lesétált a »falu«-ba, ahol vályogházakban némely öreg cseléde lakott. Ezeket a cselédeket jobbágyoknak nézte, és dehogyis jutott volna eszébe akármelyiknek ellentmondani a tekintetes úrnak. Öreg, félig vakvizslája bánatosan ödöngött a sarkában, a nemesi birtok jegenyefái barátságosan sügtak össze a kis öregúr feje fölött. Az urasági ház felől – tulajdonképpen egy igen egyszerű falusi ház volt az, fehér ámbitusallal és felül nádfedéllel – harangütés hallatszott. Ezt a harangszót a birtok minden részében meg lehetett hallani és azt jelentette, hogy délre jár az idő. Már fordult is az öreg vissza, hazafelé, a »jobbágyok« jó étvágyat kívántak a tekintetes úrnak, és a szél szárnyain pörkölt szaga terjedt az urasági ház felől.

– Ürüppörkölt van ebédre!... – mondta nyelvcsettintve az öregúr, mintha tíz esztendő óta nem mindig az lett volna ebédre. A süket, vén gazdasszony, aki csupán szeles

s nedves időben, amidőn köszvénye kínozza, mondott fel az öregúrnak, már nem is tudott mást főzni, mint ürpörköltet. Az öregúr jóízűen csámcsogta meg ebédjét, majd a zöld korsóból töltött (csak egy ujjnyit, mert a szőlőgazdaság: néhány venyige vessző egy lugason, nem engedélyezett többet), és gyönyörködve nézett széjjel tavaszi időben a nap-sugaras tájon.

— Ha minden magyar úgy gondolkozott volna, mint én, sohase ment volna tönkre az ország — mormogta. — No de áll még az utolsó nemesi birtok.

Az esztendők múlásával mindinkább meggyőződésévé váltott, hogy az utolsó nemesi birtoknak fennmaradására éppen olyan szükség van, mint akár az alkotmányra. »Honnan ismerhetné meg az új nemzedék, milyen volt apái élete?« — gondolta néha magában, és öreg jobbágysait az esztendő nagy ünnepein maga köré gyűjtötte, s együtt énekelte velük a zsoltárokat.

Máskor, ha vendég vetődött a házhoz, egyszerre megváltozott az egész nemesi birtok képe. A cselédek ünneplő ruhában szolgáltak fel az urasági háznál, és a nagy konyhán akkora tűz lobogott, mint egy kályha.”

Ha az első mondat nem biztosítana arról, hogy egy életforma leírásáról van szó, talán még arra is gondolhatnánk, hogy egy egyedi sétáról olvasunk. Ismétlődőként, sőt egy évtizeden át változatlanul ismétlődőként beállítva, egyes történetek, például a nyelvcsettintés az ürpörkölt szagára, kissé valószínűtlenül hatnak, de a Krúdy által ábrázolt világban megváltozik az ismétlődő és az egyedi, következésképpen a valószínű és a valószínűtlen aránya és jelentősége. Ez a változás nem jelenti azt, hogy az elbeszélő is része a bemutatott világnak, s ő is annak valószínűségei alapján gondolkodik. Érti ugyan Somodi Pált, látja a „földesúr” szemével is a világot: a falut, a jobbágysait, a szőlőgazdaságot, de úgy tudja, hogy ott valójában vályogházak, cselédek és pár venyige van, és némiképp ő is furcsállja a szereplő ismétlődő megnyilvánulásait: „(…) mondta nyelvcsettintve az öregúr, magának vagy a vizslájának, mintha tíz esztendő óta nem mindig az lett volna ebédre”. Egyazon szöveg két világlátást, kétféle valószínűséget hoz létre egymással párhuzamosan: az elbeszélőét és Somodi Pálét.

Jóllehet az elbeszélések bevezető részében évtizedekben mérhető időtartamokról olvasunk, az idő mégsem telik: a múlt még tart, a jelen a múlt mintájára alakul. Voltaképpen indokolatlan jelen és múlt megkülönböztetése: az idő ábrázolásának az elve a változatlan ismétlődés, az azonosság. Így történhet meg az, hogy *A megye pávája* c. elbeszélésben Werbőczy nem a távoli múlt, hanem a jelen része: „A vén, goromba Barinkó várnagy, aki rosszkedvében még a szolgabírákat is kendezte, összeütötte csizmája szarát Prépost-váryné előtt, s ezért a megyében gyakran mondogatták:

— Nincs ilyen asszony az országban. Kisujjában van az egész Corpus Juris. Még tán Werbőczy uramat is sarokba szorítaná, ha élne az öreg ... Kár, hogy meghalt.”

Nyilvánvaló, hogy a megnevezetlen beszélők — dacára az eltelt évszázadoknak — Werbőczyt a kortársuknak tudják, s „amely idő közbeesett, az az idő elveszett idő volt”.

Az elbeszélések bevezető részében, a változatlan ismétlődés keretei között az egyedi csak az ismétlődő példaként fordulhat elő: „A főzõasszonyokat úgy hordták az ország egyik vidékéről a másikra, mint manapság a híres orvosokat: Trinkóczyné nevezetesen egyebet sem tett harminc esztendeig, mint folyton-folyvást utazott.”

(*A főispán ebédei*)

Alighanem Kosztolányi volt az első, aki figyelte Krúdy írásainak ciklikus időszemléletére, amikor 1910-ben azt írta, hogy Krúdyt „letűnő és visszatérő generációk veszik körül”. Kár, hogy a Kosztolányinál is szinte mellékesen említett gondolat hosszú ideig nem foglalkoztatott senkit.⁸

Az elbeszélések bevezető részében ismétlődő monológokat és párbeszédeket olvashatunk.

„A tyukodi Gaálokról azt beszélték a környéken, hogy egy disznója volt az egész nemes közbirtokosságnak; azt a disznót vakargatták, dédelgették mindnyájan, közben nyelvcsettintve gondoltak az első fagyra.

– Akkor leszúrjuk ökelmét! – mondogatták kézdörzsölve.”

(*A lusta Gaálok*)

Ezt a korai Krúdyra rendkívül jellemző szerkezetet, amely az elbeszéléstípus szinte minden darabjában előfordul, gyakorító életképnek nevezhetjük. A gyakorító életképek sokszor hosszabb-rövidebb láncolatot alkothatnak, az *Egy jeles mulattatóról* c. elbeszélésben például három teljes oldalt tesznek ki. Terjedelmes és részletes gyakorító életképek sorozata esetében időnként szintén nehéz elképzelni, hogy az események minden egyes alkalommal a leírt módon mentek volna végbe:

„A tunya Zathureczky csendesen mosolygott vöröses bajusza alatt, amikor átpillantott a kerítésen Zsombolyékhoz vagy sánta Szurmák Gyurihoz. A sánta Szurmáknak az udvarán a kocsis örökösen a lószerszámot tisztogatta, a homokfutót pedig hétszámra nem tolták be a színbe: a sánta Szurmák mindig útban volt.

Mikor felkapaszkodott a bakra az alacsony termetű, nyugtalan tekintetű Szurmák, Zathureczky Mihály nagy néha csendesen ráköszönt a kerítés mellől:

– Hát csak nem nyugatsz itthon a feleséged mellett, he?

Szurmák megvető mozdulatot tett, majd a lovak közé csapott és foghegyről felelt:

– Hallgasson az úr! Az úrnak dunsztja sincs a politikáról meg a közéletéről. Közel sem engedték az urat oda, ahol a tudományt mérik. Különben régen megmondtam, hogy az ilyen tunya fráterrel, mint az úr, nem állok szóba.

A homokfutó kigördült az udvarról, és vitte a sánta Szurmákot a politikához meg a közéletéhez. A tunya Zathureczky pedig szokatlan nagy fejét válla közé kapva, csúfondárosan nevetett. Majd nagy medvetalpaival az udvar másik oldalára ballagott, ahol a kerítésen átkukucskált. Ott éppen csirkéket kergetett özvegy Dócziné, a Zsombolyék híres főzőasszonya. A tunya Zathureczky egy kis gondolkodás után beleavatkozott a csirkék dolgába.

– Mit bántod azt a csirkét, te gyilkos némbér? – kérdezte bizonyos haraggal.”

(*A tunya Zathureczky*)

Az még csak hagyján, hogy az elbeszélő ismétlődőként ábrázolja Zathureczky és Szurmák párbeszédét (örökösen, hétszámra, nagy néha), de az már csak a Krúdy által teremtett világban lehetséges, hogy amikor az ilyen párbeszéd után Zathureczky átkukucskál a másik szomszédjához, ott éppen mindig ugyanaz történjen. Arról pedig szó sem lehet,

⁸KOSZTOLÁNYI Dezső, *Krúdy Gyula in ugyanő, Egy ég alatt*. Bp. 1977. 242–251., 245.

hogy Krúdy itt véletlenül elnézett volna valamit, hiszen az ismétlődésre épülő időszemlélet lényegéből következik, hogy a szöveg olyasmit is ismétlődőnek ábrázolhat, ami a hétköznapi logika szerint csak egyszer mehet végbe. Gondoljunk csak a *Hét szilvafa* c. elbeszélésből idézett részletre: „A süket, vén gazdasszony, aki csupán szeles s nedves időben (...) mondott fel az öregúrnak (...)” Időnként, ha hiányoznak az időhatározók, nem lehet eldönteni, hogy egyedi vagy ismétlődő eseményről olvasunk:

„Gaálné tovább is járt éjjel a Tisza-partra, és a forró nyári estéken bizony fogyatékos volt a ruházata. De hát csak nem moshat selyemköntösben? A sűrű füzes eltakarta, és a szellő, ha árulkodva hajtotta félre a gallyakat, Gaálné ijedten kuporodott le a vízbe. Gaál János nevető dörmögése hallatszott:

– Csak én vagyok! Gyere ki a vízből.

A menyecske szégyenlősen felelt:

– Csak menjen szépen vissza. Magának sem kell mindent látni.”

(*A fehér lábú Gaálné*)

Az efféle bizonytalanság szinte szükségszerűnek látszik ebben az elbeszéléstípusban, amely meglehetősen messze távolodott a kauzális vagy a hétköznapi időszemlélettől. Mivel Krúdy következetes az ismétlődésre épülő időszemlélet alkalmazásában, rendszeresen megszegi a hétköznapi valószínűség szabályait. Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a műveknek saját, belső logikájuk van, Krúdy öntörvényű világot teremt. Másrészt a hétköznapi és a művek által teremtett világban uralkodó valószínűség összeütközése mindig jelentést hordoz. A *Hét szilvafa* elbeszélője egyszerre – és ugyanazért – gúnyolhatja és magasztalhatja Somodi Pált. Egy töről fakad a hősnek kijáró pátosz és a hóbertos öregurat illető ironia. E két tényező egyidejű jelenléte kifejezetten groteszk hatást kelt: Somodi Pál, a környezetéből kiemelkedő hős, az eleven múlt, minden áldott nap nyelvcsettintve veszi tudomásul a tényt, hogy történetesen ürpörkölt van ebédre. A groteszk hatás feltehetően nem jönne létre, ha a szereplő életformáját az elbeszélő pusztán egy begyepesedett öregúr nyomorúságos mániájaként mutatná be. Erről azonban nincs szó, sőt az elbeszélés közepe táján az ironia tűnik el a szövegből, s az elbeszélés végére Somodi Pál alakja egyértelműen felmagasztosul, és diadalmaskodik az a valószínűség, amelyre Somodi Pál az életét tette.

„Veszteglő magyar történelem”

Az ismétlődés nem szűkíthető le az egyes szereplők életformájára. Éppen ellenkezőleg, az egyes emberek a közösségi hagyományból öröklik életformájukat, s így az ismétlődés elsődleges alanya tulajdonképpen nem az egyén, hanem a társadalom. Ez az oka annak is, hogy ezekben az elbeszélésekben az ismétlődés nemcsak az idő ábrázolását szervezi meg. A főszereplő rendszerint egy a sok hasonló közül:

„A régi magyar úri életben annyi groteszk figura volt, hogy hemzseg tőlük az öregemberek elbeszélése.”

(*A legnagyobb bolond*)

„Hajdanában szélkakas nélkül nem is lehetett házépítést elképzelni.”

(*A szurdoki szélkakas*)

„Nem tudom, ma is annyi-e a kutya a vármegyénk házában, mint abban az időben volt, amikor én szolgáltam a megyét.”

(*A megye vizslája*)

„Régen sok zsvány volt hazánkban.”

(*A zsvány Barzó*)

Maga a közösség gyakran az egyedi szereplőkkel egyenrangú szereplője az elbeszélt történeteknek, sőt az is előfordul, hogy az elbeszélés túlnyomó része a közösséggel foglalkozik, és az egyedi szereplő nemigen tud kiemelkedni a homogén háttérből. *A lusta Gaálok* c. elbeszélésben az egyének csak epizodisták, *A lord*-ban a főszereplő, Gaál Sári, ha a főszereplő szó egyáltalán helytálló ebben az esetben, egyetlen mondat erejéig jut szóhoz, s lényegében ez minden, amit róla mint egyénről megtudhatunk, s a *Falu a nádasban* c. elbeszélésben pedig egyértelműen a közösség a főszereplő, neve is csak két egyéneknek van, s ez egyben egyedítésük maximuma. Igaz ugyan, hogy egyikük Krúdy ciklikus időszemléletének lényegét fogalmazza meg:

„Egyszer az nem egyszer, hanem mindenszer.”

Háttérnek a hosszú időtartamot felölelő, ismétlődésre épülő, a közösségi hagyományból levezetett, sokak által osztott életformát nevezhetjük. Ezek az elbeszélések a háttér felvázolásával indulnak. Az elbeszélések előterét a háttér ismétlődéseit megszakító, egyedi szereplő által végrehajtott, rövidebb időtartamú egyedi tevékenység alkotja. A háttér nem más, mint amit Sötér István „veszteglő magyar történelemnek” nevezett egy, Krúdyról szóló írásában.⁹ *A halott hercegnő* c. elbeszélésben ezt találjuk:

„Ódon, csodálatosan megvénült városka volt ez itt a hegyek között. Mintha valamely hegyi manó megállította volna az idők járását a városka felett: ujját az óra mutatójára tette, és az óra még mindig a középkort mutatta.”

Milyennek ábrázolja Krúdy a háttér, a hagyományos magyar életformát? *A lusta Gaálok* c. elbeszélés bevezetésében a következőket olvashatjuk:

„A szemlélődő ember eltűnődhetett, miért kímélte a sors a zugodi Gaálokat, miért vette pártfogásába a szerencse őket, amikor talán nem voltak különben a többinél? (...) Öreg alispánunk, Kápolnai György találta el fején a szöveget; (...)

— A zugodi Gaáloknak az a szerencséjük — mondta egyszer a kaszinóban —, hogy ők a vármegye leglustább emberei. A tunyaságuk tartja vissza őket a költekezéstől, szenvedélyektől és a hiábavaló munkától. Különben is a magyarnak, hogy ezer esztendeig meg tudott maradni, szerencséje volt veleszületett lustasága.”

Nem egyedül itt hasonlítja Krúdy a hagyományos magyar életformát a tunya semmittevéshöz, a múlt ismétlődő tevékenységeit a tényleges cselekvés hiányához. Az ilyen részletekben a hétköznapihoz közelálló világkép diadalmaskodását láthatjuk a hagyományos életforma kívülről kevésbé érthető igazságai felett. *A lusta Gaálok* c. elbeszélés a zugodi

⁹SÖTÉR István, *Krúdy és a megállított idő* in *Valóság és varázslat*. Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról Krúdy Gyula és Mőnicz Zsigmond születésének 100. évfordulójára. Szerkesztő KABDEBŐ Lőránt. Bp. 1979. 93–101., 99. A tanulmányban egyébként azt is olvashatjuk, hogy a megállított idő „(...) Krúdy művészetének alapjelensége (...)”.

Gaálok pusztulásával, a hagyományos életforma megsemmisülésével zárul. A Gaálok „álmos, tunya vérét” mozgásba hozza Gaál György más vidékről odakerült felesége, s idegen szokásokat kezdenek utánózni. A hagyományos életforma visszahozhatatlanul múlttá lett.

Múlt és jelen szembeállítása

Szinte minden elbeszélés szembeállítja egymással a történelmi múltat és jelent. Az elbeszélések társadalmi szinten érvényes időszemlélete viszonylag egyszerűen leírható: múltat és jelent egymás ellentéteiként fogalmazza meg a szöveg, az egyes korszakokban viszont a változatlan ismétlődés szervezi meg az időt. Krúdy a történelmet ismétlődő állapotok egymásutánjának ismeri, és szinte teljesen hiányzik belőle a nagy történelmi változás okait fűrkésző kíváncsiság. Az elbeszélések közül néhány tisztán a történelmi értelemben vett múltban, túlnyomó többségük a két korszak határán játszódik, s így gyakran olvashatunk egy-egy tevékenység utolsó képviselőjéről: Hóka Pál az utolsó betyár, Simkovics János az utolsó nagyehető, Somodi Pál az utolsó tekintetes, Hubolai Gáspár az utolsó alispán (*Az utolsó futóbetyár, A főispán ebédei, Hét szilvafa, A megye özvegye*).

Hogyan értékeli Krúdy a két korszakot? Az elbeszélések bevezető részében olvasható elbeszélői kommentárokból mintha mindig a jelen húzná a rövidebbet, valahogy így:

„Ha Grünwald Béla még egyszer megírná a régi és új Magyarország történetét, az elmúlt század úri életét bizonyny két olyan fejezetre osztaná, mely fejezetek eleje azt a korszakot tárgyalná, amely korszakban csupa becsületes ember lakott Mária országában; a második fejezet – a század innenső fele – meg hemzsegne a gazemberektől, a sikkasztóktól.”

(*Aki örökké haldoklik*)

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Kétségtelen, hogy Krúdynam kevés jó szava van a jelenről, ám maga a tény, hogy a hagyományos magyar életformát *A lusta Gaálok*-ból idézett szöveg lustaságnak nevezi, vagy az a mód, ahogyan a *Hét szilvafa* elbeszélője szemléli Somodi Pált, a jelenben élő múltat, arra figyelmeztet, hogy bonyolultabb értékviszonyról van szó, mint egyszerűen jó és rossz korszakok átmenetéről. A hagyományos magyar életformát az *Út a faluba* c. elbeszélés is a tunyasággal azonosítja:

„Gér itt volt valahol, de nem is volt, hanem aludt. Ha végigmentél a falun, azt hitted, hogy itt nem laknak emberek. Aludt itt tán mindenki, még a kutyák is. A parasztházak fázósan lapultak egymáshoz, és az eső mindig szitált. Van némely vidék, nemcsak a hegyek között, ahol az égen a felhők tanyát ütöttek, és nem akarnak onnan elköltözni. Valami nagy égzengés tán felébresztette volna a gérieket, de a szitáló esőben csak aludtak a gubaszagú faluban. Ha felébredtek, tunyán bámulták ki a sáros útra, és többnyire ettek valamit ilyenkor, hogy tovább pihenhessenek.”

A géri életmód erősen emlékeztet a zugodira, s a két falu sorsa is megegyezik: mindkettő elpusztul, s mindkét elbeszélés a semmittevést és aktivitást mint fennmaradást és pusztulást állítja szembe egymással; csak hogy azt, ami elpusztul, Krúdy nem tekinti kétségbevonhatatlanul értékesnek. Az *Út a faluba* főszereplője, Czapári Mihály – feladva

ősi örökségét, a tunyaságot — felesége kedvéért utat épített. Felesége ugyan nem tér vissza hozzá, viszont:

„Megvolt az út, hát járnak rajta. A szomszéd falusiak erre vették útjukat, vásárosok jöttek-mentek, nemsokára egy boltos jött, aki Géren megtelepedett.

Még a gériek is nekifanyalodtak. Ha már egyszer megvan az út! Ne vesszen kárba a belevert költség. Ne csak az idegenek használják a gériek országútját! Ellátogattak a megyei székvárosba. Némelyiknek nagy pöre volt: elment megsürgetni a fiskálisnál. A másik atyafiait indult meglátogatni. (...)

Egyszer évek múlva, amikor a falunak erkölce már rég megváltozott, három kocsmá is volt a géri utcában, és a boltokból selyemkendőket lengetett a szél, a végrehajtó is be-toppant Gérré. Egy lélegzetre ellicitálta a fél falut régi adósságok fejében. A kis fehér házak ijedten lapultak egymáshoz, és kis ablakaik olyanok voltak, mint lehunytt, ijedt szemek.

Czapári Miska szikár, deres öreg lett, és Zokoli Tamás, az egykori büszke bíró, elkese-redeve szokott bekiáltani az udvarába:

— Azért kellett megházasodni, hogy utat építsünk? Az ördög vigye el az asszonyokat.

Mivelhogy Gér fokozatosan elpusztult, egy léha, mosolygó, bolondító asszony okozta.”

Zokoli Tamás, akinek a mondatát az elbeszélő fejezi be, azzal vádolja Czapári feleségét, hogy ő idézte elő a falu pusztulását, csakúgy, mint Gaál György felesége Zugod pusztulását *A lusta Gaál*okban. Az elbeszélések bevezetése, azáltal, hogy szembeállítja egymással a múltat és a jelent, tud az országos átalakulásról, a befejezések viszont egy-egy szereplőt vádolnak a változások előidézésével. Az elbeszélő rendszerint a múltat tartja értéke-sebbnek, amelyhez képest a jelen egyenlő a pusztulással. Az Út a faluba egésze azonban nem támasztja alá ezt az értékelést. A befejezésben ugyanis visszatér a bevezetésben is olvasható megszemélyesítés: „A parasztházak fázósan lapultak egymáshoz, és az eső mindig szitált.” A házak a befejezésben is „ijedten lapultak egymáshoz”; a megszemélye-sítés ismétlődése arra figyelmeztet, hogy a két állapot nem is olyan nagyon különbözik egymástól. Zokoli Tamást megcsalja emlékezete: a múlt csak visszatekintve tűnik elfogad-hatónak. Gér valójában az egyik nyomorúságból a másikba csöppen. Hajdanában éppen Zokoli sürgette az út megépítését, ma viszont ő vádol, ám Zokoli is, Czapári is éppoly boldogtalan, mint egykor volt. Az elbeszélés így azt állítja, hogy a történelemben egy-aránt sivár korszakok váltják egymást, az embereknek és a közösségeknek csak rossz választásaik lehetnek.

Nemcsak erre az elbeszélésre és erre a korszakra jellemző, hogy Krúdy olyan elbeszélőt alkalmaz, aki vagy elhallgatja, vagy észre sem veszi a nyílt és burkolt értékelés ellentmon-dásait. Valószínűleg ilyesmire gondolhatott Füst Milán, amikor azt írta Krúdyról, hogy „még mulyának is hajlandó tettetni magát”.¹⁰

A *Csörsz* c. elbeszélésben szintén egy olyan idegen okozza a környék által megbecsült, virágzó falu pusztulását, aki nem képes kellőképpen méltányolni a helyi szokásokat. Csakhogy ez a falu, Geszteréd „évszázadok óta lopásból, tolvajlásból, lókötésből él”.

¹⁰FÜST Milán, *Emlékezés Krúdy Gyulára* in ugyanő, *Emlékezések és tanulmányok*, Bp. 1967. 130–142., 141.

Múlt és jelen szembeállítás a *tunya Zathureczkyben* szintén lustaság és rohangálás ellentétét jelenti, s mind a két állapotot ismétlődésekkel ábrázolja az elbeszélő:

„Zathureczkynek épen és teljességben megvolt a jussa, mint azt apjától örökölte. Mert tunya volt egész életében.

Ha nem volt pénze, mozdulatlanul üldögélt kis házában, míg pénztelenségtől szenvedő szomszédai reggeltől estig szaladgáltak a városba, takarékhhoz, zsidóhoz. Mikor előteremtették a pénzt, akkor azért nem nyughattak otthon, mert pénzük volt. Így életük örökös szaladgálásban telt el.”

Az elbeszélés végére Zathureczky már kénytelen átvenni szomszédai életformáját. Az ellentétből, mint Gér vagy Zugod esetében, azonosság lesz, s az immár kivételessé vált egyedi kénytelen hasonulni a számára tulajdonképpen idegen közösséghez.

Nem tunya és nem lókötő Somodi Pál a *Hét szilvafában*. Ő is azáltal kivételes, hogy kövületként őrzi a múlt folytonosságát, őrzi az utolsó nemesi birtokot. Az elbeszélések jelentős részében a régi világ pusztulása egybeesik az elbeszélte történetben bekövetkező fordulattal, s így nagymértékben várható – de nem szükségszerű – a történetek ilyen alakulása. A *Hét szilvafában* ez a fordulat elmarad, s a régi világ valószínűsége érvényesül: Somodi Pál Amerikából hazatérő léha fia nem adja el a birtokot, hanem átveszi apja életformáját, apja hasonmásává lesz. Az elbeszélés elején leírt állapot, bár veszélybe kerül, nem változik meg. Az elbeszélés és szöveggörnyezete kettős várakozást és valószínűséget alakít ki. A *Hét szilvafában* a kevésbé valószínű lehetőség érvényesül, Krúdy egyszerre állítja és tagadja a múlt folytatásának lehetőségét. Az apja örökébe lépő Somodi Sándor az elbeszélés végére felmagasztosul, az elbeszélő immár nem célozgat életformájának fosszilis jellegére, ám nem lehet vitás, hogy Krúdy az efféle hagyományőrzést sem kíméli meg ironiájától. Az utolsó futóbetyárban ezt olvashatjuk:

„(...) konzervatívabb urak a megyei gyűlésen szöbahozták, hogy kár azt a szegény Hókát olyan nagy apparátussal üldözni. Jóra való ember, nem vét a légynek se, amit elkövetett is csak azért követte el, hogy betyár lehessen. Csak úgy magától nem lehetett volna igazi betyár. Meg aztán az sem utolsó dolog, hogy Hóka Pál hozzájárul a régi magyar világ emlékezetben való tartásához. Hisz úgys kipusztulóban van már az egész régi Magyar-ország ...

Zathureczky, aki szerette minden szögnek a fejét eltalálni, közbedörmögött:

– Ha nem volna Hóka Pál, pénzen kellene szegénylegényt szerződtetni a téns vármegyének. Hisz el sem képzelhető, betyár nélkül a vármegye.”

Hóka Pál azonban, börtönből való szabadulása után, még pénzért is csak akkor hajlandó újra betyárnak állni, ha garantálják, hogy semmi törvénybe ütközőt nem kell elkövetnie. Krúdy megfelelteti egymásnak Somodi Pált, az utolsó tekintettest és Hóka Pált, az utolsó futóbetyárt, a nagy történelmi változás túlélőit; Gért és Zugodot, a hagyományos magyar életforma megtestesítőit és Geszterédet, a tolvaj falut, a változás áldozatait. Ellenértékes eszmények és életfelfogások belső értékeikre való tekintet nélkül jutnak ugyanarra a sorsra.

Lehet-e válaszolni arra a kérdésre, hogy Krúdy a történelmi múltat vagy a jelent tekinti jobbnak? Az időben bekövetkező változások hozhatnak ugyan jót vagy rosszat az egyének és a közösségek számára, de Krúdy időszemléletétől idegen a fejlődés vagy a leépülés, mert mindkettő kauzális, a szükségszerűségnek utat nyitó időszemléletet igényelne. Az

elbeszélések bevezetésében az elbeszélő gyakran köszörüli nyelvét a jelenen, sőt néha még szembe is állítja a múlt szépségeit a jelen sivárságával, de nem szabad megfélekedni arról, hogy nem publicisztikát, hanem elbeszélést olvasunk. Az elbeszélői kommentárokat nem szabad összetéveszteni Krúdy magánvéleményével, éppúgy, mint ahogyan az elbeszélőnek a következő megnyilvánulásából: „(…) mikor én szolgáltam a megyét (…)” (*A megye vizslája*) sem lehet arra a következtetésre jutni, hogy Krúdy valaha is a vármegye alkalmazottja volt. Az elbeszélésekben olvasható kommentárok az elbeszélések részei, s lehet, hogy az elbeszélés végére az elbeszélt történet alapvetően módosítja a kommentár jelentését. Számítani lehet arra, hogy a történet átértelmezi bevezetését, vagy egyenesen arra, hogy a bevezetés félrevezet. Az elbeszélések bevezető mondatainak jelentése csak az utolsó mondat elolvasása után kezdhet stabilizálódni, de akkor sem véglegesen. Az egymásnak megfeleltetett Gér, Zugod és Geszteréd történetét, Hóka Pál és Somodi Pál sorsát egymásra vonatkoztatva kell értelmezni. Ezek az elbeszélések az első pillantásra roppant egyszerűnek látszanak, de belső logikájuk alapján olyan elbeszélésciklust alkotnak, amelyben az értékviszonyok szinte kibogozhatatlanul összetettek, s még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a ciklus elbeszéléseinek sorrendje – ami a legkevésbé sem lehet közömbös, ha a ciklus egészének jelentését vizsgáljuk – véletlenszerű. Krúdy jóval több, a ciklusba sorolható elbeszélést írt, mint ahányat köteteibe felvett.

Időszemlélet és lélekábrázolás

A változatlan ismétlődésre épülő időszemlélet természetesen nem lehet hatástalan a lélekábrázolásra sem. Krúdy felfogásában az emberi psziché, éppen úgy, mint a történelem, nem mozgás, szakadatlan változás, hanem hosszan tartó, ismétlődő történésekkel tagolt állapotok egymásutánja. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ekkoriban Krúdyból hiányzik a lélektani érdeklődés, mint ez a következőkből kiderül.

Bár nem teljesen idegen az elbeszélések szövegétől a mindentudó elbeszélő nézőpontja, mégis viszonylag ritkán és röviden nyerhet az olvasó közvetlen betekintést a szereplők tudatába, s amikor betekinthez, nem egy teljesen új dimenzió tárul fel előtte. Hasonlóképpen ritkák és rövidiek az olyan részletek, amelyekben tisztán egy szereplő nézőpontja érvényesül.

Az elbeszélések ritkán fürkészik az emberi tettek indítékait, s ha mégis, az indítékok nem bonyolult, nehezen felfedhető és kifejezhető tényezőkből állnak.

Hiányzik a szereplők gyermekkora, Krúdyt nemigen foglalkoztatja a jellem kialakulása. Távol áll Krúdytól, hogy életpályában gondolkozzon, az elbeszélések ritkán számolnak be a hős születéséről és haláláról.

A szereplők rendszerint kialakult, megállapodott felnőttként lépnek színre, s ha az elbeszélő mégis ábrázolja egy szereplő gyermekkorát, akkor sem a fejlődés érdekli.

A szereplők alig-alig maradnak egyedül a színen, hiányoznak a monológok, nem túl gyakori a személyes tér ábrázolása, az események legtöbbször a közösségi térben játszódnak le.

Amikor a hősök megváltoznak, akkor átalakulásuk nem fokozatos átmenet, hanem hirtelen állapotváltozás. Így változik át Milotay Erzsí – aki életét mindaddig férje házatól távol, férfiak bolondításával töltötte – szépasszonyból vénasszonyba:

„Csivik a felesége arcába nézett – s egyszerre, mintha felnyílt volna szeme, mintha valami varázslat történt volna vele. Nem a régi Erzsí állott előtte. Egy mérgesarcú, sápadtkás és hibásfogú asszonyféle, aki éppen így szólt hozzá:

– Estére pedig idejében itthon legyen, mert nem kap vacsorát.”

Kamocsay Mihály (Milyenek az asszonyok?) és Rohonkay (A ló meg a szoknya) Milotay Erzsíhez hasonlóan, természetellenesen hosszú ideig nem öregszik. Igaz ugyan, hogy a külső és a szubjektív idő jelentősen eltér egymástól ezekben az esetekben, Krúdyt mégsem az alakok lelki élete érdekli. Talán még leginkább Rohonkay esetében kell az olvasónak olyasmin eltűnődnie, hogy a változás, a hirtelen öregedés miért következik be, és mit jelent a túlnyomórészt kívülről ábrázolt szereplő számára. Lehet, hogy ezek a nem öregedő szereplők értik leginkább a változatlan ismétlődésre épülő világot?

Voltaképpen felesleges külön-külön tárgyalni azt, hogyan ábrázolja Krúdy a szereplők életmódját, lelki történeteiket és a történelmet, mert mindhármat időszemlélete határozza meg. Krúdy mindegyiket ismétlődésekkel tagolt, egymással szembeállítható, hosszú időtartamok egymásutánjának ábrázolja, s mindhárom területen mellőzi a változások okainak vizsgálatát. Ez utóbbi, ok és okozat kapcsolata külön tárgyalást érdemel.

Az időszemlélet következményei. Ok és okozat

Ok és okozat az időben létezik, s így valószínűleg Krúdy sajátos időszemléletének kell betudni azt, hogy az általa teremtett világban különös viszonyok léteznek ok és okozat között.

Hétköznapi észjárással az ember azt gondolná, hogy az egymáshoz hasonló dolgok egymáshoz hasonló eredményre vezetnek, a Krúdy által ábrázolt világban azonban gyakran egymáséval ellenkező sorsra jutnak. A két tolvaj falu közül az egyikben, Taron zavarosan az idill, a másik, Geszteréd megsemmisül (*A becsületes Gombos, Csörsz*). Az egyik mulattató, „kapitány” Sárvári szorongató anyagi helyzete elől menekülni kényszerül, a másik, Sirontai Gábor előtt bezárulnak az ajtók, a harmadik, Enyiczky Gyuri viszont révbe jut (*A bujdosó földesuraságról, Az utolsó vendég, Egy jeles mulattatóról*). A ruhába rejtett kincset egyszer megtalálják, máskor nem (*Az ördögös ködmön, Egy sikkasztás története*). Az egyik szépasszony, Milotay Erzsí a szemünk láttára változik vénasszonnyá, a másik, a „fehérlábú” Gaálné varázsa töretlen (*Szép asszony papucs, A fehérlábú Gaálné*).

A hasonlóságok különbséget teremthetnek, a különbségek viszont gyakorta azonos eredményre vezetnek. Nemcsak a tolvaj falu, Geszteréd pusztul el, hanem Gér és Zugod is, amelyek csupán annyi bünt követnek el, hogy vannak (*Csörsz, A lusta Gaálók, Út a faluba*). Somodi Pál egész életét példás önmérséklettel éli le, fia, Sándor „könnyelmű, léha ember”, ám apja halála után átveszi annak szerepét (*Hét szilvafa*). Poprádi Pál takácsmester sosem nősül meg: krakkói, lublóí és gölnici házait – s bennük Pankát, Vilmát és

Hankát – látogatja sorba. Amikor meghal, házait egy másik takácsra, Toporcza hagyományozza, aki merőben ellentétes életfelfogás szerint élte le az életét. Amikor azonban végigjárja Poprádi szállásait, elfogadja a különös örökséget, és ezzel Poprádi ellentétéből Poprádi hasonmásává lesz (*Poprádi szállásai*).

Azokban az elbeszélésekben, amelyekben maga az elbeszélő nevezi meg a történetben bekövetkező fordulat okát (*Út a faluba, A lusta Gaálók*), az alaposabb elemzés során kiderül, hogy az elbeszélő félreismeri az általa előadott történetet, az előtérben zajló eseményekbe beleszól a történelem. Ezért vezethetnek jelentéktelen, ártatlan tettek aránytalanul nagy pusztuláshoz. Ok és okozat itt sem áll közvetlen és egyértelmű viszonyban egymással.

Az elbeszélő gyakran tesz a következőhöz hasonló célzást arra, hogy a bemutatott történetek alakulását nem a kiszámítható rendszeresség, hanem a véletlen szabja meg: „Vannak a sorsnak ilyen tréfái, az ember néha azt gondolná, hogy a világot voltaképpen egy élclap-szerkesztő kormányozza, aki bohókás ötletei szerint játszik az emberi figurákkal.”

Abban pedig egészen nyilvánvalóan az ismétlődésre épülő időszemlélet hatását kell keresni, hogy Krúdy egyes elbeszéléseinek a főszereplője valamit azért tesz meg, „mert már ugyanezt látta őseitől” (*A megye pávája*), „mert már a nagyapja is azt cselekedte” (*A legnagyobb bolond*), „mert már az apjától is azt látta” (*A furfangos kísértet*), vagy „mert már ugyanezt látta apjától, nagyapjától” (*A másvilági csizma*).

Mivel ezek az elbeszélésekben különböző, egymással párhuzamos valószínűségek érvényesülhetnek, a történetek többféle – egyaránt indokolható – fordulatot vehetnek, s Krúdy gyakran él is ezzel a lehetőséggel. Félő, hogy ezek az összefüggések elsikkadnának, ha az elbeszéléseket nem egy ciklus tagjaiként szemlélnénk.

Az ismétlődő és az egyedi

Az egyedi esemény egyenlő a változással, azzal az átmenettel, amely az egymással szembeállítható, ismétlődést mutató állapotokat összeköti egymással. Hosszú időtartam és ismétlődés közt oly erős az összefüggés, hogy felmerül a kérdés, ismeri-e Krúdy a hosszú időtartamú, de egyedi folyamatot. *A báróné pipái* c. elbeszélésben Ebeczky Flóra öregedéséről olvasunk. Az özvegy báróné minden körötte megforduló férfinak ajándékoz egyet-egyet az apjától örökölt hatalmas pipagyűjteményből.

„...Jöttek, jöttek mindig új és új pipások a lankadi udvarházba. A nagy ebédülőben sohasem hiányzott a jóízű pipafüst. Még öreg alispánunk is kapott egy pipát ajándékba, amidőn éppen arra utazgatott. De később már csak éppen a fiatal szolgabíráknak, esküdteknek jutott a nevezetes pipákból. Fogytak, fogytak a pipák. Amily arányban a pipák fogytak, olyan arányban öregedett a báróné. Utóbb már pazarlóan bánt a pipákkal. Egyik-másik úriember két pipát is kapott tőle ajándékba, de a pipások száma mégis fogyatékán volt már a vármegyében.”

A lassú átalakulást Krúdy pár mondatba sűríti, és ismétlődésekkel tagoltnak ábrázolja, igaz ugyan, hogy itt előre nyilvánvaló, hogy az ismétlődések száma véges lesz. Valószínűleg ez a határa annak, ameddig a Krúdy által kialakított szabályrendszer a hosszú időtar-

tamú, egyedi esemény ábrázolásában elmenni képes. Tekinthető-e ez a szabályrendszer fogyatékosnak? Természetesen, de közben nem szabad megfeledkezni arról, hogy az a fogyatékos, hogy Krúdy időszemlélete állapotok és rövid időtartamú változások ábrázolására alkalmas, belső lehetőségeket szabadít fel. Lássunk egy másik példát az öregedésre. *A buji legendákból* c. elbeszélésben két állapotot helyez egymás mellé az elbeszélő: egykor a buji határban „szép, idomos, és kíváncsós menyecskéknek” meg szokott mutatkozni az ördög, olyannyira, hogy „olykor még más falukból is eljöttek kíváncsi aszszonyok”, később azonban az ördög eltűnik:

„Az én gyerekkoromban, amikor ezt a legendát mesélgették, már régen nem látták az ördögöt a buji határban. A kukorica most is olyan titokzatosan csörgött, megvolt még valahol Gaál Mátyás tanyája is, és benne Gaál farkasbőr bekecsben didergett vénségében, de az ördög többé nem mutatkozott. Hiába jártak szívdobogva arra fiatal menyecskék – még csak az öreg Gaál se mozdult a kedvükért portájáról.”

Az elbeszélő, nem kis kajánsággal, egyetlen szót sem ejt arról, hogy bármiféle összefüggés lenne „a szép, idomos, és kíváncsós menyecskék” látogatása és Gaál Mátyás eldugott tanyája között, egyetlen célzás sincs arra, hogy az „ördög” és Gaál Mátyás talán nem is külön személy, megelégszik azzal, hogy elmondja a legendát, ahogyan azt a közönség megformálta. Milyen belső lehetőségeket szabadít fel az állapotrajzok egymás mellé helyezése? A kihagyás, az elhallgatás lehetőségét. Gaál Mátyás azalatt öregszik meg, miközben az olvasó szeme átugorja a legenda és a legendához illesztett zárszó közti üres teret a papíron, majd az elbeszélés utolsó mondata után az egész legenda más értelmet kap, visszamenőleg át kell értelmezni a korábban olvasottakat. Az egész elbeszélés Gaál Mátyásról szól: az eleje arról, hogyan élt fiatal korában, a vége – mint láttuk – öregségéről. A látszólag inkohérens részek összeillesztésének lehetőségét, a két rész közötti jelentésgazdag csöndet kapja az olvasó kárpótlásul az elmaradt folyamatábrázolásért.

Az egyedi esemény egyenlő a rövid idő alatt végbemenő változással, de ez nem jelenti azt, hogy a rövid időtartamú események ne mutatnának hajlamot az ismétlődésre. Ez az oka annak, hogy az elbeszélések közepén, a hosszan tartó korszakok között, vagyis ott, ahol csupán egyedinek kellene lenni, gyakran találunk rövid időtartamú, ismétlődő eseményeket leíró részleteket. Az elbeszélések közepét egyedinek ábrázolt, viszonylag részletesen bemutatott párbeszédek és rövidebb, ismétlődő állapotok sorozata alkotja.

Ha a rövid időtartamú eseményt is tagolhatjuk ismétlődés, érdemes ellenpróbát végezni: mindig egyediek-e az egyediként ábrázolt történetek. *A főispán ebédei* c. elbeszélésben az elbeszélő viszonylag részletesen ábrázolja az ebédet, amelynek során Simkovics János rejtett tehetsége a falatozáshoz kiderül:

„Az egyszerű megyei esküdő a drágaságok láttára elfelejtette alantas hivatalát, vagy talán az jutott eszébe, hogy most itt az alkalom, hogy jóllakhat két hétre: a nyakára kötötte a szalvétáját, és hatalmasan kezdett enni.”

Simkovics ekkor még nem sejtí az, amit a *Falu a nádasban* egyik szereplője úgy fogalmaz meg, hogy: „Egyszer az nem egyszer, hanem mindenszer”, nem sejtí, hogy arra a sorsra jut, hogy foglalkozásszerűen végezze a számára is kivételes egyedít, nem sejtí, hogy ő lesz „az utolsó nagyhegy”. Ezzel válik ki a tömegből, ezzel szerzi hírnevét és vagyonát, amit később „arra fordított, hogy gyomorhaját gyógyíttassa, amit a mértéktelen evéssel szerzett”. A legfurcsább, legképtelenebb egyedi események is sorozatot indíthatnak el:

„Mikor híre futott annak, hogy Prinyi uram széles jókedvében azt határozta, hogy meghal, eltemetteti magát, aztán feltámad: a vármegye minden tréfacsinálója utánacsinálta a próbatemetést. A debreceni kántor hetekig énekelt olyan koporsók fölött, melyekben elevenek feküdtek (...).”

(*A legnagyobb bolond*)

Az egyének sem pótolhatatlanok. A Szép asszony papucsá c. elbeszélésben Milotay Erzsí megszerzi azt a papucsot, amelyről a csizmadia azt állítja, hogy: „Egy van ebből az egész világon. Az is a legszebb asszonynak készült (...).” Amikor férjének, Csivik Mihálynak már elege lesz abból, hogy Erzsí immár tizenöt éve „költekezésre csábítja, korhelykedni tanítja” a gavallérokat, rendel a csizmadiától két tucatnyi hasonló papucsot:

„És nemsokára ezután – a macska tudja hogyan – vidékünkön a fiatal asszonyszemélyek mind olyan papucsot viseltek, mint amilyen a Csivik Erzsíé volt.”

Amikor Milotay Erzsí megérti, hogy elveszítette „a legszebb asszony” szerepét, amikor megérti, hogy nem pótolhatatlan, viharos gyorsasággal öregszik meg. Ezekben az elbeszélésekben az egyének, mivel életformájukat a közösségi hagyományból öröklik, mivel hozzájuk sok hasonló létezhet, nem tekinthetők automatikusan egyedinek. S ha ehhez még hozzátesszük azt is, hogy az ismétlődésre épülő időszemlélet keretei között mindenki hóbortosnak és bogarasnak fog látszani, mivel ugyanazt a tevékenységet hosszú időn át végzi, akkor nagyjából már le is számoltunk a külön kategóriájával. Ebben a szabályrendszerben a külön és a társadalmi típus megkülönböztetése csak önkényesen tartható fenn.

Ismétlődés a befejezésben

Bár gyakran az egyedi, a változás a legrészletesebben és a legtöbb párbeszéddel ábrázolt részlet, az ismétlődő elnyomja az egyedit. Hiba lenne azt képzelni, hogy Krúdynál az ismétlődő csupán az egyedi köré rajzolt keret. Nem az ismétlődő, hanem az egyedi igényel magyarázatot Krúdy időszemléletében. Ez lehet az oka annak, hogy az elbeszélt történet szinte sosem esik egybe a szereplő életrajzával. A hősök megállapodott felnőttként lépnek elénk, s az elbeszélések nem túl gyakran zárulnak halálukkal. Ebben az elbeszéléstípusban a leggyakoribb befejezés az új folytonosságot mutatja be. Az elbeszélő nagyot lép előre az időben, s a kialakuló új folytonosságot távoli múltként mutatja be. Időnként előfordul, hogy a befejezés megerősíti a régi folytonosságot. Ezekben az elbeszélésekben az egyedi nem rombolja le a múlt ismétlődéseit. *A becsületes Gombos* c. elbeszélés idilli jelenettel zárul: Gombos János táncra perdül lánya lakodalmán. Az idillt csupán az zavarja meg némiképp, és tolja el a groteszk irányába, hogy a tánc után a pandúrok visszaviszik Gombos Jánost a kállói börtönbe. Ráadásul tudjuk, hogy a faluban ő az egyetlen becsületes ember, mindenki más tolvajlásból él, s helyettük Gombos János üli le a büntetést. Faluja azzal rója le háláját, hogy kiszabadítják a börtönből, hogy lánya lakodalmán jelen lehessen:

„Mondják, hogy Gombos Jánost annyira meghatotta a falu ragaszkodása, hogy szokott, rendes hangján kijelentette:

– Akár életem végéig ülnék tiértetek – mondta.

Nagy lagzi volt az! Híres lagzi volt. Még Gombos János is táncra kerekedett úgy hajnal felé. A pandúrok akkor jöttek érte.

– Halt! – mondta Kovács csendbiztos. – Várjuk meg, míg kitáncolja magát az öreg. S csak azután vitték el.”

A jelenet a múlt ismétlődéseit átviszi a jövőre is. A *Szép asszony papucsa* c. elbeszélésben másféle befejezést olvasunk. Milotay Erzsi, miután megértette, hogy nem pótolhatatlan, egy szempillantás alatt megöregszik, s azonnal – minden tanulás nélkül – a házsártos vénasszonyok nyelvén szól férjéhez:

„– Estére pedig idejében itthon legyen, mert nem kap vacsorát.

És az öreg Csivik bácsi búsan bandukolt a kaszinó felé.”

Az olvasónak nem lehetnek kétségei afelől, hogy Csivik Mihály és Milotay Erzsi életében új folytonosság jött létre. Súlyos és gyors értékvesztés zajlott le, Milotay Erzsi mégsem tragikus hős. Krúdynak egyébként sem kenyerre a tragikum. A tragikum hiányát valószínűleg szintén az ismétlődő időszemlélet következményei közé kell sorolni.

Ha az elbeszélések befejezése nem ábrázolja a szereplő jövőjének ismétlődéseit, annak mindig egyedileg megvizsgálandó oka van. A *megye özvegye* c. elbeszélésben a jövő bemutatása lehet, hogy eldönthetné, hogy az elbeszélésben ábrázolt két, egymással versengő világkép közül melyik tekinthető érvényesnek.

Előfordul az is, hogy az elbeszélő következtetést von le az elbeszélt történetről. A következtetés rendszerint feszültségben áll az előadott történettel. Az *Apró dzsentrí Sűvöltőn* c. elbeszélésben Rába feléli özvegy Hubenay Jánosné és lánya, özvegy Pozsonyi Krisztina vagyonát, s mindezt az elbeszélő a következőképpen összegzi:

„S így elmondhatjuk, hogy Rábát is, mint más annyi sokakat, az asszonyok tették tönkre.”

Az elbeszélt történet szerkezete

Ezek után már nem nehéz felelni arra a kérdésre, hogy ebben az elbeszéléstípusban mi számít elbeszélhető, kerek történetnek. A történet rendszerint ismétlődéstől ismétlődésig tart, a két hosszan tartó állapot között pedig rövid időtartamú egyedi, néha ismétlődő eseményekről olvashatunk párbeszédes jeleneteket. A bevezetésekben gyakran, a befejezésben jóval ritkábban, az elbeszélt történethez fűzött kommentárokat találunk. A történetet lezáró állapot bemutatása időnként elmarad, de az utolsó jelenetben még ilyenkor is előfordulnak célzások arra, hogy a nem ábrázolt jövőt is ismétlődések fogják kitölteni. Az ilyen típusú elbeszélések tehát két elengedhetetlenül szükséges részből: a bevezetésben bemutatott állapotból és a párbeszédes jelenetből állnak. A két részt újabb állapot zárhatja le, és kommentárok kapcsolódhatnak hozzájuk. Hosszabb történetek a két alapvető rész többszörösből jöhetnek létre. A két (vagy több) részt többnyire a véletlen, az esetlegesség, időnként a hasonlóság fűzi össze.

S végül, talán nem lesz teljesen érdektelen kitekinteni Krúdy későbbi műveire, és – hevenyészetten és minden rendszer nélkül – a változatlan ismétlődés jelenetét keresni.

Azokban a művekben, amelyekből a következő részletek származnak, a változatlan ismétlődés csupán részalkotó, bár nem lebecsülendő jelentőségű részalkotó. Az első idézetek Szindbád első utazásából valók:

„Esténként kipirulva, heveskedve és pörlekedve jött haza az ablak alatti sétából. Gyorsan levetkőzött, és nem törődött vele, hogy a szomszéd szobából Szindbád lesi őt vetkőzés közben ... Ah, a fehér, kerek térdekre íme most is emlékezik.”

(...)

„Ezt a kacagást ő már hallotta valahol, valaha ... igen, így kacagott Anna, a szép, telikeblű és kövérkés Anna, ott, abban a szűk csendes utcácskában, amikor estenden a fiatal tanárokkal sétálgatott. A félhomályos utcácskában ugyancsak így csendült fel a régen hallott női viháncolás, és Szindbád képzeletében megjelent két gömbölyű és fehér női térd, amelyet hajdanában a fehér függöny mögül látott.

(...)

„Szindbád csak akkor, egyetlenegyszer nézett erősen a magasba, midőn Annára, a telikeblű, a nevetgélő Annára került a létramászás sora. Akkor elpirulva a magasba nézett, és a gömbölyű térdek, amelyeket látott, erős hullámmzásba hozták a véréét.”

A *Napraforgó*-ban találjuk a következő részletet:

„Almos úr egy napon meghalt.

Ezt minden esztendőben megcselekedte, amikor Evelin kisasszonyt huzamosabb ideig látta s rátört a szerelem.”

A következő idézet a *Hét bagoly*-ból származik:

„Aztán halkan szégyenkezve, mintha valami gyengeséget árulna el, így fejezte be szavait:

– Még volna egy kérésem, amelyet azonban nem muszáj teljesíteni. Szeretném, ha Fonnyadi úr néha az ablak alatt elkiáltaná magát: Donauwasser! Amint a régi Pesten kiáltották a vízárosok.”

A következő – *Az utolsó szivar az Arabs szürkénél* c. elbeszélésből származó – részletekre felfigyelve, Voigt Vilmos „kis logikátlanságról” beszélt, Szegedy-Maszák Mihály viszont tagadta, hogy gondatlanságról lenne szó¹¹:

„A fiatalember, amint az ezredest megpillantá, oly rémületet fejezett ki tekintetével, mintha az ördöggel vagy a halállal találkozott volna. A pohár kicsusszant ujjai közül, és sikoltva törött el a görbe padlón, pedig ezeket a pohárkákat rendszerint vastag üvegből öntik.”

(...)

„János nem értette mindjárt a szót, mert nem volt beszélyíró, aki nyomon követhetné egy ezredes gondolatait, de lassan észbekapott, és pálinkát töltött egy pohárkába, talán éppen abba, amelyet az ímént az ismeretlen, fiatal úr elejtett.”

Nem Voigt volt az egyetlen, aki úgy látta, hogy logikátlanság – vagy netán sajtóhiba – következtében kerülhetett a szövegbe a kifogásolt rész. A Magyar Klasszikusok sorozat-

¹¹VOIGT Vilmos, *Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai következményei* in *A novellaelemzés új módszerei*. Szerkesztő HANKISS Elemér. Bp. 1971. 105–119., 112., SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és Krúdy-novellában*. Uo. 65–71., 70.

ban megjelent kötetben¹² a kritikus helyen a következőket találjuk:

„(...) és pálinkát öntött egy pohárkába, talán éppen olyanba, amelyet az imént (...)”

Ki tudja, még az is lehet, hogy Voignak és Szabónak van igaza, mindenesetre a Nyugatban a szövegben idézett formában jelent meg az elbeszélés.

Az utolsó részlet a *Boldogult úrfikoromban* c. regényből származik:

„Az elnök úgy viselkedett, mintha semmit se látott volna az eseményből, mert az ő bölcsessége se mérhette fel ésszel, hogy erről az eseményről még évek múlva is beszélnek a törzsvendégek a Bécs városához címzett vendéglőben.”

Gábor Bezeczky

THE ROLE OF REPETITION IN KRÚDY'S „MIKSZÁTHIAN” PERIOD

Krúdy's early period (1900–1910) preceding *Szindbád* has got very little attention. The critical writings dealing with the period attempt either to find traces of the influence Krúdy's great predecessor exerted on him or to treat these short stories as embryonic *Szindbád* pieces. Although this is not a revision of what has been written on Krúdy, the paper would like to contribute to the refutation of these approaches.

The handling of time in these short stories is determined by unmodified repetition which, in turn, often collides with normal, everyday probability. One of Krúdy's characters, for instance, does exactly the same daily activities for more than ten years. The collision of the two types of probability is always meaningful. The life of the society, the way of life of individuals and their psychic events are characterized by unmodified repetition.

Almost every short story contrasts the past with the present but the contrasted periods do not follow from each other. Krúdy broke with causal or teleological conceptions of time. The alteration of society and characters is not a process but an abrupt change which always makes their identity become doubtful. The relationship between cause and effect can be seen as random: similar things will have different results while different ones will lead to the same state.

The juxtaposition of different states, of past and present or of apparently incoherent parts of the text will create a hidden and rather complicated valuation of events and characters. The same text can embody different types of probability and different world views.

The story narrated lasts from cycle to cycle but the presentation of the new state is sometimes omitted. Longer stories are multiples of the two necessary parts (the previous state and the change).

In Krúdy's later works, unmodified repetition is an important sub-component the study of which may have been neglected because the short stories preceding *Szindbád* have received little attention.

¹² KRÚDY Gyula, *Válogatott novellák*. S. a. r. Szabó Ede. Bp. 1957.

Mária, a magyar történelem tanúja

Koptik Odo: *Thalleis*

Az országmértető jezsuita metamorfózisok ideológiai hátterében – különböző allegóriák burka alá rejtve – legtöbbször ott szerepel a „Regnum Marianum” gondolata is. Azonban nem jezsuita, hanem bencés költő, Koptik Odo dömölki apát írta azt a nagy terjedelmű költeményt, amely egy Mária-kegyhely történetének felhasználásával az egész magyar történelem tengelyébe helyezte Mária oltalmazó szerepét. A *Thalleis*, e kéténekes hexameterben írott mű 1744-ben jelent meg Sopronban.¹ Megjelenésére az nyújtott alkalmat, hogy Zichy Ferenc grófot beiktatták győri püspöki székébe, és a soproni plébános, Hauszer Lőrinc a püspök tiszteletére kinyomtatta ezt a művet. Terjedelmes előszavában a Zichy család eredetét és dicsőségét magyarázza, elsősorban a családi címer emblématisztikus magyarázatából vonván le érveit.² Természetesen nem csupán a család ősiségét és vitézségét domborítja ki, hanem ősi máriás jámborságát is, hogy kapcsolatba hozhassa a dicsőített családot a költemény tárgyával.

Az előszó után következik az egyházi hatóság engedélye; ez, meglehetősen szokatlan módon, irodalomtörténeti meghatározást is ad az approbált műről, midőn megállapítja, hogy szerzője tizennégy nap alatt írta, mégpedig a színhelyen, ahol játszódik, azaz a Pozsony megyei Marien-Thalban (Vallis Marianában, Máriavölgyben); metruma heroikus, és Claudianus szellemét lehel, és mindenben megfelel a kegyhely évkönyveiben foglalt eseményeknek.³ A szerző által írt előszó megerősíti, hogy a „Szűz Iliásában” valóságos „történt dolgok” (res gestae) átfogalmazását nyújtja, nem pedig „költeményeket”. Ezért az eposzban egyébként szokásos csodás elemeket is legtöbbször mellőzte, nehogy a fikció elhomályosítsa az igazságot. A magas pátoszt sem alkalmazza, egyrészt azért, mert kora immár öregségbe hajlik, és költői ere immár a sok megpróbáltatástól majdnem kiszáradt, másrészt pedig a máriavölgyi forrásból fölragyogó fény jobban szereti az olyan világosságot, amely mindenki számára nyilvánvaló. Megvédi magát attól a vádtól, hogy szent dolgokat költői módon ad elő; hiszen nem kisebb tekintély védelmezi eljárását, mint Dávid király. Az előadott dolgok történeti valóságáért szavatol, és a kételkedőket a forrásokhoz utasítja. Saját eszéből nem adott hozzá mást, csupán a Szűzanya iránt érzett szeretete diktálta szavakat és érzelmeket. Ha vétett valamiben a poétika vagy grammatika terén, ez akaratlan, „Sed nunquid et Claudianus aliquando claudicat, et dormitat Homerus?”; egybekben az

¹ Teljes címe (ez tulajdonképpen csak az I. könyv címlapja): *Thalleidos Liber I. De Ortu, Progressu, et Flore S. Aedis et Thaumaturgae Thallensis Sub cura RR. PP. Paulinorum, [...] Authore Oddone KOPTIK, Ordinis S. Benedicti Abbati Demölkiensi etc. Anno M. DCC. XLIV. Sopronii Typis Joannis Philippi Rennauer, Typographi.*

² I. m. [2]–[7]

³ „quatuordecim dierum spatio, in Conventu Marias-Thallensi, Hieroico [!], et Spiritum Claudianum redolente metro (Actis Thallensib. per omnia conformi)”, i. m. 8.

egyházhoz föllebez, és Máriát állítja védőügyvédjének.⁴ Még egy előszó előzi meg a költeményt, amelyet a költő „stylus lapidaris”-ban fogalmazott, és jegyzetei tanúbizonysága szerint nagyobbreszt bibliai helyekből állított össze: ebben költeményét a Szűzanyának ajánlja.⁵

Az I. könyv húsz könyvre oszlik.⁶ Minden könyv két részből áll: előbb jön a „Paraphrasis Poetica”, azután az „Exegesis Historica”. Az első ének a szent völgy földrajzi helyzetének leírása. Az invokáció természetesen nem a múzsákat, hanem magát Máriát hívja oltalmul.

Dum Vallem celebrate Tuo de nomine dictam
Gestio Virgo Parens, veterisque insignia cultus,
Et quibus a saeculis fulges miracula, nostro,
Jam toties repetita aevo depingere versu;
Non ego Castaliis sitio de fontibus undas,
Non Aganippaeos Latices non invoco Musas!
Sed quia Parthenij percellor amoris ab aestro:
Tu mihi Pierijs prae mille sororibus una
Diva Thalena places! aspira Virgo Clienti!
Utque tuas meliore queam depromere laudes
Carmine, da sacro venam de fonte fluentem!⁷

A leírás egyrészt valóságos földrajzi elemekből van összeállítva (a történeti magyarázat szerint forrásként itt és a következőkben is alaposan kiaknázta Ferdinand Krieskircher pálos rendi szerzetes „Mirabilia Magnae Hungariae Dominae” c. művét, valamint a kegyhely latin és német nyelvű, a pálosoktól vezetett évkönyveit), másrészt a kötelező „locus amoenus”-toposzok szolgáltatják az elkövetkezendő csodákhoz a hangulati előkészítést.

A második ének mégis alkalmaz mitológiai apparátust.⁸ Ugyanis a későbbi kegyhely szent völgyét eredetileg nimfák lakták, Diana istennő alattvalói. Szent István király azonban, midőn megtekintette a völgyet, természetesen eltiltotta a pogány kultuszt, és kiűzte a nimfákat és kultuszuk híveit. Behívta viszont Remete Szent Pál követőit. A költő a pálos rend történetének itt azt a változatát követi,

⁴I. m. 10.: „Brevibus te volo Amice Lector! Illiadem memorabilium Virgineorum propono in nucleo. Laudes Divae Thallensi cano: ideo carmine. Paraphrases rerum gestarum scribo, non Poëmata. Hinc fabulis ut plurimum abstineo, in Poëmate caeteroquin usitatis, ne fictio obscuraret veritatem. Altis cothurnis non incedo: tum quia vena multis siccata aerumnis jam in Senium vergenti pene emarcuit, tum quia Lux fontis Thalleni amat claritatem omnibus patentem. Ridebis forte me ante Arcam Domini Poeticis saltantem pedibus et canentem? ride in sinum tuum. Risum hunc quaestum reputo; etiam David ita risus est. De rerum quas afferro veritate forte dubitas? en Exegesesis historicas! ad fontes te relego, ex quibus hausi. De meo addo nihil, nisi verba et affectum, quem dictat amor in Virginem, ratio suppeditat, et rerum circumstantiae secum ferunt. Errorum si incusas? aut poetici erunt: aut grammatici. Peccavi venialiter. Sed nunquid et Claudianus aliquando claudicat, et dormitat Homerus? si de majoribus in jus me petis? provoco ad Forum meum, Ecclesiam. Advocatam substituo Virginem:

Illa mei juris vindex erit Illa Patrona!

Incassum gemitus non sinet ire meos!

VALE!”

⁵I. m. 11.

⁶I. m. 1–61. (In *Paraphrases Poeticas*, *Exegesibus Historicis* roboratas, divisus)

⁷I. *De Sacra Valle Mariana, ejus situ, et amaenitate*. 1–3. 1.; az idézet helye: 1.

⁸II. Sub S. Stephano I. Hungarie Rege, varij Eremitae in Regnum convolant, et nonnulli in valle Mariana sedem eligunt, a quorum uno S. Statua Diva Thallensis sculpta refertur. 3–6.

amely szerint maga Szent Gellért volt az, aki – miután a Szent Földön megismerte a keleti remeteket, akik a thébai szent reguláit követték – meghonosította Magyarországon e szerzetet.⁹ Tehát Marienthal, Mária kegyhelye kezdettől fogva a pálosok alapításaként, az ő gondozásuk alatt állt fenn. A remeték között volt egy művészhajlamú, aki kifaragta a csodatevő szobrot:

Jam stetit ara rudis, cui unica defuit Icon
Virginis, ut modica saltem coleretur in ara.
Hos inter tamen unus erat, fors antea doctus
Sculpere Praxiteles, qui scindens fissile lignum,
Reddidit informi dignam te Virgo figuram
Arboris ex ramo, tenerum de more gerentem
In laeva natum, roseisque coloribus unctam
Et blando charites spirantem finxerat ore.¹⁰

A harmadik ének ideális képet fest a kegyhely ősi, egyszerű kezdeteiről, amikor nem állott ugyan még pompás templom, királyi oltár, nem voltak hatalmas zarándoktömegek, királyi vagy főúri zarándokokkal az élen, színházi játékok sem, hanem ennél nemesebb hódolók: maguk az angyalok és főangyalok szálltak le és zengték úrnőjük dicsőségét.¹¹ Jellemző a szerző aggályos eljárás módjára, hogy még az angyalok megjelenését is a Szentírásból és Szent Bernátból merített helyekkel támasztja alá.¹²

A negyedik ének továbbszövi a mitológiai szálát.¹³ Az előzőtt nimfák és dryások bosszút forraltak, és leszálltak az alvilágba, hogy segítségül hívják a fúriákat. Ennyiben a költő alkalmazkodott a Vergilius–Vida–Tasso-féle epikus hagyomány előírásaihoz. Magyarországot háború dúlja, a Levente-féle pogánylázadás idején halálra keresik a papokat, feldúlják a szentélyeket. Akadt egy névtelen szerzetes, aki magához vette a szobrot, és menedékhelyet keresett neki. A költő Aeneashoz hasonlítja hőseit:

Ut novus Aeneas raptos ex igne Penates,
Amplexuque foveat, maestosque reduplicat imbres.
Nunc ait, hoc opus est, humeris imponere nostris
Diva Parens! tecum Lybiam Garamantas et Indos
Sponte petam...¹⁴

Hosszas keresés után végül talál egy odvas fát, ide rejti kincsét, majd – minden valószínűség szerint – ő maga vértanúságot szenved.

Az ötödik ének elregéli, hogy hosszú nemzedékeken át lappangott a kegyiszobor, ám az őt rejtő odvas fa alatt csodatevő forrás fakadt.¹⁵ A csodák híre szétfutott az egész országban, és megindultak a zarándokok. A hatodik ének részletesen lefesti azokat a csodás gyógyulásokat, amelyek megalapozták a kegyhely hírnevét.¹⁶ Végre a hetedik ének azt a csodát beszéli el, amikor véletlenül egy remete megtalálta a forrás mélyén a csodatevő szobrot.¹⁷

⁹I. m. 5.

¹⁰I. m. 4.

¹¹III. De Sacra statua Thallensi rudi arae primune imposita, et ab Eremicolis honorata. 6–9.

¹²I. m. 9.

¹³IV. De Sacra Statua Thallensi, metu hostium in cava et putri arbore abscondita. 9–13. l.

¹⁴I. m. 10.

¹⁵V. De salutari fonte sub arbore illa, in cujus cavitate Statua B. V. Thallensis condita fuit, emanante. 13–15.

¹⁶VI. Sacri Fontis Thalleni virtus, et divae Thallensis Statua ab uno ex postei minio reversis in Marianam Vallem Eremicolis avide inquiritur. 15–18.

Ezzel lezárult a kegyhely őstörténete. Ismét a nemzeti történelem fővonalába kapcsolódik be a cselekmény, mert a nyolcadik ének arról szól, hogy Nagy Lajos, midőn meglátogatta a Mariazell-i kegyhelyet, azt az óhajt táplálta szívében, hogy a fenyegető török veszély ellen saját hazájában is találjon Máriánál menedéket.¹⁸ Így imádkozott a Szent Szűzhöz a király:

Pannoniae, inquit, Judith fortissima terrae
Ac pavidis acies Virgo instructissima Castris.
Tu nosti, cui multa patent, quod justa furoris
Causa, fides verax, Pietas, tua gloria, bellum
Instaurare jubet. Geticis sed viribus impar,
Jam prope Victori sine Te succumbo Gelono.
O pia Virgo Parens! si te tua gloria tangit?
Respice captivas, plorantes, teque vocantes
Pannonicas gentes! desperatamque salutem
De caelo mihi prona refer! Tua limina gratus
Me Duce, si vincam? Cellas Exercitus iste
Inviset, Parioque struens de marmore templum,
Labbara scuta tuas victor suspendet ad aras.
Aut si Pannonica placeat Regione locari
Fana tibi? mihi pande locum! te Virgine dignam
Aedificabo Domum. Nec Cella videbit avarum.¹⁹

A kilencedik énekben Mária megjelenik a király álmában, és megígéri segítségét.²⁰ A jelenés annyira feltüzeli Lajos harci kedvét, hogy úgy pattan ki ágyából, mint az Allecto által föltüzelt Turnus.²¹ Buzdító beszédet tart seregének, és mire az est újra leszáll, már győzelmet is aratott a törökön. A tizedik ének arról szól, hogyan váltotta be a király ígéretét, és miután Mariazellben felépítette a nagyszerű templomot, a marienthali kegytemplom alapkövét is saját kezűleg lerakja.²²

¹⁷VII. Statua B. V. Thallensis in fonticulo per Saeculum et ultra delitescens, pio Eremicola divinitus revolatur [!]. 18–21.

¹⁸VIII. Ludovicus I. Hung. Rex Thallensis S. Aedis postea Fundator in periculo Constitutus B. V. invocatur. 21–24.

¹⁹I. m. 22–23.

²⁰IX. B. Virgo Ludovico Regi Thallensis postea S. Aedis Fundatori comparens victoriam promissit. 24–26.

²¹I. m. 25.

„Desuper evigilat Princeps, venerabile signum
Adstis in somno Dominae de pectore sumit
Quoque stupens, lacrymansque magis, tenera oscula figit
Ori Virgineo, tanto plus ardet in hostem,
Tanto plusque illi Dominae secunda iubentis
Imperia, et pulchri stimulatrix gloria belli
Ad pugnam inflammant animos. Arma! arma! reposcit
Ocyus, et rauco per castra fragore tubarum
Intonat, atque novos his vocibus excitat ignes.”

²²X. Ludovicus ope B. V. Victor extracto in Cellis Magnifico templo, etiam in Valle MARIANA pro erigenda nova S. Aede primum lapidem ponit. 26–29.

Az első ének középpontja továbbra is a Nagy Lajos-féle alapítás; a tizenegyedik ének a király diadalmenetben való visszatérését regéli el, a tizenkettedik énekben Nagy Lajos saját kezűleg viszi át a kegyzsobrot az új templomba, a tizenharmadik énekben pedig ünnepélyesen a pálos rendre bízta a kegyhely gondozását.²³ A tizenegyedik ének rekonstruálja, hogy milyen volt a Nagy Lajos alapította templom, a tizenötödik pedig részletesen leírja az épület jelenlegi – vagyis a költő korának megfelelő – berendezését, részletesen megmagyarázza a freskók és emblémák jelentését.²⁴ Különösen szép az a képleírás, amely Remete Szent Pál, Remete Szent Antal és a holló legendáját mondja el.²⁵

A tizenhatodik ének a kegyzsobor részletes leírása. A századok mit sem ártottak neki, de nem is csoda, hiszen Mária – a kedvelt Szent Ágoston-i gondolat szerint a második Éva – romolhatatlan, mert sosem evett a tiltott fa gyümölcséből:

Ecce nitet puteo stans Divae Matris Imago,
Quam prius exigua Thallenae cultor eremi
Excidit de fronde pyri; quam profugus hosti
Condidit arborea jam putrescente medulla,
Subtus at exortas dum lapsa est fontis in undas,
In scatebrisque diu populis ignota latebat,
Prodidit occultum caelestis flamma thesaurum.
O quae fata tulit? quoties abscondita Castro
Haesit vicino? nunc tot jam saecula durat
Imputris, inermis, nullaue teredine laesa.
Discere vis causam? pietas servavit inaesam;
De vetito nunquam ligno quia Virgo comedit,
Nec statuae lignum caries funesta vorabat.
Et quia contempsit suadentem pomula vermem
Hinc caret illius mordaci Icuncula verme,
Sic quia Taenarii Colubri delusarat astum
Lusit et humanos abscondita Saepius hostes.²⁶

A következőkben a költő – meglepő fordulattal – olyan vágyott zsákmányként írja le a szobrot, amelyet úgy akartak hódolói elrabolni, mint Helénét Párizs.²⁷

A tizenhetedik ének tovább folytatja a művészettörténeti forrásként is igen értékes leírást, mert ecseteli a forrást, a hozzávezető sétányt, a búcsúszoknyűzőg sokadalmát és a római Pantheon mintájára épült templom kápolnáit.²⁸ A tizenkilencedik ének szembeállítja az ókor örök életűnek szánt, mégis

²³XI. Ludovicus I. Hung. Rex erectum novum Thallense templum B. V. dicaturus, cum splendido Ecclesiastici, et Saecularis Ordinis Comitatu ad Vallem Marianem revertitur. 30–31.; XII. Ludovicus Hung. Rex. S. Statuam Thallensem ad novam Ecclesiam suis ipse manibus solenniter transportat. 31–34.; XIII. Paulinus Ordo a Ludovico I. Hung. Rege ad neo-erectum Regis munificentia Caenobium Thallense introducitur. 35–38.

²⁴De Prospectu S. Thallensis Delubri, a Ludovico Rege aedificati ad formam Veteris Basilicae Cellensis, per eundem Regem erectae. 38–41.

²⁵XV. Descriptio hodiernae Splendidissimae Arae Majoris in S. Aede Thallensi. 41–45.

²⁶XVI. Descriptio S. Statuae Thaumaturgae Thallensis. 45–49., az idézet: 45.

²⁷46. O quot te secum cuperent auferre clientes,
Sanctius ac Helenen Paris asportabat amatam?

²⁸XVII. Descriptio amoenissimae ad S. Fontem viae, S. Aedis super eo structae, et Sacellorum in via. 49–53.

elpusztult műemlékeivel (a Mausolaeummal, a piramisokkal) a Szűz Mária romolhatatlan szentélyét.²⁹ Mert ez a templom a történelem megannyi viharát kiállotta: nem pusztította el sem az 1663. évi török betörés, sem Thököly hadjárata, sem az 1698-as zavargások. Végül a huszadik ének azzal koronázza meg az első könyvet, hogy felsorolja, hány főpap kereste fel a szentélyt, és a pápák milyen búcsúkkal ruházták fel.³⁰ Az ének egy szép hasonlattal kezdődik, amelyet a szerző – a jegyzetben is rögzített módon – Ovidiustól kölcsönöz:

Astra repercusso reddunt sua Lumina Phaebo,
At si nox Phariis mundum tegit atra tenebris,
Sydera sol revocat, pulsus horrentibus umbris,
Multiplicatque faces. Parent ad jussa vocata,
Luce recente nitent, et dicunt adsumus Astra;
Quid nisi Sol Thallena Parens; quid cura? tenebrae,
Anxia sollicitae quae obnubunt lumina mentis.
Quas colit axe suo nitidas Ecclesia stellas?
Nonne Sacerdotes mitrata fronte verendos?
Hi nempe illustrant animas, sunt lumina mundi,
Aethereique docent, quae sit via lactea caeli (...)³¹

Nagyon érdekes, hogy a költő egy lengyel emblémáskönyvet, Ambrosius Nieszporkowitzius „*Officina Emblematum*” c. művét jelöli meg a hasonlat kiterjesztésének alapjául.³²

Míg az első ének a kegyhely eredetét, őstörténetét, Nagy Lajos általi újjáalapítását és későbbi viszontagságait a szentség jegyében juttatta el a felmagasztalás hangneméig, a második ének a jelenről szól, és Mária Terézia korát ünnepli, mint a kegyhely szentségének, illetve általa a valódi szent Magyarországnak igazi kiteljesedését.³³ Tizenhat énekből áll, az első csak általában sorolja fel a Habsburg-ház azon tagjait, akik elzarándokoltak Marienthalba.³⁴ A második éneknek viszont Mária Terézia a főszereplője.³⁵ Az osztrák örökösödési háború kitörésének pillanatában a királynő nem tudott máshová menekülni, mint Máriaához, könyörgő, patetikusan hangon előadott imájában a költő saját céljainak megfelelően poétizálja azt a történeti szerepet, amelyet Magyarország játszott a trón megmentésében. Hogy ezt a részt szánja a szerző a mű legegikusabb részének, azt többek között jelzi a beszótt Aeneis-utalás.

²⁹XIX. Vallis MARIANA a certis periculis et evidenti ruina saepius divinitus praeservatur. 53–57.

³⁰XX. Summorum Pontificum Studium, Eminentissimorum Cardinalium, Archi-Episcoporum, et Episcoporum pietas erga Divam Thallensem. 57–61.

³¹I. m. 57.; vö. 58.: „(k) Ovidius in *Metamorph. Lib. 3.* (1) *Stellae vocatae sunt et dixerunt adsumus Baruch 3.*”

³²Vö. i. m. 58–59. on (m) és (n) jegyzetét!

³³Liber II. Thalleidos. De Imperatoribus, Regibus, Ducibus, Principibus, Magnatibus, Nobilibus, ad Divam Thallensem peregrinantibus. 63–110.

³⁴I. Augustissimi Imperatores et Potentissimi Reges Divam Thallensem venerantur. 63–66.

³⁵II. Serenissima ac Potentissima Hungariae et Bohemiae Regina coram Thalensi Diva lacrymis diffluit. 66–70.

(...) Cernis quae nubila terras
 Invasere meas? quam caeco turbine venti
 Praecipitent? aut quae tempestas horrida Regnis
 Sit concita meis? Boreas bachatur ab Arcto
 Et Notus occidius inflatus saevit ab oris;
 Illinc nimbiferas ferus Auster concitat umbras.
 Cum Bojo Gallus, cum Saxone Prussus Iberus
 Arma Viroque parant, me contra faedera jungunt,
 Divi Regna Patris partiti, pellere Natam,
 Luceque Regali cupiunt me cernere nudam.
 Hei mihi quare tenebrae? quae nox? quaeque imminet umbra?

Deliquium patior! nisi tu Thallensibus undis
 Me recreres, et nata tuo nova lumina fonte
 Mutua concedas, Divi Jubar omne Parentis,
 Quia Pia Virgo tuo tot terris Numine fulsit.³⁶

A jegyzet valóságos történelmi dokumentumot idéz, hogy a királynő szorult helyzetét minél drámaibb színben fesse. Von Brandau báró frankfurti királyi követ így ír 1741. október 22-én az udvarhoz: „Honnan jöhetnének ezek a (tudniillik a felmentő) seregek? Talán az égből fognak potyogni? Angyalok lesznek? Vagy indiánok? Vagy perzsák? Vagy talán éppen oroszok? Esetleg majd a török jön segítségül?”³⁷ Mária meghallgatja a királynő könyörgését, lecsendesíti a vihart, és Mária Terézia a győzelem után a zsákmányt felajánlhatja a szentélynek. „Aspice Thallena sit quanta potentia Divae!”³⁸ A harmadik ének párhuzamos a másodikkal, mert a felséges hitvest, Lotharingiai Ferencet mutatja be, amint a Szűz Anyához könyörög.³⁹ A negyedik énekben a csatába induló Lotharingiai Károly herceg kéri a Thallena Virgo segítségét. Az egyik mellékelt jegyzet mindjárt közli is az eredményt: annyi francia hadifogoly esett a bajorországi töttingeni csatában, hogy tömegesen lehetett küldeni őket „a magyar Szibériába”.⁴⁰ Az ötödiktől a kilencedik énekig tartó egységben a költő a szászországi Keresztély Ágost esztengomi érsek, az első hercegprímás gyakori zárandoklataival és alapítványaival foglalkozik,

³⁶I. m. 67.

³⁷I. m. 69.: „Den Gewalt und Zwanck hat man anerkennet, aber die Rettung vor unmöglich angesehen. Über den Vortrag aber, und positive Versicherung einer biss Ende Novembris zusammen bringender, die Bayrische und Hülfleistende Gewalt abzutreiben gewachsener Macht hat man sich fast zu ärgern von neuem angefangen; mit vermelden: wo dann diese Armee erkommen solte? solle sie von von [!] Himmel fallen sollen es Engeln? oder Indianer? oder Persianer? oder etwann die Russen? oder der Türkische Succurs seyn?”

³⁸I. m. 68.

³⁹III. De Magno Hetruriae Duce Serenissimo Francisco Lotharingo S. R. M. Conjuge et Corregente, Divam Thallensem venerante. 70–73.

⁴⁰IV. Serenissimu Princeps Carolus Lotharingus Castra petiturus Thallensem Divam honorat. 74–76. Az idézet a 76. lapon a (c) jegyzetben, a „Die neueste Welt-Geschichten” c. kiadvány első számának 5. lapjáról: „kurtz: die Frantzosen, welche auch den Töttingen die Falschheit der Fortuna, und Gehassigkeit der Victoria erfahren müssen, wurden nicht nur aus Bayern, sondern auch aus gantz Deutschland vertrieben, so das nichts von ihnen zurück geblieben, als was in den Grabern lieget, und etwann noch in den Ungarischen Siberien als Kriegs-Gefangene in Verwahrung ist.”

amelyekkel kiérdemelte a második alapító címet.⁴¹ A primás annyira szerette a pálosokat és Marienthalt, hogy legszívesebben ott telepedett volna le örökre.

A következő nagyobb, szintén négy énekből álló egység a pálos szerzetesből a primási méltóságra emelkedett Esterházy Imre szerepével foglalkozik. A tizedik ének emblematikus címvvers, amely az Esterházyak címeréből vezeti le a későbbieket.⁴² Az ehhez az énekhez mellékelte egyik jegyzetből tudjuk meg, hogy az érsek unokaöccse, szintén Esterházy Imre volt az, aki a költőt, Koptik Odót meghívta Máriavölgybe, a költemény írására ihlette, és a szükséges szakirodalommal is ellátta. A tizenegyedik ének az érsek reménytelen betegségét ecseteli; a torokban keletkezett daganatot senki sem tudta meggyógyítani.⁴³ Szorult helyzetében – erről szól a tizenkettedik ének – az érsek vizet hozat a csodatevő forrásból, és annak már néhány csöppjétől is meggyógyul. A tizenharmadik énekben hálából új ezüstoltárt épített.⁴⁴

A tizenötödik ének azokról a hercegekről és más fejedelmi személyekről szól, akik szintén elzarándokoltak Máriavölgybe, és ott vagy meggyógyultak, vagy alapítványt tettek, vagy esetleg éppen megérték.⁴⁵ Az egyik jegyzet elpanaszolja, hogy még ma is meglenne Báthory András sírja, aki a templomba temetkezett, ha „Bethlen Gábor barbársága” a többi síremlékkel együtt fel nem dúlta volna.⁴⁶ A tizenötödik ének a kisebb rangú nemesség búcsújárásáról szól, a tizenhatodik, utolsó ének pedig a köznép végeérhetetlen tömegéről. A csodára váró tömeg rajzával fejeződik be a költemény.

⁴¹V. Eminentissimus ac Serenissimus Princeps Cardinalis De Saxonia, Christianus Augustus D. Thallensem invisit. 76–78. VI. Eminentissimus Cardinalis de Saxonia amore Virginis, in Valle Mariana habitare desiderat. 78–79. VII. Eminentissimus et Serenissimus Princeps amore Divae Thallensis alter Coenaebii Fundator factus. 79–80. VIII. Serenissimus ac Eminentissimus Princeps Christianus Augustus Cardinalis de Saxonia magnis muneribus Divam Thallensem cumulat. 81–82. IX. Serenissimus ac Eminentissimus Card. de Saxonia miris praeconiis Divam Thallensem et locum concelebrat, zeloque Apostolico aliis praelucet. 82–85.

⁴²X. Celsissimi ac Reverendissimi S. R. Imperi Principis et Archi-Episcopi Strigoniensis Emerici Esterházy, nec non Inclytae Ejusdem Domus erga Thallensem Divam pietas per parabolam describitur. 85–90. A mű keletkezéséről Koptik Odo így ír: „Alius Illustrissimus Emericus Esterházy Celsissimi Patruj exempla secutus spreto saeculo S. Divi Pauli Ordinem amplexus est. Vir insignis prudentia et pietatis. Qui cum Thallensis Divae originem et miracula nobis recenseret, accendit animum ut votiva peregrinatione S. Vallem inviseremus arcanos instinctus ibi sensimus, ut deficiente facultate Divam pretiosis muneribus honorandi, saltem carmine hoc, quantumvis inertia Thallensis Divae praeconia caneremus. Quod etiam 14. dierum spatio in loco Sacro demorantes, suppeditatis a Reverendissimo Patre Ordinis Generali variis Monumentis perfecimus. Tantus est Virginis Sacratissime Cultor, ut pro tuendo ejus honore vitam et sanguinem consecraret.” (88–89.)

⁴³XI. Celsissimus Princeps Emericus Magnus Divae Thallensis Venerator angina pene immedicabili cum summo Familiae et pauperum luctu laborat. 90–94.

⁴⁴XII. Rebus in desperatis petita ex S. Thallensi fonte Aqua optatam Celsissimo Principi Emerico, Parthenio Diva Clienti affert sanitatem. 94–98. XIII. Celsissimus Princeps Emericus Esterházy, non sine prodigio a periculoso tubere per Thallenses aquas a B. V. curatus, argenteam suam suppellectilem pro nova Ara applicandam grato animo S. suae Sospitae offert. 98–99.

⁴⁵XIV. Alii Magni Principes Divam Thallensem venerantur. 100–103.

⁴⁶I. m. 103.: „Quot quantaque extarent etiamnum, nisi barbaries Betlehermitica (an furore in ipsos mortuos? an caeca spoliolum et putatitii thesauri aviditate) illud confregisset Mausolaeum, sane spectatu dignum, exteris quoque nationibus arte formaque nobilissimum Andreae de Bathor. Erant autem ex sanguine Bathorio et Transylvaniae Principes et Poloniae Regnum aliquando, obtinuerunt.”

(...) Venit ille pericula vitans,
 Tristia fata querens, venit altera turba gementum
 Caecus, amens, mancus, leprosus, peste laborans,
 Captivus, lapsus, tentatus, sanguine manans,
 Haecticus, emacius flens dente, puerpera, luscus,
 Guttare, fronte dolens errore docentis, arena
 Afflictus Phrenesi, Podagra, Praedone, veneno.
 Huc alii quorum fluid o sub pectore dirus
 Langour inest, vacuisque ferox dolor ossibus haeret,
 Ulcere pressus adest tumido, venit ille rebelli
 Lapsus equo venit alter aquis, hic vulnera centum
 Explicat, et proprio madidos in sanguine vultus,
 Atque alii plures vario languore gravati
 Funestas ducunt acies, poscuntque medelam.
 Hos tu Diva levas, recreas fanasque patenti
 Prodigio, optatam fers omnibus una salutem.⁴⁷

A költemény tehát úgy ünnepli hősnőjét, hogy a Nagy Lajos király előtti, a pálosok által is terjesztett legendás ősalapítást készpénznek veszi, hogy ezáltal a Máriavölgyi Szűzet megtehesse az egész magyar keresztény történelem tanújának és pártfogójának. A Habsburg-ház uralkodói ebben az összefüggésben teljesen nemzeties színben tűnnek föl; Mária Terézia ugyanúgy a Szűz csodálatos közbenjárására menekül meg ellenségeitől, mint ahogy Nagy Lajos annak idején a töröktől. A 150 éves török uralom lényegtelen epizódnak tűnik ebben a felfogásban, részletezése már csak azért sem célszerű, mert akkor Mária patrónai hatékonyságának hiteléhez szó férhetne. Maga az ötlet nem eredeti, hogy a Habsburgok dicsőségét a középkori magyar királyok dicsőségének fölemlegetésével lehet megemelni; éppen Mariazell vonatkozásában láthattuk ezt az eljárást Melchior Guttwirth egyik elégiájában is. Azonban merőben új az az eljárás, hogy a panegyricus eposz claudianusi mintát követő változatába dolgozza be a költő az ovidiusi „Naptár” nemzetiesített változatát, miközben még a vergiliusi modell néhány döntő vonását is alkalmazza. Mindenesetre ebben az erősen jelenre orientált epikus változatban nem kellett bajlódnia a szerzőnek azzal, hogy az országot, avagy a honfoglalókat tekintse fő alanyak, és hozza valamilyen kapcsolatba a dinasztiával, hiszen a Szent István-i, Szent Gellért-i alapítás legendája fölöslegessé tette a honfoglalás mozzanatának bármilyen bekapcsolását, és a pogányság csupán néhány sápadt és nem túl sok ellenakcióra képes nimfára korlátozódott. A hunok emlegetése is hiányzik, az ország lakói egyszerűen „Pannonicae gentes”, s ebbe minden nemzetiség belefér. A pogányság–kereszténység-ellentétén kívül még egy ellentét mozgatja a cselekményt: az ősi pálos-eszménynek megfelelő remetei szegénység és a teljes barokk hierarchikus pompa ellentéte; ezt hivatott ellensúlyozni Keresztély Ágost remetességvágya ugyanúgy, mint az Esterházy Imre betegágya körül összecsendülő szegények, akik patrónusuk életéért remegnek, valamint az eposz végén, tehát a leghangsúlyosabb helyen szereplő testi-lelki nyomorultak látványa: e szegények a megfelelői az őszentélyben himnuszt éneklő angyaloknak. Ha szigorúan e búcsúsokra, a keresztény népre korlátozott formában is, de először kerül be „a nép” olyan epikus kompozícióba, amely az egész magyar történelmet tárgyalja.

Szörényi László

⁴⁷XV. Avita Nobilitas Divam Thallensem veneratur. 103–107. XVI. Ingens accurentis Populi Frequentia Divam Thallensem visitat et veneratur. 107–110. Az idézet helye i. m. 109.

Mikszáth írói névadását akár tíz-tizenöt éves munkában is lehetne tárgyalni. Tanulmányunk elé ezért leszűkített, jól körülhatárolt célokat állítottunk, annál is inkább, mert az anyaggyűjtésben is lemondunk a teljességről, elsősorban a regények és nagy elbeszélések névanyagára támaszkodunk. A nevek írásában mindenkor a kritikai kiadást (= Krk) követjük, amelynek jegyzetanyaga igen sok hasznos felvilágosítással szolgál a kutatásnak. Célszerűnek látszott az állandó segédeszközzé vált sorozat szapora idézéséről lemondani, amint általában is megrostáltuk a hivatkozások számát, inkább összefoglalóan számolunk be a forrásokról.

Milyen eljárástípusokat különböztethetünk meg az írói (= irodalmi) névadás területén? Két kategóriát már régóta számon tart az onomasztika (= névtan): egyikbe a Nyúzó, Rák Bende-félék, az úgynevezett beszélő nevek tartoznak, a másikat Szentirmay Rudolf vagy Eszéky Flóra neve fémjelzi. Róluk olvashatjuk Sötér Istvánnál: „a dallamos csengés a lélek összhangjáról, nemességéről tanúskodik”.¹ A magánhangzók összeválogatása, a folyékony, nazális vagy a sziszegő mássalhangzók mind alkalmasak arra, hogy rokonszenves, illetve kellemetlen benyomást keltsenek a nevek viselőiről. Az elbeszélő tehát hangszimbolika segítségével jellemzi hőseit, ám ez a módszer jóval közvetettebb, mint a nyíltan szemantikai rendeltetésű nevek használata.

A mindennapi életnek könnyen felismerhető névadási szokásai vannak: arisztokraták másként kereszteltették gyermekeiket, mint a segédmunkások; a családnevek leginkább a nemzeti (földrajzi) hovatartozást árulták el, az utónevek ezzel együtt olykor a felekezetet is. Ha a szerző elsajátította korának onomasztikáját, erőteljes művészi eszközre tett szert: szükségtelenek lettek a hosszúságos magyarázatok, narrátori bemutatások. Azonnal tudta a hajdani olvasó Maxenpfutschról, doktor Grisákról, honnét jött, mikor vándorolt be „a magyar koronaország” földjére.

Elméletileg az volna a helyes, ha az említett három kategória szerint elkülönítve mutatnánk be a nagy Palóc irodalmi névadását.² Írásaiban azonban ritkán bukkan fel beszélő név, leginkább még humoreszkjeiben, szatirikus műveiben találkozhatunk velük. Általában a múlt század utolsó harmadának realista-realistikus szépprózája tartózkodott tőle; az akkori ízlés avultnak, leegyszerűsítőnek, esetleg kioktatónak tartotta. Mikszáth arra sem fordított különösebb gondot, hogy a hangképpel sugalljon valamit szereplői értékéről, személyiségéről. Ilyen tekintetben névadása nem mondható gazdagnak, és különösen messze esik a lélekbúvár alkatú s egyben műkedvelő nyelvész epikusoktól. Ezek iskolapéldája Kosztolányi Dezső, aki kisebb-nagyobb felismerések, „hallucinációk” során keresztül jutott el Édes Anna nevének megformálásáig, s teljes fél oldalon fejtette ki annak hang- és jelentésanyagát.³ Hasonló művészi alkat a Thomas Manné is, akinek onomasztikáját a világ minden országának germanistái vizsgálják, nemcsak nagy regényeinek van már számottevő névtani irodalma, hanem egyes novelláinak – például a *Tristannak* – is. Nemigen állíthatjuk Mikszáthot Jókai mellé sem, mivel az – bár ösztönösen – gyakorta élt neveiben a hangszimbolikával, és hódolt még a beszélő nevek divatjának is. Mikszáth fő erősségét az egykorú, közel egykorú névadási konvenciók meg a nemzeti családi kitűnő ismeretében jelölhetjük meg. Történeteinek hitelességét nagyban fokozta ezzel, a nevek légkört, társadalmi-nemzetiségi hátteret, földrajzi díszletet varázsoltak hordozóik mögé.

A tanulmányban nem idézett, de haszonnal forgatott dolgozatok közül hármat emelek ki: EIS, Gerhard, *Vom Zauber der Namen, Vier Essays*. Berlin, 1970.; J. SOLTÉSZ Katalin, *Névdívat és irodalmi névadás*. Nyr., 1964.; KOVALOVSKY Miklós, *Az irodalmi névadás*. Bp. 1934.

¹SÖTÉR István, *Jókai*. Bp. évszám nélkül. 1941., 164.

²BIRUS, Hendrik, *Poetische Namengebung*. Göttingen, 1978. 37. skk. A szerző lábjegyzetben részletesen kitér az írói névadás tipizálását célzó olasz és szovjet kísérletekre.

³KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogyan születik a vers és a regény?* in *Abécé*. Bp. 1957. 125.

Am előtt ennek a kérdéskörnek a feltárásába kezdenénk, föl kell vázolnunk eszményi alakjainak névtanát. Jogos az a feltételezés, hogy kedvenceinek megnevezésében kapott igazán szárnyat nyelvi fantáziája, őket igyekezett a hangzásvilág és a jelentés, jelentéshangulat kifejező erejével megkülönböztetni a mindennapok emberétől.

1. Az eszményi alakok köre

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hordoznak-e valamilyen érzelmi-hangulati többletet a Mikszáth alkotta nevek, elsősorban fiatal szerelmespárjaival kell törődnünk. Joggal hangoztatta irodalomtörténet-írá-sunk, hogy bakfis alakjai a báj és életöröm megtestesítői, földértik a komor vagy szatirikus regény-részleteket, hol légiesebb, hol testibb erotikát sugároznak. Ártatlan szeszélyükben, gyermekes harag-jukban Bisztray Gyula egyenesen a legendás hitves, Mauks Ilonka egykori viselkedésének visszfényt látja. Méltó párjuk, az ifjú hősszerelmesek szintén stilizált, sokszor határozottan eszményített csapata. Ezek a fiúk lovagiasak, állhatatosak szerelmükben, bátran és okosan haladnak előre az életben, nem a pénz, nem a karrier az istenük, becsületükért, igaz érzéseikért nagy áldozatokat is tudnak hozni.

Az írói rokonszenvek, becéző szeretetnek aránylag kevés jelét láthatjuk a névadás területén. A regények, kisregények lapjairól leginkább Erzsébetek, Ilonák, Katalinok, Eszterek, Máriák, Rozáliák lépnek eléink, s nevüknek a gyakori használat következtében nincs különösebb érzelmi töltése. (KÁLMÁN Béla, *A nevek világa*. Bp. 1973. 3. kiad. 50–55. lapon közölt múlt századi statisztikáiból meg-tudhatjuk, hogy az említettek Budapesten meg Debrecenben egyaránt a 25, legtöbbször anyakönyve-zett keresztnév közt foglaltak helyet, többségük egyenesen listavezetőnek minősült.) Föl kell figyel-nünk azonban a következőkre: Gáll Piroska, Bély Veronka, Mikulik Apolka, Rózer Nina. Nemcsak az akkoriban ritkán használt utónevek tűnhetnek föl, hanem a két elem harmonikus összecsengése magas és mély hangok szempontjából, vagy Bély Veronka choriambusa.

Pályája kezdetén írónk még szívesen vett át női nevet Jókaitól, gondoljunk *A batyús zsidó leányá*-ban feltűnő Alphonsine-re, vagy arra, hogy *A homályos ügy* grófi hőse Pintér Évát Eveline-nek szólítja (Krk 2 : 245.). Az érett mester nemcsak az efféle szembe-tűnő utánzástól óvakodott, de az is kétséges, hogy a mitológia, művelődéstörténet vagy a szépirodalmi olvasmányemlék játszott-e lényeges szerepet névadásának ebben a csoportjában. Az bizonyos, hogy Gáll és részben Horváth Piroska ugyanúgy vég-zet sújtotta szerelmes, mint Rozgonyi leánya a *Toldi szerelmében*. Az 1890 körül oly divatos Aranka, Etel, Gizella, Irén, Jolán, Lujza, Margit, Olga, Sarolta, Teréz egyáltalán nem, vagy csak kivételesen nyomult be írásának világába, ám beléphetett oda a Vilma, amely épp a *Nosztalgia* fiú megírása idején érhetett népszerűsége deklarációjára. A mai olvasó semmiképp sem hiányolja Arankát és társait, másképp ítéltették meg azonban a dolgot nagyapáink, nagyanyáink: az ő szemükben a sok Erzi, Katica és Mari felvonultatása holmi régies, vidékies színt jelentett a mikszáthi palettán. (Ellenpéldaként idézzük fel Ambrus Zoltán első regényének idevágó névkészletét: Bella, Margit, Masa, Teréz, azaz Terka.)

A rokonszenves fiatalemberek nagy többsége csupán négy keresztnéven osztozik: György, László, Mihály, Pál. Közöttük különösen a Gyuri látszik a szerző kedvencének: gyakran, már szinte válogatás nélkül adogatja, s így a magyar nemes Görgey család éppúgy jussolhat belőle, mint a Wildungének bárói című német famíliája (vö. *A sipsírca*), vagy a rangtalan, s kezdetben vagyontalan besztercebányai Wibra fiú (*Szent Péter esernyője*). A felsorolt neveket igen sokan viselték Mikszáth korában, ám az értel-miség, sőt részben a gazdag földbirtokosréteg másként keresztelte fiait: a millennium közelgésére meg-sokasodtak az Árpádok, Bélák, Gézák, Gyulák, Jenők, Kálmánok, Ödönök, Zoltánok; Petőfi kultusza a Sándornak, Kossuthé a Lajosnak kedvezett, sokan kedvelték a nemrég alkotott (illetve felújított) Dezsőt, Ernőt, Szilárdot, Rezsőt. A regényírás – részben a még mindig eleven Jókai-hatás miatt – sokszor hasonló irányba tartott, gondoljunk csak Bem Gyulára, Robin Sándorra (Bródy: *Az ezüst kecske*) vagy Ambrus Zoltán regényeinek főbb alakjaira: Bíró Jenőre (*Midas Király*), Asztalos Gyulára (*Solus eris*), ide szá-mítva a beszélő nevű Göndör Bélát az *Őszi napsugár*ból. Különösen sok magyaros keresztnévet, sőt családi elnevezést gyűjthetünk ki Herczeg Ferenc 1890-es években írt regényeiből, színdarabjaiból. A *Fenn és lenn* Kun Attila, a *Szabolcs házassága* Szabolcs Sándor életregénye, a *dolovai nábob leányá*-ban Tarján Gida (Gedeon) vívott veszélyes párbajt, a *honszerző* Szitnyay Györgye Kemény Bélához adta feleségül egyetlen leányát, s ne feledjük ki a sorból Kálvária Bélát (*Fenn és lenn*) se.

Kezdetben a nagy Palóc is kiemelt egy-egy, nemzeti romantikával átítatott nevet, hiszen *A lutri* című népoktató elbeszélésében (Krk 1.) rátalálhatunk a patetikus hangzású Csontlaky Árpádra, azonban ez a magyaros divat éppoly rövid ideig tartott nála, mint az ellenkező előjelű, az Eveline-ek, Alphonsine-ek felkarolása.

Ezt a hagyományos és eléggé szűkkörű nyelvi anyagot nagyon megelevenítené az, ha a szerelmesek csúfolódó, kedveskedő eredeti becenévvel látnák el egymást. Ilyet azonban igen nehéz felkutatni, s alighanem be kell érünk Kovács Ilonka (*Akli Miklós*) gyerekes tréfálkozásával, aki gyámapját Akli papa helyett hol Klipa, hol Klipi névvel hívogatja. Mennyivel költőibb ennél a bécsi nevelőotthont vezető Madame Szilvásy gyakorlata! Szokásokat, jellemeket, tanulmányi eredményt jelképező elnevezései felölelik az állat-, növény- és csillagvilágot. Így lesz Ilonka Búzavirágga, egyik barátnője Levendulává.

Fölvetődik a kérdés, mennyire széles az imént följegyzett férfinevek köre, csakugyan pusztán az eszményített fiatalemberekre korlátozódik-e. Nehéz itt az egyértelmű válaszadás: Altorjay István, Korláth Péter (*Galamb a kalitkában*), Nagyiday Ferenc (*Farkas a Verhovinán*), Noszty Feri, Katángy Menyhért, Moronyi Pista, Tóth Pista (*Ne okoskodj, Pista*) több-kevesebb bírálattal bemutatott figura, nem is lett belőlük György, László, Mihály vagy Pál. A Sáros megyei Csapiczkyak között mégis akad egy Pali, s Lászlónak hívják a brezinai bacsa leányát elcsábító Taláry herceget; az örökké pereskedő Szoltsányiak között felbukkan egy ravasz, anyagi György, hogy más ellenpéldát ne említsünk. Mindenesetre a Mária meg a László közel állhatott írónk szívéhez. Az előbbi viselte korán elhunyt húga, az utóbbi ő maga adatta a keresztségben két fiának második névként (Kálmán László, illetve János László).⁴

A jó palócok a szerző legegységesebb, legegyszerűsebb művei közé tartozik, amellyel kevés verse nyezhet későbbi munkái közül. Szembetűnő a nevek rövidsége, négy szótagosnál hosszabb már kivétel-számba megy, sokszor szimmetria érvényesül a névalakulatban: elő- meg utónév egyaránt két szótagos. Az is az erős stilizáltságot bizonyítja, hogy szűk térre szorúlnak a ragadványnevek (Felsővégi-Kapor István stb.), továbbá az idegenes, szlovákos hangzásúak (Mócsik, Mudrik, Kubcsik stb.). Száműzött a durvaság jelentésben, szóhangulatban egyaránt, kifejezett gúnynev csupán a Belindek Samué. Írónk itt-ott még a beszélő nevek től való idegenkedését is legyőzi, igazolhatja ezt Vér Klára, akinek vérvörös hajához lobogó vérmérséklet társul, esetleg Klára utolsó szeretője, a „nyalka” Csapke Sándor. Könnyedén gördül szép és naivan kedves női figuráinak neve, megkapó bennük a magánhangzóknak a mélyet a magassal párosító csengése (Bede Anna, Gyócsi Eszter, Péri Kata, Péri Judit; távolabbról: Réki Maris).

Nem látszik véletlen művének a rossz hangzású, illetve jelentésüknél fogva visszás családnevek, teljes névlegeségek kiosztása. Ilyet kapott az árva rokongyereket súlyosan megkárosító Mudrik, a bűnösen könnyelmű Kártony Gábor, és – tán ragyás arca miatt – a jószívű Böngér Panna. Csúz Gábor, az együgyű, vagy inkább alamuszi legény se nagyon büszkélkedhet! Elmondhatjuk, a nevek kifejező-erejének, esztétikumának gondos őrzése némi távolodást jelent a Mikszáthnál megszokott életszerűségtől, másfelől jól beleillik a kötet egészére jellemző romantikus stilizáltságba. Mivel írónk általában kevésbé ügyelt névadásának expresszív voltára, véleményünk szerint különleges kiemelés érdemel *A jó palócok*.

2. Tűjak, osztályok, nemzetiségek, elmúlt korok

Ha ki akarjuk céldulni egy nagyobb alkotásának névanyagát, hamarosan kifogyunk a papírból. Neve van az aprócska statisztának is, méghozzá nem akármilyen, s itt igazat kell adnunk Király István *A Fekete város* jegyzetében elhangzott megállapításának: „(...) Korra és helyre jellemző nevek gazdag halmozásával, a minden jelentéktelen szereplőt nevén nevező konkrétsággal is igyekezett növelni Mikszáth regénye életszerűségét, történelmi hitelét.” (Krk 22 : 331.) Azt bizonyítja ez a név-áradat, hogy művei nem alkotói vívódást fejeznek ki, nem a lélek mélyére ásnak, nem adnak gyorsan

⁴ Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. 2. kiad. Bp. 1957. 395.

pergő, drámai feszültségű cselekményt sem, hanem állóképpé rögzített jeleneteket raknak egymás mellé. Számos elbeszélése társas tablók sora: vacsorák, ebédek, borozgatások, megyegyűlések leírása mellé odakerül a kormánypárt kártyaszobájának pillanatfelvétele, vagy akár a vasárnapi istentiszteleté.

A Zólyom megyei Bábászéken Bélyi Veronkán, Wibra Gyurin kívül a következő díszes társaság üli körül Mravucsán polgármester vendégszerető asztalát: Rafanidesz Sámuel evangélikus lelkész, Klempa Teofil kántor, Szliminszky Wladimir mérnök és neje, valamint Konopka szenátor, Madame Kriszbay nevelőnő, Kukucska Pál mészáros meg Mokry úr, „a stuccer nótárius segéd”. Valódi kivonata e vidék tarka nemzetiségű összetételének: a nevek zöme szlovákok, Veronkái inkább magyaros, míg a lelkészé, mérnöké nyilvánvalóan szépassági német, illetve lengyel származásra vall. Mennyivel finomabb, nagyúribb légkört találhatunk a Sáros megyei Lazsányban, ott a szép Bajnóczy Katka tartja lakodalmát Csapiczky Endrével. A vacsorát Uhlárik-Lazsányi Stefi cs. és kir. kamarás rendezi, s körülötte olyan ősi magyar nemzetiségek, mint a Domoróczyak de genere Töhötöm, Pruszkayak de genere Tass, vagy a Kund véréből való Szlimóczkyné, hogy a koronkai Csathókat, létai Létássyakat, aztán a Divékyeket, Nedeczkyeket ne is említsük. A nevek többsége költött – mint Bisztray Gyula gondos kommentálásából megtudjuk –, ám valóban felvidékiesen dzsentrí színezett. Az, hogy szlávok csengésük ellenére egyes viselőik büszkén hivatkoznak honfoglaló őseikre, csak növeli a *gavallérok* minden bekezdéséből kisugárzó iróniát. A háttérben persze ott áll a színrelépő polgárság: Kubányi Sámuel bankigazgató, Kohn meg Weisz, kocsmáros és bérlő.

Ismerkedjünk meg végül Druzsba Tivadar tanár úr budai asztaltársaságával. Csupa értelmiségi és kispolgár élvezi itt Jahodovska Franciska remek főztjét: Kovik doktor, Vidovics János kanonok, Tibuly Gáspár ügyvéd, földesúr egyedül Mliniczky Péter, aki Túróból származott el. A középpontba állított krakkói özvegyasszony mintegy bizonyága a Monarchia tágasságának, különösnek tarthatjuk mégis, hogy a vendégek nem németes, hanem egytől egyig szlávos nevet viselnek. A couleur locale megsértését a tanári kar felsorolásával üti helyre: Lermer, Krug, Csetneki, Tóth Gedeon. (Egyébként elképzelhető, hogy a Druzsba nem az ismert orosz és lengyel közből ered, hanem az „abszurd” anagrammája, amint ezt hajdan Oláh Gábor hirdette. Vö. Krk 15 : 282.)

Erdélyi kisvárost rajzolva, Katánghy Menyust a székelyföldi Borontó megyébe kalauzolja, mintha elhagyná Mikszáthot stilisztikai leleménye. A *Mindenki lépik egyet* Maros menti városban játszódik, ám névanyaga Kolosy bankelnök kivételével seszínű, esetleg Nógrádra, Hontra utal: Apró István, Herenczy János, Hortyán Boldizsár, a cipészsegéd meg éppen Kolowotki Mátyás. Borontó megyében Fekete Gergely székely nábobbal s az agyafúrt kortes Király Jánossal lesz dolga Katánghynak, s ezúttal csak a góbék, primorok, lófők emlegetése festi a képre a helyi színeket.

De a kivétel ezúttal is erősíti a szabályt: kitűnően ért a mester ahhoz, hogy társadalmi és nemzeti-nemzetiségi hovatartozást, műveltségi szintet névadással jelöljön, névcsokrai többnyire földrajzilag és szociálisan egyaránt jellemzőek. És itt nem csupán a vezetéknev meg utónév együtteséről van szó. Ez az egység kiegészülhet a prédikátummal, ami nem föltétlenül előnyös a friss keletű nemesre. Piroška édesapja, Horváth Miklós hiába hangoztatja a „szilvási” előnevét, a bibiti, felsőbögácsi s a Petricevics-Horvátok lenézik pálinkafőző névrokonukat, egyik eladó leányát egyenest Rozsólis Rózsának csúfolják (Krk 13 : 68–70.). Általában írónk nem él olyan gyakran a ragadványnevekkel, mint például Vas Gereben,⁵ amde hatásosan alkalmazza őket: Kápe-rápe Mihálynak címezik Putnokon erőszakos, ravasz, latinos iskolázottságú vicebírójukat (Krk 8 : 61.), Szabó Mihály uramat.

Széles skálája lehet akár a keresztnév következetes mellőzésének, akár a teljes névalakulat elhallgatásának. Közkeletű a mellékfigurák pusztá családnéven emlegetése, meglepőbb, hogy Fabricius utónév helyett mindössze egy jelzőben részesül: ifjú. Díszítőjelző ez a javából, mintha csak azt mondanánk: gyoraslábú Akhilleusz. A *sipsirica* c. elbeszélésben mindvégig névtelen marad az idős mágán, akinek eladja a leányát Jakodovska, maga Sipsirica is csupán „excellenciás úr” titulussal írja körül a keresztapjának. Az efféle névhelyettesítés jobban felszítja a kíváncsiságot, mint a XVIII. század végén elterjedt titkolózó megnevezések, amelyek a regényhősök nevéből mindössze pár betűt közöltek. Ez utób-

⁵NAGY Miklós, *A regényíró Vas Gereben in Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából*. Szerk. Mezei József, Bp. 1983. 142.

bira – mint akkoriban avult epikai fogásra – nem is találtunk példát munkáiban. (Azóta Franz Kafka ismét élt vele.)

Realista törekvésű szerző nem mondhat le a hitelesnek és jellegzetesnek mondható földrajzi nevek alkotásáról sem. Ez a jelenség azonban külön tanulmányt érdemel, amellet Soltész Katalin *Az irodalmi helynévadás* c. dolgozatában (Nyr 1958. 60–61.) nagyon sok fontos megállapítást tett már Mikszáthról. A nagy Palóc írásaiban a helynevek hatalmas tömegére bukkanhatunk, s ő – írótsáihhoz képest szokatlanul – elkeresztelte a folyókat, hegyeket, utcákat is. Egy-egy jól kiválasztott falunév létszerűbbé teszi a vele társított személyneveket, általuk otthonosabban mozgunk az epikai mikrokozmoszban. Iskolapéldája ennek az a „hasznos útmutató”, amely „a voglányi járásban lakó előkelőbb és szajásabb családokról” szól (Kr 21 : 61.) Noszty Ferenc szolgabíró magánhasználatára. Íme erősen rövidítve a szöveg: *Mezernye*. Briskay Péter, *Voglány*. Wracza Károly, *Bárkányban*, Török Gábor, *Kaszád*. Korgó Dániel, *Alsó-Rekettyés*. Tóth Mihály, *Drenk*. Palojtay István.

A névkészletet nemcsak az elűtő országrészek, tájak módosíthatják, hanem az időbeli távolság is. Nem kell itt föltétlenül a történelmi szépprózára gondolnunk, mert akárhány elbeszélése megírása idejénél félszázaddal korábban játszódik, azonkívül az idő dimenziója megjelenik ott is, ahol a szokványos jelzés ennyi lehetne: „történik napjainkban”. Effajta írásaiban felléphetnek öreg emberek, akik esetleg egy régebbi kor ízlését őrzik a keresztnevükben. Mivel azonban Mikszáth nem törődött a névdivattal, alig akad olyan munkája, amelyről kijelenthetnénk, hogy a nemzedékek különbsége ebben (is) tükröződik. Leginkább még *A Noszty fiúra* gyanakodhatunk. Itt Noszty Vilmához, Tóth Marihoz, Velkovic Rozáliához képest az anyák meg egy matróna utóneve valóban ódivatúnak látszik: Tóthné Krisztinának, Velkovicné Szusannának keresztelték, Palojtayné meg éppen Fruzina lett valaha.

Ennél sokkalta gazdagabb zsákmányt kínál a névkutatásnak a Bach-korszakba helyezett történetek vizsgálata. E téma állandóan foglalkoztatta a szerzőt, műveiből összeállíthatjuk az egykori hivatalnoki és katonai testület majd minden rangfokozatát, munkakörét, beosztását. Készítünk hát vázlatos jegyzéket. *A Plutó*, *A szökevények*, továbbá a *Krúdy Kálmán csínytevései* alapján. A három megyefőnök között egy színmagyarra is rátalálunk: Kapiváry Kapó Ede, Krapotka Leopold, Podrovszky Leopold. *A Plutó* lapjain Klamarik Ede egy járást igazgat, s Kiczka zsandárnak parancsol. A betyár Krúdy Kálmánt pedig dr. Szpevák vizsgálóbíró meg Stuhlricher Stefanovics igyekszik elfogatni.

Míg a feddével elbocsátott Krapotka visszaköltöztött Brünn mellé, Kléner Pál ügyész (*Homályos ügy*, Kr 2 : 242.) végleg letelepedett hazánkban, fiai már az Árpád és Töhötöm névvel büszkélkedtek. A szokatlan végződésű, részben mássalhangzó-torlódásos családnevek, keresztnevek megmutatták, hogy Galíciában, Morvaországban, Ausztriában toborozták viselőiket, akik idegen testként éltek a magyar környezetben. *A Plutóban* határozott fonetikai ellentétként sorakozik fel a Klamarik Edét körülvevő falusiak csoportja: Kelemen István bíró, Csabay Mihály korhely nemes, Pataki Erzsébet, a szeretője, végül Körömczy Mártonné, a pletykás szomszédasszony.

A fekete város történelmi atmoszférájának megteremtésében tekintélyes része van a régi zamatu családneveknek, amelyek egyaránt jellemzik a cipster polgárságot meg a szépeességi-felvidéki nemeseiket. A két osztály neveinek eltérő hangzása, jelentése sok asszociációt ébreszt, valósággal fölkészíti az olvasót a kirobbanó konfliktusra. (Keveset változtat ezen Mikszáth magyarító gyakorlata, amely szerint Sebastian Trücből Trüch Sebestyén lesz.) Érdemes idéznünk a Görgye Gyuri meg Fabricius párbajánál segédkezőket: ifjabb Máriássy Ferenc, Mecséry Károly, illetve báró Koppen Konrád, Blom Miklós. A lőcsei polgárok közül számosan viselnek régies keresztnevet (például Brüneck Máté, Gosznovitzer Dávid, Mauks Donát, Mostel Ambrus, a már említett Trüch Sebestyén és Unglád Kristóf), ugyanezt a megyei nemesekről már nem mondhatjuk el sem itt, sem a *Különös házasságban*. Ezen nem lepődhetünk meg, hiszen írónk általában nem mutatott hajlamot az archaizálásra, *A fekete város* megírásához sem végzett alapos nyelv- és stílustörténeti tanulmányokat. Joggal állapította meg róla Bán Imre: „Annál különösebb, hogy ez a páratlan stílusérzék az archaizálásban azonnal megbotlik. A regénybe több levél (fikatív levél, N. M.) van beiktatva, de mindegyikben akad néhány feltűnő zökkenő...”⁶

⁶ A Kr 23 : 319. idéz Bán Imrétől. Mikszáth archaizálását átfogóan tárgyalja TOMPA József, *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. 173–174.

Egy-egy mikszáthi név ritkán kelt bennünk mélyebb hangulatot, ha kiragadtuk a műegészéből, és különösen a többi név összefüggésrendszeréből. Más lesz a helyzet, ha nem elszigetelten szemléljük! Válasszunk egyetlen példát: Tóth Mari, Tóth Mihály, önmagukban bizony csekély érzelmi töltésűek, még a leánynév jóleső daktilusával együtt is, ám képzeljük melléjük a regény névhálózatát. Velük ellentétbe kerülnek az efféle névalakulatok: Nosztaházy Noszty, Nosz vezér utóda, báró Kopereczky Izrael, Izsák s végül Labikán Anna, a tatár hercegnő. Ott áll tehát a másik póluson a délibábos múlt, a büszkélkedő előnév, a különködés meg az egzotikum. Tóthékat mindezzel szemben öntudatos egyszerűségük emeli ki. Éppen ilyen alapon más neveket is társíthatunk hozzájuk: Stromm ezredes, Velkovic György, Nagy István pipametsző. Hivalkodás nélküli valamennyi, s feltűnő, hogy írónk nem érez, nem gerjeszt ellenszenvet egyes névalakok idegenszerűsége ellen.

Végül újabb távlat nyílik, ha az életmű teljes névkészletét tekintjük át: emlékeztünk kell itt arra, hogy Mikszáthnál általában rokonszenves embereket kereszteltek Máriának, Mihálynak. Állítsuk Tóthék mellé Inokay Máriát (*A vén gazember*), Schramm Máriát (*A szelistyei asszonyok*), idézzük fel Lestyák Mihályt *A beszélő köntösből* vagy *Az eladó birtok* lapjairól a hasonló Marjánszkyt. Inokay baronessen nem fogott a családi önteltség, Lestyák csaknem a Jókai-héroszok jegyét viseli magán, s talpig embernek mondhatjuk Marjánszky Mihályt.

Van az író névvilágának néhány olyan vonása, amelynek még a vázlatos tárgyalásával is adósok maradtunk. Ilyen az idegen nevek, főként vezetékek nagy tömege, amelyekről a Kritikai kiadásban sem esett szó. Szűrőpróbák alapján úgy látszik, hogy a szlovák családnévek szemantikailag nem mindig közömbösek, noha beszélő névnek se mondhatjuk a legtöbbet. Érdekes apróság: Bubeniknek, Kopereczky mozgékony, ügyes inasának családneve magyarul Dobos lehetne, egyébként teljes joggal. Jóval meglepőbb Sipsirica esete. A szerző ugyan leszögezi: „Mert a sipsirica süldő leányt, bakfist jelent lengyelül” (Krk 15 : 88.), mégis eredménytelenül keressük ezt a szót a nagy lengyel–magyar, lengyel–német szótárakban. Megfelelő magyarázattal csupán a hazai polonisták vagy általában szlavistáink szolgálhatnak majd.

A nagy Palóctól távol állott a „hazaffyaskodás”, az idegengyűlölet minden formája, beleértve az antiszemitaságot. Joggal gúnyolódott a magyarkodó Kléner Töhötömön (vö. *Homályos ügy*) meg az ősi dicsőséget kisajátítani kívánó Zrínyi Mór bankosztályvezetőn (*Új Zrínyiász*), akik lejáratták, ellenszenvessé tették az asszimiláns polgárság beilleszkedési törekvéseit. Ha íródik valaha ilyen értékezés: *A századvégi asszimiláció az trói névadás tükrében*, ennek jelentős részét teheti ki az ő életművének vizsgálata.

Ne feledkezzünk meg arról, hányszor csodálkozunk el írásaiban a valóság és a fikció közötti játékos bújócskákon. Néhány kompozíciójában (elsősorban az *Új Zrínyiászban*, a *Két választás Magyarországon* címűben) tarkán összekeverednek élő meg kitalált személyek nevei, sőt a regényíró eljegyezteti Katángy Menyus és Blandi Klára leányát a kor ismert férfiszépségével, Fenyvessy Ferenc kormánypárti honatyával. Az írói kommentár ehhez: „De hátha Fenyvessy is költött alak? Az ördög ismeri itt ki magát.” (Krk 9 : 9.) A probléma, amelyet itt mókásan elhessent magától, igazában csak évtizedek múlva okoz fejtörést az alkotóknak, a formabontó művekben válik alapvetővé.

Nagy Miklós

A magyar komparatistika előtörténete

A kevésbé differenciált kelet-közép-európai irodalmak fordítással, kölcsönzéssel, olykor utánzással, mások francia, német és angol műfajok, költői magatartások hazai meghonosításával fáradoztak az anyanyelvi „poétai mező” kiszélesítésén, sokszínűvé tételén. A XVIII. században fölmerült a kívánság, hogy a másutt megvalósult nyelvi és költői eredményeket a hazai irodalomba is átültessék. S ez az igény nem csupán fordításokban, hanem elméleti jellegű írásokban (előszavakban, vitairatokban) és irodalom-

történeti áttekintésekben is szóhoz jutott. A hazai költészet hasonlítása a más költészetekhez jó módszernek bizonyult az irodalom differenciáltabbá tételének ösztönzésére. A magyar irodalomban is visszhangzott „az antikok és a modernek vitája” (jellemző módon nem elsősorban teoretikus értekezésekben, hanem egy komikus eposzban),¹ a klasszika és a romantika szembeállítására már az 1810-es esztendőkből is témája volt egy tanulmánynak.² Mindenekelőtt Vörösmarty Mihály romantikus költői magatartást kifejező eposzai, rövidebb terjedelmű elbeszélő költeményei, drámái, filozófiai mesejátéka (*Csongor és Tünde*) készítették arra a korai magyar irodalomtörténet és elmélet művelőit, hogy végig-gondolják a magyar irodalom helyzetét, megkíséreljék kijelölni a magyar irodalom helyét egy tágabb kontextusban, fölmérjék a magyar költészet lehetőségeit, különös tekintettel a romantika (Byron és Victor Hugo) vívmányaira, műfajaira. Ezzel párhuzamosan tudatosult az az új szempont, amely a világ-irodalom gondolatának jelentkezésével módosította a nemzeti irodalom meghatározását. A nemzeti és a világirodalom „viszonya”, hatókörének elemzése az 1830-as esztendők magyar irodalomtörténeti és kritikai törekvéseiben lényeges szerephez jut, s e „viszony” jellemzése mindenekelőtt több irodalom együttes szemlélésében, egymáshoz hasonlításában, a közös vagy általános vonások kiemelésében realizálódik. Egyfelől a szerencsésebb helyzetű irodalmak újabb jelenségeinek ismertetésére kerül sor, angol, francia és német folyóiratok cikkeinek általában kivonatos fordítása révén, másfelől az irodalmi fejlődés nem egy országra szűkíthető fő tendenciáinak jelzésére. Igényként jelentkezik a „hasonlítás”, az egyedi jelenségek szembesítése más jelenségekkel, a tudományágak egyetemes érvényű vizsgálati módszereinek alkalmazása. A goethei világirodalom-fogalom szellemében a történettudomány, a nyelvészet, a jogtudomány területén is megfigyelhetjük a törekvéseket, amelyek tágitják az elemzés körét, egyetemesebb nézőpontokat sugallnak, és legalább lehetőségek formájában térnek ki a hazai és az európai fejlődés hasonlóságainak és eltéréseinek felvázolására. A drámaíróként nevet szerzett Tóth Lőrinc írja: „a népek közt oly közel érintkezések és közlekedési csatornák származnak, hogy az egyiknek java 's kára, haladása 's hanyatlása érezhetőleg gyakran elhatárolólag foly be e' másiknak 's csaknem mind valamennyinek sorsára”.³ Innen már csak egy lépés az új típusú történelemfelfogás körvonalazásáig: „Mert az egyes nemzeteket – írja Pulszky Ferenc – egy titkos kötelék fűzi össze, belőlök egy egészt, emberiséget képezve; és ezen egészből kirántva az egyesnek történetei érdektelen, 's homályos egy kép, mert a' részletnek titkai csak akkor fejlődnek ki, csak akkor tűnik ki az előtérben látható küzdelemnek jelentékenysége, ha a' háttér szeinek elébe nyílik, 's e' tekintetből minden jó nemzeti história, némi részben világistoria.”⁴

Itt vagyunk a nemzeti irodalom–világirodalom problémájánál, és két idézet által még közelebb jutunk. Az elsőben Toldy Ferenc nyilatkozik meg ekképp: „Jelenkorunk két nevezetes tüneményt mutat a' szellemvilágban. A' falak, mik eddig a' népeket elválaszták egymástól, leomlottak, élénk közeledés hordja végig az eszmék zászlait kelettől nyugotig, 's a' világliteratúra fogalma soha sem állt közelebb létesüléséhez, mint most. De e' mellett 's egy részint épen a' szellemi öszveolvadás megelőzésére, részint a' politicalai események következtében, a' népi 's a' nemzeti elem mind nagyobb és nagyobb tiszteltetést szerez magának nem csak e' vagy ama' haza tagjai, hanem a' külsők előtt is...”⁵ Toldy Ferenc bizonyító anyaga a svéd, a dán, a holland, a cseh, a lengyel, a magyar és a szerb irodalom. Másik idézetünk Jósika Miklós regénye német fordításának előszavából való: „Das prophetische Wort Göthe's von einer sich anbahnenden Weltliteratur scheint immer schöner in Erfüllung zu gehen; denn von allen

¹ VERSEGHY Ferenc, *Rikóti Mátyás* (1804). Vö.: FRIED István, *Verseghy Ferenc Rikóti Mátyása*. It. 55 (1983) 560–575.

² T. (TELEKI) J. (József), *A régi és új költés' különbségeiről*. Tudományos Gyűjtemény, 2. (1818) 2 : 48–73.

³ TÓTH Lőrinc, *Világpolgárság és honszeretet*. Athenaeum, 2 (1838) 2 : 46. hasáb

⁴ PULSZKY Ferenc, *Iran és Turan*, uo. 3 (1839) 2 : 278. hasáb

⁵ S. (SCHEDEL = TOLDY) F. (Ferenc), *Külföldi literatura*. Figyelmező, 4 (1840) 1 : 12. hasáb

Weltgegenden kommen die Bekenner fremder Zungen und bringen dem Geiste der Menschheit und dem Fortschritte einer, alle in seinem Dienste Stehenden gemeinsam verknüpfenden Zeit ihre buntschimmernden Opfergaben dar.”⁶

Első következtetésünk csak látszólagosan rejt magában ellentmondást. A világirodalom-gondolat ily hangsúlyos megjelenése kapcsolatba hozható és hozandó a goethei allgemein-Menschliche már korábban, Kazinczy Ferencnél is felbukkanó ideájával. Mindazonáltal a nemzeti irodalomban és kritikai életben bekövetkezett minőségi változás, nevezetesen a romantika visszavonhatatlan győzelme a klasszika fölött, tette lehetővé a goethei dialektika érvényesülését, az egyes és az egyetemes, a különös és az általános és ezzel kapcsolatban a nemzeti és az európai (vagy általános emberi) együttes szemléletét.⁷

Másik következtetésünk az elsőnek továbbgondolása: a magyar irodalomban Vörösmarty Mihály merész pályafordulata az 1820-as években a nemzeti irodalomról való gondolkodásra is kihatott. Azaz a romantikus költői gyakorlat nyomán alakult ki a romantikát igazoló esztétikai-kritikai felfogás, és e felfogás érvényesülése a folyóiratokban lehetővé tette Byron és Victor Hugo széles körű recepcióját a magyar irodalomban.

Jellegetesnek minősíthetjük azt az eddig kevésbé tudomásul vett tényt, hogy amikor Vörösmarty Mihály átvette a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését (1828-ban),⁸ akkor megváltozott a folyóirat „világirodalmi” kitekintéseinek tárgyköre, az irodalomról és általában a nemzeti irodalomról és művelődésről alkotott kép. Egy értekező Cervantesről szólva, szinte csak mellékesen említi: a regény, így Cervantes regénye sem „egyedül spanyol földhöz és individualitáshoz van kötve, hanem egyáltalában az emberiséget igénybe veszi 's ezt – karakterekkel”.⁹ Vörösmarty egy hatnyelvű szótár ismertetésekor állapítja meg: „A' gondolkodva olvasók, kik talán a' különböző népek geniusa között (...) szeretnének hasonlítást tenni (...), haszonnal fogják e' munkát forgathatni.”¹⁰ Még ebben az évfolyamban lép tovább Toldy, aki a korai hasonlítás legkedveltebb területéről, a folklórból hozza példáját. S teszi mindezt az Aurora c. almanach bemutatása ürügyén, jelezve a magyar irodalmi népiesség új állomását, s ebben a nemzetiben, népiben ott rejlő általánosat: „Változnak pedig (...) a külön népek tulajdon karaktere szerint; de mivel, a' köz ember mindenütt közelebb áll a' természethez, minden nemzet' népdalainak közös karaktere az érzés sentimentalismusa naiv előadásban: 's ez teszi, hogy mai nap a' népdalok oly nagy kedvességbe jöttek a művelt nemzeteknél. Herder tette rájuk figyelmessé a' németeket 's majdnem minden nemzetéji közül ada fordításokat (Stimmen der Völker), 's a' serbus dalok most a' németektől, az angoloktól és francziáktól örömmel olvastatnak.”¹¹

Ami igen lényegesnek tetszik: törekvés a világirodalomba való belépésre, a Goethe által körvonala-zott és a kölcsönös fordításiirodalom révén létesülő világirodalmi egyenjogúság megvalósítására. Ebből az aspektusból szemlélve a magyar irodalom fejlődését, az előzmények is más megvilágításba kerülnek. Az 1830-as években a magyar klasszicizmus már nem leküzdendő akadály a egy újfajta irodalomnak, hanem alacsonyabb lépcsőfok, amelyen túllépve a világirodalmi egyenjogúsághoz vezet az út. „Mert ő nem mást akara – írja Szontágh Gusztáv Kazinczy Ferencről – mint mi minden nemzetnél történt,

⁶ *Abafi von Nikolaus Josika*. Aus dem Ungarischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von G. (Gustav) Treumund (= Steinacker). Leipzig, 1838. VI–VII.

⁷ István FRIED, *Das Einzelne, das Allgemeine und die Literatur*. Slavica Slovaca, 18 (1983) 180–182.

⁸ FRIED István, *Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény*. ItK, 72 (1968) 644–658.

⁹ M., *Cervantes*. Tudományos Gyűjtemény, 15 (1831) 2 : 132.

¹⁰ V. (VÖRÖSMARTY Mihály), *Sprüchwörterbuch*, In sechs Sprachen, Deutsch, Englisch, Latein, Italienisch, Französisch und Ungarisch, von Georg von Gaál. Wien, 1830. Uo. 6 : 118.

¹¹ TOLDY Ferenc, *Auróra*. Uo., 12 (1828) 11 : 108.

melly kifejlett literatúrával bírt vagy bír, a' classica literatura népeinél úgy, mint az új kor fáklavivőinél, az olaszok, iranzíák és németeknél: mert a' tudomány 's művészet haladása 's terjedése mindenütt egy."¹²

Ami tudatosodik: az a nagyobb közösségbe tartozás, a kapcsolatok fontossága. S ezt erősítik az elmélet tanulságaival: ez nem magyar sajátosság; bárki, aki ítéletet mond például egy irodalmi alkotásról, öntudatlanul is összehasonlít. E szemlélet nem korlátozódik az irodalmi fejlődés értékelésére, hanem általánossá lesz. Kállay Ferenc arra mutat rá, hogy „hazai törvényeink” és szokásaink” összehasonlításai más nemzetek törvényeivel ’s szokásaikkal” a történeti fejlődés hívebb ábrázolását teszik lehetővé. „Az illy históriai összeállításoknak érdekes volta annál szembetűnőbb leendő, mivel több egyes részei nemzeti törvényeinknek és szokásainknak illy nemű tudományos vizsgálatokra tárgylvételnek fel, mert végre is a' nemzeti charakterek' sajátosságainak közös eredetére, azoknak kifejlésére, elágazásaira, lassú, időszerűbb változásaira ez úton legtöbb világosságot lehet terjeszteni, 's az összehasonlított részek tömegessége (complexus momentorum) törhet biztos utat helyes következtetésekre”.¹³ Egy „hasonlító nyelvészet” című könyvismertetés francia nyelvész szöveget meg, aki szerint „a philológia egy nagy nemzetségeknek láttatja velünk azon tömörkedé népséget, melly az indus tengertől az atlantig 's Ceylon szigettől Islandig (...) elterül”.¹⁴ S minthogy összehasonlító szótárak már léteznek, a következőkben az összehasonlító nyelvtant kell kidolgozni. A nyelvi kapcsolatokat érzékeltető „összehasonlító nagy szótár” gondolatával magyar nyelvészek is kacérkodtak. Igaz, az indíték csak részben származtatható a komparatiztikai gondolkodásból. Inkább válaszként fogható föl a különféle szláv népek nyelvészei által művelt jövevényszó-kutatásra, amely a magyar–szláv nyelvi érintkezéseket egyoldalúan interpretálta, s a kölcsönhatások helyett hatásokban gondolkodott. Ezzel szemben a magyar nyelvészeti kutatás tetszetős analógiát idézve, az érintkezések más vonásait emelte ki, s ha az etimológia, a nyelvi kapcsolatok kutatási gyakorlatában kevésbé korszerű elveket érvényesített is, az elméleti alapoza éppen a komparatiztikai gondolkodás korszerűségét bizonyítja: „Mint Róma a' legyőzött Hellásnak, úgy hódolt a' Magyar hódított népeinek, számos szavait nyelvtárába felfogván, 's azokat magyar alakban hajtogatván. De a' legyőzött 's nemes diadalmában osztozó nemzetek is napkeleti szavakat kölcsönöztek a' Magyarától; azoknak tehát vélekedése igazítást kíván, kik a' görög, szláv, német 's több nyelvek szózatait úgy hasonlítják a' magyarral, mintha csak a' Magyar lett volna képes tanulni, amazok pedig nem alkalmasok valamit a' Magyarától elfogadni. Ki hozhatja kétségbe, hogy a' szövetséges vagy ellen felek szinte tanultak a' magyar nemzettől, valamint ez sem késett, kívált az új tárgyakban, nyelvének hiányait, vagy avult szavait azoktól pótolni...”¹⁵ Ez a gondolat nem hirtelenül bukkan föl a magyar tudománytörténetben; jellegzetes kifejeződése egy tendenciának, amely az „önelvű” szemlélettel szemben az 1830-as években mind általánosabb és mindinkább elfogadott lesz. Arról van ugyanis szó, hogy az irodalom kérdésfőltevései sürgetőleg ösztönözték a tudományokat (és a kritikát) az egzaktabb, történeti kifejtést igénylő válaszokra. Vörösmarty útja „az egyetemes lírai részvét” költői megvalósításáig vezetett,¹⁶ a magyar honfoglalás eposzba foglalásától a „tündérvölgyek” felidézéséig, az emberiségkölteményig, a szenvedélyek rémdrámába írásáig. Mindezt elősegítette tájékozódása a világirodalomban, olvasmányanyaga, amely Tassótól Goetheig, Byrontól

¹² SZONTÁGH Gusztáv, *Kisfaludy Károly munkálkodása' criticaí irányáról*. Athenaeum, 3 (1839) 1 : 197. hasáb

¹³ KÁLLAY Ferenc, *Törvények' és szokások' hasonlatossága*. Tudománytár, Új folyam, 1 (1837) 261–262.

¹⁴ P., *Hasonlító nyelvészet* (Parallele des langues de l'Europe et de l'Inde (...) par F. G. Eichhoff (...)) Paris (...), 1836. Figyelmező, 1 (1837) 1 : 69.

¹⁵ MAHOVSZKY József, *Mutatványok egy a' m. [agyar] nyelv' elemeit fejtegető's egyéb nyelvekkel öszve hasonlító nagy szótárból*. Tudománytár, 3 (1836) 9 : 6.

¹⁶ István FRIED, *Historizität und universales lyrisches Mitleid*. Slavica, 23 (1983) 51–53.

a spanyol drámáig terjedt, és nem utolsósorban a német irodalmi sajtóig, amelyben bősséggel olvasható az összehasonlító alapon szemlélődő kritikai felfogásokról. Részben ennek a szemléletnek a közvetítése az érdeme az általa négy éven keresztül nem nagy kedvvel szerkesztett Tudományos Gyűjteménynek. Ez a szemlélet nem csupán az irodalmi gondolkodás felfrissüléséhez járult hozzá, hanem a nemzet, a nép fogalomkörének tisztázásához is. S minthogy a reformkor lendületében ez a fogalmi tisztázás mind idősebbé vált, és mindinkább találkozott az olvasói elvárásokkal, az összehasonlítás módszere is mind újabb területeken érvényesült. Sőt, olykor elhagyta a szorosabban vett tudományt, és a nemzetkarakterológia lehetőségeit segített körvonalazni. Ezzel visszatértünk az egyes és a különös, a nemzeti és az általános „dialektikájának” problémaköréhez, amely kimondatlanul is ott rejlik Vajda Péternek a „nemzet”, a „nemzetiség” lényegét meghatározni kívánó fejtegetéseiben. „Van (...) minden nemzetnek belső és külső élete; belső élete szerint egy köz idomot vesz magára, mely mindenik tagján látható; egy egészet tesz, melyből egyik tag sem maradhat ki csonkulás nélkül; a' köz erőnek (...) mindenik tagon keresztül kell folynia, az egy bizonyos helyen még is összevgyülekezendőnek, honnét szükséges mennyiségben mindenfelé kiárad. A' külső élet által a' mellék nemzetekkel érintkezésbe, közösülésbe jön; 's ezek által közletesen, a' többi távol nemzetekkel is, honnét egy általános idomot nyer, mely szerint a' többiekhez mint ugyan azon nemnek fajaihoz bizonyos arányban és hasonlatosságban van.”¹⁷

A magyar történelemre alkalmazva e tételeket, Pulszky Ferenc ekképp jelöli ki a kutatás irányát: azt szükséges föltárni, „mi a' nemzet történeteiben külső erők' következménye, mi az ország geographicus helyzetének, a' föld természetének, a' körülfekvő nemzetek befolyásának eredménye”. Mindezek bemutatása azért fontos, hogy „kiválgolják, mi a' nemzetiségből önállósúan kifejelett”.¹⁸

Aligha lepődhetünk meg azon, hogy az 1830-as esztendőök legszínvonalasabb magyar folyóiratai nem elégedtek meg a magyar irodalmi viszonyok, történetkutatás vagy más, társtudományok által fölvetett nemzeti kérdések taglalásával, hanem messzibb tekintettek; céljuknak nem pusztán a külföldi irodalmi fejlődésre való kitekintést jelölték meg, hanem az újabb irodalom- és történettudományi, nyelvészeti, néprajzi stb. módszerek és módszertani eljárások bemutatását, a magyar tudományban való alkalmazásuk lehetőségének kipróbálását is. Az újonnan alakult akadémiai folyóirat, a Tudománytár, továbbá az igen színvonalas Athenaeum, a Figyelmező, a Társalkodó¹⁹ a legjobb európai folyóiratok anyagából merített, de a fordításon túl, olyan eredeti értekezéseknek adott teret, amelyek a legkorszerűbb módszerek magyar felhasználhatóságát igazolták. A magyar kutatás bekapcsolása az európai törekvésekbe: emígy foglalhatjuk össze a szerkesztői szándékokat. S ezen keresztül a magyar kutatás európai színvonalúvá tétele. Ebben a folyamatban nem csekély szerepe volt a komparatiztika gondolata magyar meghonosodásának. Természetszerűleg nem várható, hogy az első lépéseit tevő, a világirodalom-gondolatot elméletileg kidolgozni kezdő komparatiztika magyar rendszerének kialakítására történjék kísérlet. De az sem kevés, hogy állhatatos szándék figyelhető meg a magyar folyóiratokban a komparatiztikai gondolat népszerűsítésére, a világirodalmi kitekintés jelentőségének elismertetésére. A magyar irodalmi jelenségek mérlegeléséhez – sugallják az értekezések, a részben fordított cikkek – nem elegendő, ha a nemzeti irodalom keretei között marad az elemző kritikus. Ki kell pillantania az európai fejleményekre is. A Figyelmező című folyóirat programjába emeli a világirodalmi ismertetéseket: „mint literaturai újságnak tárgya az egyetemes literatura' menetele úgy, mint annak egyes, bárminél fogva kitűnőbb jelenései; formái: átnézetek, bírálatok, ismertetések, jelentések (...) nem kikapva ezt vagy azt, mint czélzás vagy jó szerencse hozza magával, szoros és rendszeres

¹⁷ VAJDA Péter, *Nemzetiség*. Tudományos Gyűjtemény, 10 (1832) 6 : 57.

¹⁸ PULSZKY Ferenc, *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához*. Athenaeum (1838) 2 : 139. hasáb

¹⁹ FENYŐ István, *Tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok*. Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma, in *A magyar sajtó története I., 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 465–488., 469–559.

figyelemmel lesz mindenre, mit az olasz, francia, spanyol és angol, német és szláv, az éjszaki és keleti nemzetek' munkássága újat 's közönséges érdekűt fel fog tűntetni a' mindennemű tudományos 's a' szépliteratúra mezein". S a folytatás: „Egy kisebb czikkely tárgyai: a' hazai 's külföldi tudományos intézetek és társaságok' történetei, munkálkodásai, jutalomtétellei és osztásai, személyzeti változásai, tudósokat és írókat illető adatok, necrologok" stb.²⁰

Itt már nem adaptálásról, utánzásról van szó, hanem világirodalom-tudatról. Egyfelől az egyetemes irodalom tarthat számot az érdeklődésre, másfelől az egyetemes irodalomba tartozó egyedi (nemzeti) „jelenések” tudomásul vétele, „befogadása” segítheti a magyar irodalmat. Az európai és Európán kívüli irodalmakkal lépést kell tartania a magyar olvasóközönségnek, a magyar irodalmi közvéleménynek is. A kimondatlan cél ennek az irodalmi közvéleménynek a megteremtése, kiszélesítése. A magyar irodalmi élet eseményei ezért éppen úgy tárgyai a Figyelmezőnek, mint a külföldi irodalmi életéi. De szükséges a világirodalmi gondolkodás a helyes kritikai érzék és mérce miatt, valamint a történeti szempont érvényesítése miatt is. A már említett Szontágh Gusztáv fogalmazza meg talán a legegyszerűbben a nemzetinek és a világirodalminak egymást erősítő hatását:

„Minden nemzeti irodalom, része a világirodalomnak, melyben az emberi nem' eszményi munkássága, az igaznak, szépnek és jónak megvalósítása, létünk' boldogsága 's nemesülése egyesül. Teljesen kifejtett nemzeti irodalom ezen viszonyban fogva tehát csak azt lehet mondani, mely oly tudományos és szépliteratúra remekével bír, mik a művelt külföldi hasonmái műveivel kiállják az összehasonlítást, 's benne egyszersmind a' világirodalom remekei hű 's jó ízlésű fordításokban meghonosodtak; mert egyedül e' kiterjedésben, a' haladás e' fokán, lehetőségig tökéletes eszköze az a' nemzet tudománya, ízlése 's nyelve' művelődésének.”²¹

A kölcsönös fordítási irodalom szempontja éppen úgy helyet kap ebben a fejtegetésben, mint a világirodalom alakulásához, színezéséhez valóban hozzájáruló, kiemelkedően fontos nemzeti irodalmi alkotás, ugyanakkor a világirodalomba való bekapcsolódás a nemzeti irodalom fejlődésének is záloga. Ennek következtében a Figyelmező és a többi folyóirat érkezői különösen fölfigyelnek az irodalmak érintkezési formáira. Az újabb francia irodalmi mozgalmakat ismertette kerül szóba, „minemű befolyások lehete valyon német ország íróinak a Francia literatúrára”,²² másutt egy német irodalomtörténetet ismertette írja egy cikkíró: „Bennünket (...) nem annyira fő tárgya, mint bevezetéséért érdekel, ti. a' francia 's a' német irodalom párhuzamáért.”²³

Nem mondatokat ragadtunk ki, hanem a szerkesztői bejelentés megvalósulását véltük igazolni. Erősítésül néhány más példa. A France littéraire 1833. évfolyamában megjelent beszámolót közölte magyar átdolgozásban Csató Pál a Tudománytár hasábjain. Innen valók e megállapítások: „Anglia és Németország nagy behatással voltak a' jelen francia költészet sorsaira. Nekik már egypár század óta volt eredeti vagyis olyan literatúrájuk, mely semmi másnak nem vala másolata, hanem magok' a' népek erkölcsének 's karakterüknek hív lenyomatjuk.”²⁴ Szemere Pál közli naplójegyzeteit az évtized legjobb magyar regényéről, Eötvös József A Karthausi című művéről. Széles világirodalmi háttér előtt vázolja föl a század gyermekének betegségéről szóló mű jelentőségét, behelyezi a klasszicizmus és a romantika csatájának kontextusába, s közben oly kitételek olvashatók, mint: „Vessük össze színházunkat a' hellénnel”. Vagy: „Ki a' Carthausit olvassa, nem jut-e eszébe St Preux és Júlia?

²⁰ Figyelmező, 1 (1837) 1 : Előszó

²¹ SZONTÁGH Gusztáv, *Románok és novellák*. Uo., 1 : 180. hasáb

²² *Tekintet az újabb francia poézisra*. Tudományos Gyűjtemény, 14 (1830) 12 : 119.

²³ 1: *Histoire de la littérature Allemande (...) précédée d'un parallèle entre la France et l'Allemagne* (...) Par A. PESCHIER. Párizs-Genf, 1836. Figyelmező, 2 (1838) 1 : 317. hasáb

²⁴ CSATÓ Pál, *Francia költészet a XIX. században*. Tudománytár, 1 (1834) 1. 89.

Nem jut-e eszébe Rousseau?”²⁵ Igényként jelentkezik „a néphit és a babonák poézisének” az eddigiek-nél behatóbb elemzése. Olyképpen, hogy „a különféle nemzeteknél megegyező, de helybéli körülmé-nyekhez képest módosított néphitek, költeményes babonák, 's ezeken épült népmondák”²⁶ mintegy komparatistikailag mutattassanak be.

A régi módszerekkel való szakítást Trefort Ágoston hirdeti meg: „A' krónika a' feudalizmussal sirba szállt: a' történettudomány sokáig nem egyébnek, mint név- és számlajstromnak tartatván – új feladást nyert (...) a' történettudománynak minden felekezeti, sőt nemzeti szenvedélyen felülemelkedve, lehető magas szempontbúl, minden emberi viszonyra ki kell terjednie 's a' népek' életét merész voná-sokkal föstenie.”²⁷ Trefort az elvi megállapítást Magyarország történetírására alkalmazza. Arra világít rá, hogy Magyarország soknemzetiségű állam, és „a' nem-magyar népességnek is igénye lehet a' törté-netre”.²⁸

Mindez visszaül Vajda Péter fejtegetéseire, amelyekben a nemzet és a nemzetiség fogalmát járta körül, de érezhetően reagál a Magyarországon élő népek szintén alakulóban levő nemzeti és világiro-dalom-tudatára. Míg a szláv népek költői, elméletírói az összehasonlító szláv néprajz és korai történet kidolgozásán fáradoztak, s ezzel párhuzamosan a szláv irodalmi kölcsönösség tételét igyekeztek iga-zolni (mindenekelőtt nyelvészeti érvekkel), addig az 1830-as esztendő magyar kritikai életében in-kább az európai komparatiztika és a világirodalmi szemlélet képviselőinek írásai visszhangoztak, és ennek következtében a magyar komparatiztika – jóllehet cikkek, fordítások, ismertetések révén – polgárjogot nyert az irodalom- és a történettudományban. Jellemző gesztusra figyelhetünk föl egy, a drámatörténet kérdéseit fejtegető cikkben: „Ne gondoljuk, hogy a' pályán is más fokokon haladha-tunk előre, mint mellyeken a' történet tanúsítása szerint más nemzetek haladtak.”²⁹ Az egyetemes érvényű hangsúlyozását másutt a nemzeti elem és a nemzeti sajátosságok hangsúlyozása egészíti ki. Bajza József írja le egy vitacikkében: „A művészetnek vannak ugyan örök törvényei, általános szabá-lyai, de ezek nem zárják ki a' nemzeti sajátosságot, legalább nem szükségképen.”³⁰ Mindenesetre ezek „az örök törvények”, az irodalmi fejlődés általános szabályai a világirodalom gondolatának általánossá válásával hozhatók összefüggésbe, egy romantikus évtized jellegzetes megnyilvánulásai, és csak kivéte-les esetben egy normatív esztétika követelése. Ezt igazolja az évtized legérdekesebb és a magyar kom-paratiztika szempontjából is kivételes fontosságú vitája a magyar irodalom jelenkori korszakának meg-határozó jellegzetességéről. Már csak azért is fontos, mert műfajelméletileg közelíti meg az irodalmi korszakok kérdését, az irodalom korszerűségének problémáját, valamint az európai irodalmak fejlődé-sét szembeesíti a magyar irodalom változásaival. Mindenekelőtt Vörösmarty Mihály pályafutása szolgá-ltat alkalmat erre a szembesítésre, tudniillik az a „váltás”, amely stílus- és műfajtörténetileg egyként vége ment Vörösmarty költészetében. Az eposzból kiábrándulva a drámában tett kísérletet, a klasszi-ka nagy példaképeit odahagyva a barokk és a romantika alkotóinak művészi módszereit alkalmazta a magyar irodalomban. Az érvrendszer, amellyel a vitázók a drámai és az eposzi „kor” jellemzésében élnek, Herder, Fr. és Au. W. Schlegel, Hugo, részben már Hegel műveiből valók, a vita „anyaga” azon-ban a magyar olvasók és a magyar írók érdeklődését és lehetőségeit tartja szem előtt. Szontágh szerint: „A világ az őskor óta (...) haladott, mi részint egészen más körülmények között élünk; a nemzet értelmessége, még műveletlen népeknél is, a' sokkal magasabb fokon álló világli teratura' birtokába jut-hat, 's a' művelt nemzetekkel karöltve haladhat.” A továbbiakban ekképp nyilatkozik: „az epos, lyra

²⁵ SZEMERE Pál, *A' Carthausi, b. Eötvös Józseftől*. Naplóból. Figyelmező, 3 (1839) 158–159. hasáb

²⁶ TÓTH Lőrinc, *Néphit, 's népbabonák poesisa*. Athenaeum, 1 (1837) 2 : 723. hasáb

²⁷ TREFORT Ágoston, *Elmélkedések a' történettudományról*. Társalkodó, 8 (1839) 1 : 37.

²⁸ A. J., *Egykét szó a' drámai literaturáról a' görögöktől németekig*. Uo., 7 (1838) 1 : 108.

²⁹ BAJZA (József), *Orosz bajok*. Figyelmező, 4 (1840) 140. hasáb

³⁰ SZONTÁGH Gusztáv, *Eposi és drámai kor*. Uo., 3 (1830) 379–380. hasáb

és rege, igazi korszaka a' népek fiatal kora, a' drámáé ellenben azon időpont, midőn a' nemzet' szelleme férfi korába indulni, a' költészet a' tudománnyal egyesülni kezd: mely fokon aztán a' literatura mindkét ága, egymást támogatva, együtt halad, 's tetőpontjukon teljes virágzásban mutatkoznak, mint ezt szomszédink literatúrája bizonyítja, kiknél Goethe' és Schiller' kora egyszersmind Herder' és Kant' kora is volt". Toldy Ferenc ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy az eposz nem korszerű többé, mivel hiányzik a külső és a belső „szükség”, „miután az élet 's társi szerkezet' változott formái következtében az epos a' néppiaczról az olvasó szobába, a' népajakról a' könyvsajtóba ment át". Mindazonáltal soha nem tartja időn kívülinek egy nemzeti hősköltemény írását.

Az eposz tehát nem tarthat már számot az érdeklődésre,³¹ annál inkább a dráma, illetve a regény. Ez magyarázza a felfokozott érdeklődést Victor Hugo drámái iránt az 1830-as esztendőkből, ezért akarja Vörösmarty Mihály a közép-szerű francia és német drámákat a maga, e drámák tematikáját és módszereit átvevő színműveivel kiszorítani a magyar színjátszásból. De ez magyarázza a Magyar Tudós Társaság igyekezetét is a világirodalom legjobb drámái magyar fordításának ösztönzésére.

A magyar irodalmi élet megfelelő távolságból szemlélte a klasszicizmus és a romantika francia híveinek „csatáját”, mivel ilyen küzdelemre a magyar irodalomban már az 1820-as esztendőkből sem volt múlhatatlan szükség. A vita a romantika javára dőlt el, méghozzá a leghatásosabb érvekkel, tudniillik Vörösmarty költészetével. Mindazonáltal az irodalmi gondolkodás nem csupán a világirodalmi spektrum színesítése érdekében, hanem a fejlettebb és differenciáltabb irodalomkritikai és -tudományi módszerek meghonosítása céljából sűrűn fordult a német, a francia és az angol szaksajtóhoz, és az onnan átvett ismertetések, cikkek az önálló magyar irodalmi gondolkodás fejlődését segítették. Ennek az irodalmi gondolkodásnak egyik jellemzője a kitekintés más irodalmakra, a magyar irodalom összemérése más irodalmakkal, és irodalmi jelenségek párhuzamainak, igazolást jelentő megfeleléseinek keresése. Ilyen módon a magyar irodalom fejleményeit is nemegyszer párhuzamokkal világítják meg, például Vörösmarty Mihály műveinek tanulságait együtt látják a külföldi romantikus művekkel.³²

A Figyelmező, a Társalkodó, a Tudománytár, az Athenaeum hasábjain szinte valamennyi fontosabb európai irodalmi eseményről, műről, alkotásról olvashatunk. Balzac és a spanyol irodalom, Mickiewicz és a szerb népköltészet, Lamartine és Byron sűrűn idézett példák, akárcsak az összehasonlító nyelvészet és irodalomtudomány külföldi művei.

A magyar irodalom és a fejlődésnek induló irodalomtudomány, kritikai gyakorlat azonban nem csupán jól és ügyesen recipiál, hanem egyre inkább eredeti módon érvényesíti, valósítja meg a komparatistikai szemléletet. A terminológiával küszködnek még a kritikusok, ritkán sikerül valami újszerűt kidolgozni, az önálló magyar rendszertől még messze vagyunk. Mégis, töredékesen, nem annyira az elméleti, mint inkább a kritikai gyakorlat síkján lesz egyre általánosabb a világirodalmi és a komparatistikai szemlélet, s ezáltal annak tudatosítása, hogy a magyar irodalom része az európai irodalmak együttesének. Mindez az 1830-as esztendőkből történik, ekkor teremtdik meg az alap ahhoz, hogy az előtörténet stádiumából a magyar irodalmi gondolkodás átléphessen az igazi történet területére.

Fried István

³¹ SCHEDEL (TOLDY) F. (Ferenc), *Végszó az eposi 's drámái korról, és drámái literatúráról*. Uo., 395., 397. hasáb

³² LUKÁCSY Sándor–BALASSA László, *Vörösmarty Mihály, 1800–1855*. Bp. 1955. 86., 111.

Angyalosi Gergely

KASSÁK LAJOS ÉS LUKÁCS GYÖRGY VISZONYA

Néhány héttel a halála előtt, 1971-ben Lukács György ezt mondta Kassákhöz fűződő viszonyáról: „Kassák valószínűleg éppúgy utált engem, mint én őt. Nekem megvolt rá az okom.”¹ Mielőtt közelebbről megvizsgálánk Lukács állítólagos „okait”, álljunk meg egy pillanatra. A kijelentés igaznak tűnik, noha nem sikerült olyan szövegre bukkannom, ahol Kassák hasonló élességgel nyilatkozik filozófus kortársáról. Érezhető azonban, hogy itt nemcsak a személyes szimpátia hiányáról van szó; művészetfelfogásuk, világszemléletük majd hat évtizeden át elválasztotta őket egymástól. Ne hivatkozzunk most az olyan – nyilvánvalóan leegyszerűsítő – érvekre, mint amilyen a származásukban, társadalmi helyzetükben mutatkozó különbség regisztrálása. Nem abszurd feltételezés, hogy a milliomos bankigazgató fia és a szegény mosónő gyermeke között életre szóló barátság is kifejlődhetett volna. Hiszen életük döntő részében mindketten szocialistának, forradalmárnak vallották magukat, és a proletariátust akarták szolgálni. A gazdag polgáriú kilépett osztályából, és szembefordult azzal; a proletárgyerekek úgyszintén eltávolodott saját társadalmi közegetől, mert csak így biztosíthatta művészi-gondolkodói fejlődésének alapvető feltételeit.

Lényegesebb érvekre bukkanhatunk, ha a művészi ízlésük, esztétikai nézeteik között mutatkozó különbségeket boncolgatjuk. Mindkettejük számára döntő fontosságú volt az irodalom, a művészet léte; mindkettejük világnézete esztétikai alapon szerveződött és alakult ki. Ezt a kérdéskört tehát mindenképpen érintenünk kell, noha már első megközelítésben úgy tűnik, hogy ezek a különbségek is inkább következményei voltak valaminek. Az emberi személyiség persze végső soron olyan képződmény, amely nem redukálható valamilyen végső „magra”. Aligha táplálhatunk olyan illúziókat, hogy rálelhetünk a mindenre magyarázatot nyújtó alapvető okra. Ha ráadásul két, ilyen jelentős egyéniség ellentétét, a gyakran közös pozícióik ellenére kitartó szembenállását akarjuk megmagyarázni, akkor ez a magyarázat mindenképpen elnagyolt absztrakció lesz. Absztrakció, amely azonban – jó esetben – részgazságot tartalmaz, és olyan általános következtetések levonására ad alkalmat, amelyek túlmutatnak az egyes ember temperamentumának, életútjának esetlegességein.

Célom ezúttal az, hogy áttekintsem Lukács és Kassák kapcsolatának főbb állomásait, amelyek voltaképpen megegyeznek Magyarország és Európa történetének főbb szakaszaival a tízes évektől a hatvanas évekig. Talán eljuthatunk így az említett absztrakcióig, amely, ha le is egyszerűsíti a tények végtelen gazdagságát, legalább nem mond nekik ellent, és bizonyos intelligibilis koherenciát biztosíthat számukra.

Az első időszak, amikor törekvéseik találkozhattak volna, a tízes évek közepe. 1915-ben jelent meg Kassák első verseskötete, az *Eposz Wagner maszkjában*, és ez év novemberében indította meg az első magyar avantgardista folyóiratot, a *Tettet*. Lukács egyik legközelebbi barátja és irodalmi szövetségese, Balázs Béla ugyancsak 1915 decemberében kezdte megszervezni az úgynevezett Vasárnapi Kör találkozóit. Tudjuk, nem mindennapi társaság volt ez; a résztvevők többsége európai hírnévre tett szert

¹ Eörsi István interjúja Lukács Györggyel. Új Symposion, 1981. szeptember, 17. évf. 197. sz. 324.; illetve LUKÁCS György, *Forradalomban*. Cikkek, tanulmányok, 1917–1918. Bp. 1987. 407.

később a saját területén. Ez volt Lukács első igazi szellemi otthona Magyarországon, hiszen az akkori legfontosabb magyar irodalmi lappal, a Nyugattal ellentmondásos és nem túl baráti volt a viszonya. Kassákék is hasonlóan vélekedtek a Nyugatról. Kassák elismerte a legszínvonalasabb irodalmi folyóiratnak, néha publikált is benne, de alapjában véve arra törekedett, hogy meghaladja az általa képviselt irodalom- és művészetfelfogást.

Balázs Béla, akinek már csak egzisztenciális okokból is nagyon fontos lett volna, hogy ambícióinak megfelelő otthonra találjon a magyar irodalmi életben, így rögzíti első benyomásait Kassák lapjáról Naplójában, 1915. december 29-én:

„A »Tett« egy szépirodalmi folyóiratocska, trafikban árultatik... Kiadja Kassák Lajos, egy szegény ördög, fiatal, közepes tehetségű, még összeköttetései sincsenek. Hogyan csinálja? 1. Ez adminisztrálja magát. 2. Maga köré gyűjtötte a Nyugat legfiatalabbjait, akiket még a Nyugat sem vett be sokáig. Mindegy. Miliót és táborot teremt. 3. Kiderült, hogy ezek a zöldek, akiken annyit nevettem, nem is olyan nevethetőek. Talán még csak zöldek... 4. A legfontosabb, hogy a világnézetük, a Gesinnungjuk a Nyugattól elfordult, és öntudatlanul talán felém fordult... A nyafogó impresszionizmus és az üres dekorativitás ellen. Nem tudják bár, hogy mit akarnak. Nem lehetne ez egyszer számomra talaj, nekem táborom? Érintkezni kellene velük.”

Mint látható, Balázs erősen lebecsüli az ifjú avantgardisták orientációinak önállóságát, és úgy véli, lényegében egy irányba vezet az útjuk, s hogy ezen az úton ő jár előttük. Hamarosan rá kell jönnie tévedésére. Néhány héttel később már ezt jegyzi Naplójába, 1915. január 22-én:

„A »Tett« következő számának vezércikke nekem szólt. Felvilágosítottak róla, hogy semmi közöm hozzájuk. Futuristák, a »tett« emberei, világjavítók, a lélek életének jogosultságát tagadják. Nem tudják, mit beszélnek, de a zűrzavaros fecsegésből egy világos, nem érzik rokonságukat és közüket hozzám és nem vállalnak. Egyébként tehetséges egyik-másik, bár éretlen és ízléstelen.”

Majd pedig nem sokkal később levonja azt a tanulságot, amelyet Lukács ugyanígy levonhatott ebben az időszakban: „Van élénk és intenzív magyar irodalmi élet, amelyből teljesen és reparálhatatlanul ki vagyok rekesztve.”² Lukács természetesen sokkal magasabbról tekintett le a magyar glóbuszra ahhoz, hogy hasonló közeledési kísérleteket tegyen. De látnia kellett, hogy Kassáknak, ennek „a szegény ördögnek” sikerült valami, ami nekik, a sokkal képzetebb, műveltebb, jobb anyagi esélyekkel induló embereknek néhány évvel korábban nem sikerült (A Szellem című filozófiai folyóirat alapításakor). S akármilyen is volt a véleménye a Tett, majd a Ma egyes publikációjának értékéről, alighanem el kellett ismernie, hogy új, önálló hang szólalt meg a magyar irodalomban, amely a megszólalás lehetőségét nem annak köszönhetné, hogy bármely tekintetben kompromisszumot kötött volna a korabeli társadalmi viszonyokkal és az uralkodó (hivatalos) szellemi irányzatokkal.

Nem rendelkezünk közvetlen írásos dokumentummal arról, hogy mi volt Lukács véleménye a korai avantgarde-ról. Már az is jelent valamit, hogy ifjúkori írásainak vaskos gyűjteményében egyetlen egyszer sem fordult elő Kassák neve. Nyilvánvalóan más úton haladt, mint az avantgardisták, noha a művészettől ő is az impresszionizmus meghaladását várta, és szintén szilárd elméleti alapokon nyugvó világnézet kialakítására törekedett. Olyan világnézet kialakítására, amely kiutat jelenthet abból a világállapotból, amelyet Fichte nyomán „a teljes bűnösség korának” nevezett. Kitűnően jellemzi ekkori művészi ízlését barátja, Ernst Bloch, a filozófus. (Az interjút Michael Löwy készítette 1974-ben.)

„D'ailleurs, une fois déjà dans le passé il avait montré un instinct peu sûr, à propos de Paul Ernst. Comme vous vous souvenez, il compara dans *l'Ame et les formes* Paul Ernst avec Sophocle: comment cela est-il possible? C'est son néo-classicisme et, voyez-vous, ce néo-classicisme du jeune Lukacs – que je n'ai pas suivi – s'est appelé ensuite «marxisme orthodoxe», composé lui aussi seulement d'ordre, ligne droite, adoration de la beauté grecque et des constructions *Kitsch* de Staline à Moscou, etc.”³

² BALÁZS Béla, *Napló*. Bp. 1982. 2. köt. 113., 116., 181.

³ „Egyébként egyszer már korábban is megmutatta, mennyire bizonytalanok a megérzései Paul Ernsttel kapcsolatban. Bizonyára emlékszik, hogy *A lélek és a formákban* Szophoklészhez hasonlította Paul Ernstet: hogyan lehetséges ez? Ez az ő neo-klasszicizmusa, és látja, a fiatal Lukácsnak ez a neo-

Ha túlzás is azt állítani, hogy Lukács szerette volna a „Sztálin-barokk” építészetet (ismerjük néhány epés megjegyzését e tárgyban), kétségtelen, hogy a rendnek ez a pátosza, ez a végsőig vitt koherencia- és homogenitás, amely Lukács művészetfelfogásának és világnézetének egyaránt az alapjául szolgált, aligha volt megfelelő talaj Kassákék művészetének befogadásához. Bloch egy konkrét példára is hivatkozik az idézett interjúban:

„Ces différences entre nous se sont ensuite développées dans notre discussion sur l'expressionnisme au cours des années 30. (...) J'ai été à Munich en 1916 et j'ai découvert les œuvres du groupe *Blaue Reiter*, les écrits et les peintures de l'expressionnisme qui ont fait sur moi une très grande et très profonde impression. Or Lukács, lui, les méprisait, les désignait comme produits des «nerfs déchirés d'un tzigane». (...) C'est alors que j'ai commencé à douter de la justesse du jugement de Lukács.”

S a német filozófus azzal zárja következtetéseit, hogy ennek az ifjúkori ízlésválságnak egyenes következménye volt, hogy később Lukács olyan írókat, mint Joyce, Brecht, Kafka és Musil, egyaránt elutasított: „il les classifia comme l'art décadent de la bourgeoisie tardive et rien de plus”.⁴

Mint látjuk, ebben az időszakban inkább kölcsönös közönyről és értetlenségről, mintsem ellenségeskedésről kell beszélnünk. A nagy konfrontáció a Tanácsköztársaság idején történt. Aligha túlzás azt állítani, hogy Kassák és Lukács viszonyát halálukig ez a néhány hónap szabta meg. Annál is inkább, mivel a proletárdiktatúra tapasztalatai, amelyekből gyökeresen eltérő következtetéseket vontak le, alapvetően meghatározták egész szellemi fejlődésüket.

Lukács „páfordulásáról”, vagyis hirtelen kommunistává válásáról egész könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre. Nézzük inkább Kassák viszonyát a munkásmozgalomhoz és a kommunizmushoz. Önéletírásának, az *Egy ember életének* a forradalmakról szóló kötetei hírépítései akkori nézeteiről. A szociáldemokrata párt politikai stratégiája, ideológiája és a belőle következő esztétikai koncepció már régesrég távol állt tőle ebben az időben. Várakozással fordult a kommunisták felé, de csatlakozását a szocdem pártban úgy értelmezte, hogy az igazi művésznak egyetlen párthoz sem szabad csatlakoznia, még ahhoz sem, amelynek politikájához a legközelebb áll. Elítélte annak a négy írónak a lépését, akik kiváltak a Ma-csoportból, hogy csatlakozzanak a kommunistákhoz. „A mi mozgalmunkat nem a pártreglamának, hanem az emberi etikáknak kell megszabni. Ne a külső fegyelem, hanem saját belső törvényeink tartsanak meg bennünket a harcolók sorában.” A csatlakozás szándékát annak tulajdonította, hogy ezekben az írókban nincs meg a kellő egyéni kezdeményező erő. „Jó végrehajtó szervek lehetnek belőlük” – jelentette ki. Szocialistának vallotta magát, elutasította a szociáldemokrata és a kommunista megjelölést egyaránt. „Engem nem a pártfegyelem, hanem a mozgalmi etika köt” – mondta.⁵

Térjünk vissza Lukács kezdetben idézett nyilatkozatához. Mi is volt az oka Kassák iránt érzett „utálatának”?

„Sosem viseltem különös tisztelettel Kassák költészete iránt, de mikor beléptem a pártba, Kassák már ott nyüzsgött, mint bennfentes és én abszolúte elismertem őt kommunista írónak... Aztán Kunék februárban lebuktak. Akkor egyszer csak Kassákék lapjában megjelent: rágalom, hogy ők

klasszicizmusa – amelyet én nem osztottam – kapta később az »ortodox marxizmus« elnevezést. Ezt szintén a rend, az egyenes vonalak jellemzik, a görög szépségnek és Sztálin moszkvai giccsépítményeinek imádata stb.” Michel LÖWY, *Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires*. PUF, Paris, 1976. 295.

⁴ „Ezek a nézetkülönbségek közöttünk azután tovább mélyültek annak a vitának a során, amelyet a 30-as években folytattunk az expresszionizmusról. (...) 1916-ban Münchenben voltam, és felfedeztem a Blaue Reiter-csoport alkotásait, az expresszionisták írásait és festményeit, s ezek igen nagy és mély hatást gyakoroltak rám. Szóval Lukács, aki megvetette őket, azt mondta, hogy ezek egy cigány zilált idegzetének termékei. (...) Ekkor kezdtem el kételkedni Lukács ítéleteinek helyességében.” „... ezt a kései burzsoázia dekadens művészetének minősítette és semmi többnek”. LÖWY, i. m. 296.

⁵ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*. A Károlyi-forradalom. Bp. 1934. 193.

kommunisták volnának, Kassák az örök forradalom híve, független minden párttól és emberi csoportosulástól. Erről már megvolt a véleményem. Amikor aztán március 21-én Kassák megint a kommunizmus udvari költője akart lenni, ez már túl sok volt az én polgári radikális gyomromnak, és azóta én Kassákot mint kellemetlen frátert utálom. Kassák mindig arra törekedett, hogy ő legyen a kommun hivatalos költője. Ez ellen én mindig tiltakoztam. Szerintem a kommünnek nem kell hivatalos költő, minden irányzat, amely eltűrhető a kommunizmusban, írjon szabadon, és érvényesüljön az az ideológia, amely érvényesülni tud. Másrészt mindig megvédtem Kassáékát, amikor a szocdemek és a szakszervezeti bürokrácia el akarta nyomni őket. Elnyomni nem hagytam őket, de nem tűrtem, hogy hivatalos művészek legyenek.”⁶

Nos, amit Lukács a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról mondott, az nyilván megfelelt a valóságnak, azzal a megszorítással, hogy ez a kultúrpolitika, noha valóban nem favorizált egyes irányzatokat, de tiltásokkal és betiltásokkal igenis átszabta a szellemi élet arculatát. Lukács mint a kulturális népbiztos helyettese, valóban arra törekedett, hogy minél több író bevonjon az újonnan alakult szervek munkájába, és hogy a művészi produciókat csak „tisztá művészi szempontok alapján” ítélje meg. (Kassáknak is voltak kisebb funkciói az írói direktóriumon belül.) Amit azonban Kassáékéről állít, az aligha támasztható alá.

Először is, Kassák sohasem akart a kommunizmus udvari költője lenni. Joggal hirdethette, hogy rokonszenvezik a kommunista eszmékkel, mert ennek már a Kommunista Párt megalakulása előtt hangot adott. Szimbolikusan is értelmezhető véletlen, hogy Kassák „társbérítője” volt a megalakuló Kommunista Pártnak. Lakását csak egy ajtó választotta el a párt irodájától. De a lakásban ő lakott előbb, a párt költözött Kassákhoz, nem pedig fordítva... Amit Lukács állít, tudniillik, hogy a Ma a kommunisták lefogása után elhatárolta magát a kommunizmustól, ebben a formában nem igaz. Ha fenntartással is fogadjuk Kassák önéletrajzában azt az állítását, hogy Kunék lebukásakor magukra akarták vállalni a Vörös Újság szerkesztését (noha elképzelhető, hogy fölvetődött bennük ez a gondolat), meg kell állapítanunk, hogy nem fordultak szembe a rövid időre illegálissá lett KMP-vel. Kassák már 1918 decemberében leszögezte *Tovább a magunk útján* című cikkében: „Szocialista művészetet akarunk, de újból kihangsúlyozzuk, hogy minden külső parancsokhoz alkalmazkodás nélkül.” Megfigyelhető, hogy ebben az írásban a „kommunizmus” és a „szocializmus” szó jelentése összemossódik. „Köszöntünk benneteket a kommunizmusban!” – szól az olvasóhoz a cikk végén; de olyan kommunizmusra gondol, ahol a művész szerepe nem azonos a pártagitátoréval.⁷

A *Ma* január 26-i számában Széplál Árpád ismét felvetette ezt a kérdést „Forradalmi művészet vagy pártművészet” címmel. Ezt írta:

„Művészet: intuíció által megsejtett kozmoszbahelyezkedés, illetőleg annak szimbolizált megérzéskítése.

Forradalmi művészet: ha a szintézis alapját a meglevő világnézetek megváltoztatására, előbbrevitelére és folytonosan haladottabb tartalommal való megtöltésére irányuló akarat képezi.

Pártművészet: ha a szintézis alapja egy pártban konzervált program megvalósítására irányuló akarat.”

És hozzátette, teljesen Kassák későbbi nyilatkozatainak szellemében:

„Az igazi művész sohasem *fogadott el* pártprogramot, ő *alkotott* magának és az univerzumnak programot, világszemléletet, de mihelyt megalkotta, már meg is tagadta, mert túlhaladta egy még fejlettebbért, hogy egy következő lépése azt is túllépje.”⁸

Lehet, hogy Lukács emlékezetében nem ez a közlemény maradt meg, hanem Kassáknak egy 1919. február 26-án felolvasott, de a *Mában* csak április 10-én megjelent előadása. Ennek az *Aktívizmus* című írásnak az alap gondolatai nyilván kevésbé voltak rokonszenvesek a diktatúra irányítóinak, köztük

⁶Eörsi István interjúja, i. h. 407.

⁷Ma, 1918. december 20.

⁸Ma, 1919. január 16.

Lukácsnak sem; de semmiféle irányváltoztatást nem tükröz, hanem Kassák korábbi vélekedését mélyíti el, illetve konkretizálja. Kassák itt leszögezi, hogy semmi kétsége a proletárdiktatúra szükségessége felől, de ő és munkatársai joguknak és kötelességüknek érzik a diktatúra állandó kritikáját, természetesen a reakcióval ellentétes nézőpontból. A diktatúra ugyanis kétélű hatalmi formáció, „mint minden önérdékből felállított hatalmi forma”. Ez pedig annyit jelent, hogy adott esetben reakcióssá válhat. Az akkori vezetők „szovjetideálja” a forradalom szempontjából „konzerválódó hatalmi szervezetet jelent”, ugyanis törvényszerű, hogy minden párt a forradalmi folyamat kerékkötőjévé válik egy idő után. A művészetnek ezért az a feladata, hogy amennyiben valamelyik párt megöli a forradalmat a maga céljai érdekében, elsőnek kiáltson fel, hogy „Éljen a forradalom!”. Feltételezhető, hogy a *Ma* főszerkesztőjének gondolkodására hatással volt Trockij „permanens forradalom”-konceptiója. Nem lehet azonban kétségünk affelől, hogy az önmagát állandóan megújító, folyamatosan előrehaladó, forradalmi művészet teóriájának forrása egyrészt a nemzetközi avantgarde gyakorlata, másrészt saját, állandóan forrongásban levő egyénisége volt.

Egy hónappal ezután egyik munkatársa kijelentette: „A »Ma« művészei nem szolgálták ki a burzsoá társadalmat, és nem fogják kiszolgálni a proletárdiktatúrát sem!” (Kahána Mózes, 1919. június 1.) Mint tudjuk, a „függetlenségi nyilatkozatok” sorát Kassák zárta le Kun Bélához írott és különálló füzetként is megjelentetett „Nyílt levelével”. A diktatúra vezetője ugyanis az országos pártgyűlésen Kassákék művészetét „a burzsoá dekadencia termékének” nevezte. Válaszában Kassák biztosította Kun Bélát arról, hogy mint politikust a legnagyobbak között tiszteli, ugyanakkor azonban „kifejezte kétségét művészi felkészültsége iránt”. Megvilágítva lapjának viszonyát a kommunista ideológiához, hangsúlyozta: „Nálunk az élet célja nem az osztályharc, mert az osztályharc csak eszköz az abszolút emberhez, akinek egyetlen életformája a forradalmas akció.” Ez az írás, s főleg megjelentetése törvényellenes cselekedetnek számított ekkor, tehát komoly bátorság kellett hozzá; s ha a szerzőnek nem is esett baja, folyóiratát több más lappal egyidejűleg, papírhányra hivatkozva, megszüntették.

Lukács emlékeivel ellentétben tehát sem Kassák, sem munkatársai nem titkolták fenntartásaikat a kommunista párt ideológiájával szemben sem a diktatúra előtt, sem pedig alatta. Az idézett nyilatkozatok aligha keltik bennünk azt a benyomást, hogy Kassák a kommün hivatalos művésze akart lenni, és mintegy saját külön kis diktatúráját akarta volna bevezetni, a többi irányzat felett.

Ezt a vádat a diktatúra alatt a szociáldemokraták hangoztatták, amikor a sajtóban támadást indítottak a *Ma* ellen. Ennek során a legolcsóbb érvekkel, lapos demagógiával ostromozták „a *Ma* futóbolondjait”, akiknek műveiből egyetlen sort sem értene egyetlen szervezett munkás sem. Ekkor a *Vörös Újság*, a kommunisták pártorgánuma valóban megvédte Kassákékat, mondván: a *Ma* propagandája nem hivatalos propaganda, és hogy Kassák „becsületes” író. Lukács azonban elfelejti megemlíteni, hogy ez a támadás személy szerint ellene és Balázs Béla ellen is irányult, s Kassákék inkább csak az ürügyet szolgáltatták a kommunisták kultúrpolitikája elleni támadáshoz. Nem kommentálja azt a tényt sem, hogy ez a kultúrpolitika nem tudta megvédeni a *Mát* a megszüntetéstől.

Kassák önéletrajzának *Kommün* című részében találjuk annak a híres jelenetnek a leírását, amely közte és Lukács között játszódott le. Kassák szerint Lukácsnak az volt a véleménye, hogy „ki kell mennünk a harctérre, és ott kell hagynunk a hivatalunkat”, mert a katonák között folytatott politikai agitáció mindennél fontosabb. „Kötelességünk, hogy mi is meghozzuk a szükséges áldozatot” – mondta volna Lukács. Majd, amikor Kassák kifejezte egyet nem értését, a filozófus-népbiztos a dühtől eltorzult arccal revolvert húzott elő a zsebéből végső érvként, és azzal hadonászott Kassák orra alatt.⁹ Ha a regénynek ez a részlete kissé karikatúraszzerűre sikerült, ez annak a következménye, hogy ekkorra kiélestedett az ellentét kettejük között. Ez a jelenet a végső szakítást szimbolizálja, noha bizonyára nem pontosan így zajlott le. Lukács öregkorában tagadta, hogy Kassákot a frontra akarta volna küldeni: állítása szerint inkább minden eszközzel igyekezett volna megakadályozni. Nincs jelentősége annak, hogy ténylegesen így zajlott-e le ez az epizód vagy sem. A lényeg az, hogy Kassák az igazságnak megfélemlően kifejezte a kettejük között kirobbanó ellentét természetét. Lukács csupán néhány hónapja volt kommunista, gondolkodásában nyilván nagy szerepet játszott pre-marxista időszakának néhány olyan kategóriája, mint az „áldozat” és a „szolgálat”. Bloch azt mondja erről:

⁹ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*. A Kommün. Bp. 1936. 136.

„Le Parti communiste a été pour Lukacs la réalisation d'une vieille aspiration; dans sa jeunesse, il avait voulu entrer dans une monastère: le parti était un remplaçant pour ce désir secret. Il était attiré par le catholicisme non comme système ou doctrine, mais par le mode de vie, la solidarité, l'absence de propriété, l'existence monacale si opposée à celle de la grande bourgeoisie à laquelle il appartenait...”¹⁰

S ha arra gondolunk, hogy Lukács ezután valóban a frontra ment, és politikai biztosként – a Tanácsköztársaság történetében egyedülálló módon – egy megfutamodó zászlóaljából nyolc, más források szerint hat embert agyonlővetett... nos, akkor a Kassák által leírt jelenet már nem tűnik annyira karikatúraszerűnek.

A Tanácsköztársaság bukása után a költő és a filozófus egyaránt emigrálni kényszerült. Ellentétük azonban nem csökkent, sőt (különösen Lukács részéről) még jobban kihangsúlyozódott. Ennek dokumentuma egy névtelenül megjelent Lukács-cikk a KMP Bécsben megjelenő hivatalos lapjában, az *Új Március*ban (1926. november). Érdekes elidőznünk ennél a cikknél, mert mintegy sűrítve tartalmazza azokat az érveket, amelyeket Kassák marxista és lukácsista kritikái szinte a mai napig hangoztatnak. Már a két mottó is sejteti a szerző intencióit. A Nyugat polgári-liberális kritikusaának, Ignotusnak híreshírhedt cinikus mondását – „Nem osztom nézetemet” – társítja egy kiragadott Kassák-idézettel, amely így hangzik: „és semmi sem igaz abból, amit mondok”.

Kassákot a kommunista mozgalom állandóan visszatérő „mitlauferének”, magyarul „koloncának” minősíti. Tehát Kassák, követve a későbbi mozgalmi nyelvhasználatot, nem csupán „útitárs”, hanem akadály is. Téves ideológiák, káros eszmék terjesztője. Gyenge jellemű ember, aki mindig jelentkezik, ha balról kezd fújni a szél, mint a forradalom igazi képviselője, ám de mindig visszahúzódik, ha a forradalom „konjunkciója” ingadozik. Lukács szemében persze nem „Kassák egyéni karaktertelensége” az érdekes. Ez az író, mondja, a magyar polgári társadalom teljes züllésének korszakába született bele. Az ellenforradalmi korszak konszolidációja megint jó neki (célzás arra, hogy Kassák hét év után hazatért az emigrációból), mert eljutott oda, amit fejlődése elején a Nyugatnak legfőbb bűnül rótt fel, hogy művészetét „tisztá” művészetnek, művészetnek a művészetért fogja fel. Ezért a forradalmi proletariátus művészetét (vajon miféle művészetre gondolhatott itt Lukács?) a „tisztá”, tendencia-mentes művész nevében ítéli meg, „tehát mindenféle forradalmi tartalom, minden forradalmi kifejezési eszköz szigorú eltételével”. Lukács végkövetkeztetése: az, hogy Kassáknak bármi köze is lett volna a proletárforradalomhoz, pusztán „optikai csalódás” volt.

Emigrációs költészete „a kispolgári értelmiség eltévedettségét” és az események megítélésére való képtelenségét fejezi ki. Miért gyakorol hatást mégis a fiatal baloldali értelmiségiekre? „Általában véve – magyarázza Lukács – az intellektuelek számára a forradalom felé egy deklasszáció szakaszon át vezet az út. (...) Elszakadtak az osztályuktól, de még nem vertek gyökeret a munkásosztályban.” Ez a hontalanságérzet hajtja őket Kassák közelébe. De azok, akik már átestek ezen a szakaszon, és komolyan megértették a kommunizmus tanításait, a forradalmi munkásmozgalmat, azok kivétel nélkül szakítottak Kassákkal, „a szétfúzló polgári társadalom emez utolsó, kétségkívül tehetséges, de kétségkívül dekadens-feloszlási képviselőjével”. A mozgalmi „bikkfanyelv” hőskorát tükrözik ezek a mondatok. Óhatatlanul felidőződnék bennünk azok a viták, amelyeknek során a résztvevők felváltva minősítették egymást a rothadó burzsoázia utolsó védőbástyájának. Eszünkbe juthatnak Bloch szavai is: „Sous l'influence du parti son horizon est rétréci, ses jugements étaient obéissants et marqués du sceau des *apparatchniks* (!); son échelle de valeurs éliminait, détruisait et méconnaissait tout ce qui n'était pas homogène avec les *apparatchniks* (!) de Moscou...”¹¹ Lukács esete persze nem ilyen egyszerű,

¹⁰ „A kommunista párt Lukács számára régi törekvésének megvalósulását jelentette; fiatal korában kolostorba akart vonulni: a párt e titkos vágy beteljesülésének pótszere volt. A katolicizmusban nem a rendszer vagy a doktrína vonzotta, hanem az életmód, a szolidaritás, a tulajdon hiánya, a kolostori létforma, amely olyannyira ellentétes volt a nagyburzsoáziáéval, amelyhez ő maga tartozott...” LÖWY, i. m. 296.

¹¹ „A párt befolyása alatt szemhatára összeszűkül, ítéletei alkalmazkodók lettek, felismerhető volt rajtuk az *apparatchnik* pecsétje; értékrendje megsemmisített, szétfúzott és félremagyarázott mindezt, ami nem vágott egybe a moszkvai *apparatchnikok* ítéleteivel...” LÖWY, i. m. 297.

és Bloch ezúttal nem teljesen igazságos, hiszen ismerjük azt a harcot, amelyet Lukács moszkvai éveiben folytatott a sztálinizmus ideológiája és esztétikája ellen egy, a sztálinitól kétségkívül különböző marxizmus nevében. És ha értékeltük Kassák következetességét, ugyanezt el kell ismernünk Lukácsnál is, hiszen láttuk, hogy már pre-marxista korszakában idegenkedett az avantgarde-től.

A második világháború végéig, amikor végül hazatért Magyarországra, Lukács minden nyilatkozata Kassákról hasonlóképpen negatív. 1928-ban arra figyelmeztet, hogy Kassák elvont és tartalmatlan új emberével nem szabad egyen ennyire elvont és tartalmatlan örök emberit szembeállítani.¹² 1939-ben azzal vádolja Kassákot, hogy az elefántcsonttoronyba visszahúzódva prédikálja a maga „ártalmatlan örök forradalmát”.¹³ 1944-ben úgy jellemzi, hogy „tevékenysége mindig a munkásság valódi érdekeinek elhomályosítására irányult”.¹⁴ Kassák közvetlen reakcióit nem ismerjük, de könnyen elképzelhetjük, mi volt a véleménye ezekről az állításokról.

Lukács hazatérése után sem békült meg az ősz avantgardistával. Az 1945 és 1948 közötti koalíciós időkben is úgy látta, hogy „az igazság feltárásában megint akadály Kassák”. Az a Kassák, aki kijelentette: „a magyar írók nagy része semmivel sem kevésbé volt ellenzékben, tudatos ellenállásban a közelmúlt rémségeivel szemben, mint bármely más ország alkotó szellemei”.¹⁵ Ez megint csak nehezen fért össze a Moszkvából hazatért kommunista vezetők koncepciójával, amelynek lényege az volt, hogy Magyarország velejéig romlott, bűnös ország, amely nem rendelkezik említésre méltó demokratikus szellemi örökséggel a közelmúltból. „Mindebből egy szó sem állja meg a helyét – írja Lukács 1948-ban. – Hol voltak Magyarországon az Aragonok, az Éluard-ok, a francia, a jugoszláv partizánmozgalmak harcos költői?” S közben még arról az apróságról is elfeledkezik, hogy – 1944 októberéig – szemben Franciaországgal vagy Jugoszláviával, Magyarországot nem szállták meg a németek, s nem a fasiszták voltak hatalmon.

1947-ben, Kassák 60. születésnapján emlékkönyvet adtak ki, amelyben a népfrontpolitika szellemének megfelelően Lukács György és Balázs Béla is megszólalt. Balázs Béla kiemeli, hogy Kassák szerepe történelmi jelentőségű volt, mivel „a magyar költészet kórusába új szólam, egy nyugatról áthangzó európai szólam lépett be”. Lukács elismeri, hogy nehéz helyzetben van, mivel Kassákot az alkalomhoz illően dicsérnie kell. Végül is elfogadja, hogy Kassák fellépése „forradalmi” volt, de elismétli ismert véleményét, hogy „a forradalom Kassáknál csakhamar a forma forradalmává, sőt tartalmában nemegyszer örök forradalomná halványodott”. Ez az életmű nem emelkedett a gorkiji-magaslatokra, de mindazonáltal tükröződése azok életének, akik „az ellenforradalmi korszakot emberi és szellemi tönkretétel nélkül átvészelték”. „Ez nem kevés” – tette hozzá Lukács.¹⁶ Nem is túl sok, mondhatnók; mindenesetre ebből a Lukács-szövegből még nem sejtjük azt, ami ezután következett: Kassák újabb hét éve szóló, második „emigrációját”. Ezúttal nem hagyja el az országot, csak az irodalmi életből rekesztik ki, megfosztva őt a publikálás lehetőségétől.

A róla alkotott hivatalos véleményt megismerhetjük egy 1950-ben készült, nyilván ismeretterjesztő célokra szánt broszúrából. Ez az írás, amelynek szerzője ismeretlen, nagyjából Lukács évtizedek óta hangoztatott érveit ismétli, függetlenül attól, hogy ebben az időben már a filozófus is „persona non grata”-nak számít a kultúrpolitikában. Megtudjuk, hogy Kassák szocializmusában kezdettől fogva megvolt „a tévedések csírája”. Nem ismerte el, hogy a kommunista mozgalom egyenlő a kommunista párttal, nem bízott a proletárdiktatúrában és a tömegekben. „Csak azt nem árulja el – írja a névtelen szerző –, hogy milyen földöntúli erők től várja hát a forradalom győzelmét.” Állítólag akarja ezt a győzelmet, de bántja az etikáját, hogy a győzelem kivívására hadsereg, azaz párt alakuljon, arról meg éppen hallani sem akar, hogy belépjen ebbe a hadseregbe.

¹² LUKÁCS György. *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp. 1970. 156.

¹³ I. m. 180.

¹⁴ I. m. 278.

¹⁵ I. m. 519.

¹⁶ *Kassák hatvanadik születésnapjára*. Emlékkönyv. Szerkesztette NÁDASS József, 1947. 8.

Az emigrációban kicsúszott a lába alól a talaj, és polgári befolyások alá került. Idézi Kassákot: „A régi osztály helyébe nem akarunk újabb osztályt segíteni az ember fölé. Minden osztályuralommal szemben a győzelmes individuumok közösségét és minden állammorállal szemben a kollektív etikát hirdetjük.” A kommentár így szól: „Szocialista-e az az ember, aki azzal ámitja magát, hogy már a kapitalista társadalomban ember van és nem osztályember? A proletárszempontoknak ez az általános emberrel való helyettesítése tehát nemcsak a proletáriátus elárulása, hanem az emberié is.” Kassák további bűne, hogy a művészetben nem hajlandó mást látni, mint a művész kielégülésének és önkitaljesítésének eszközét. Azt hiszi, hogy „a nagy egyéniségek először rejtélyes módon fölszabadítják önmagukat, azután a maguk megmutatásával fölszabadítják a proletáriátust”. A lényeg azonban az, hogy Kassák eltávolodott a munkásmozgalomtól. Hiába tört fel az öntudatlanságból a szocializmus világosságába, mert addig önállószkodott, amíg sehová sem tartozó, mindenek fölött álló egyénné lett. Politikailag objektíve az általa állandóan bírált szociáldemokraták szövetségese, művészi törekvései pedig „vélt ellenfelével”, Babits Mihállyal rokonítják. Egyetlen érdeme, hogy először ő ábrázolta belülről a magyar proletáriátust. „Nagy tévedése: azt hitte, hogy a szocializmus kívánja tőle, hogy kritikával nézze a szocializmust is, s megőrizze egyénisége vélt polgári függetlenségét. Nem vette észre, hogy egyéniségéhez ragaszkodva végül egy nagy kerülővel a Nyugat ama polgári művészetéhez jutott, amellyel valaha szembefordult.”¹⁷

Ez a jóindulatúnak igazán nem mondható jellemzés akaratlanul is fontos összefüggésre világít rá. Ha Kassák mai tudatunkban valóban a Nyugat nagyjai mellett áll, az pontosan töretlen önanonosságának, függetlenségének, egyénisége autonómiájához való ragaszkodásának köszönhető. Művészi pályafutása kezdetétől tudta, hogy az így értelmezett szabadság minden művészi alkotómunka nélkülözhetetlen feltétele. Hosszú, bémult hallgatás után kezdett naplót írni, 1955-ben. Ez a dokumentum tükrözi önmagához és a szocializmus eszméjéhez való hűségét. Nagyon jól tudta, hogy szocializmusa sajátos, egyéni szocializmus, amely nem választható el személyiségétől. „Fiatalkoromban az volt a filozófiai elgondolásom, hogy minden jó és minden rossz bennem gyökerezik” – írta az *Egy ember életében*.¹⁸ Ez a szinte mágiusnak nevezhető attitűd szabta meg viszonyát a művészethez és a politikához egyaránt. „Az irodalmam és a politikám is száz százalékgig én magam vagyok” – mondta. Lukács számára ez aligha volt több burzsoá individualizmusnál; idézzünk fel hát ennek a kispolgári intellektuelnak a naplójából néhány gondolatot, annál is inkább, mivel a *Szenaboglya*ban (ez feljegyzéseinek összefoglaló címe) Lukács neve is többször előfordul.

A hetvenedik évéhez közeledő Kassák láthatóan számvetést végez, miközben elmondja véleményét az aktuális helyzetről is. Számba veszi, mi az, amit megőrzött ifjúkori önmagából, és mi az, amin túl kellett lépnie. „Nem azért mondhatom magam forradalmárnak, mert ideges, izgatott természetű vagyok, hanem mert a legjózanabb eszemmel helytelenítem a világ egyes dolgait, az emberi társadalom sokban gonosz, de mindig tökéletlen berendezkedését.” De a hangsúlyt nem a rombolásra, hanem az építésre teszi; a forradalom csupán „a materiális és szellemi gátlások ésszerű eltakarítása”.¹⁹

Változtatlanul szükségesnek tartja a megmerevedett művészeti törvények „erőszakos felbontását”, „érzelmi, értelmi tagadását”, mert ez „nem önmagáért való és nem önmagában lezajló folyamat, hanem az elvesztett társadalmi egyensúlyállapot egyik emberi, szubjektív kifejeződése”. Ugyanakkor úgy véli, hogy korunk túljutott a forradalmak szakaszán, és az igazi művész képes lehet a harmónia megközelítésére. Ez persze nem jelent nála valamiféle „kiegyezést a valósággal”. „Mindig is úgy véltem, hogy a műalkotások életterejét és hatósugarát a reális és irreális elemek helyes (szerencsés) összevegyítése, összehangolása határozza meg. (...) Sosem kívántam az iskolás poétika rendszabályaihoz igazodni, de minden versemben arra törekedtem, hogy a hosszú, fáradságos munka közben legalább egyszer

¹⁷ Kassák Lajos (Sokszorosított jegyzet a szerző nevének feltüntetése nélkül) Országgyűlési Könyvtár, A 3/17525/1950

¹⁸ KASSÁK Lajos, *A Kommün* in i. m. 6.

¹⁹ KASSÁK Lajos, *Szenaboglya*. Alföld, 1985/7

marokra foghassam a világot, hogy megmutassam a dolgok rejtett százcúságát, hogy egyetlen kompozíción belül megszólaljon az igen is, a nem is, hogy valóban a tenger csöppjében maga a kimeríthetetlen tenger benne legyen.”²⁰ Kassák tehát „klasszicizálódott”, ahogy mondani szokták, ám de anélkül, hogy lemondott volna a dolgok százcúságának kifejezéséről. Ez a klasszicizmus tehát még mindig jócskán távol áll Lukács említett „rend-páthosától”.

A politikához való viszonya alighanem kevesebbet változott, mint *ars poeticája*. Még a húszas években fogalmazta meg a maga számára a jelmondatot: „Isten, ha vagy, magunk és gyermekeink nevében kérünk, szabadíts meg bennünket a megváltóinktól!” Noha a munkásmozgalmon belül általában a kommunista eszmerendszer állt hozzá a legközelebb. Lukáccsal ellentétben sohasem hitte, hogy bármely elmélet vagy politikai párt képes lehet az emberiség megváltására. A mindenkor kommunista pártvezetésről így írt: „Nem az a kötelességem, hogy szolgáljak nekik, hogy osztozzam velük a hatalomban, hanem hogy éber figyelemmel kísérem őket a jó ügy érdekében, s ahol, amikor tehetem, szót emeljek embertelen ítéleteikéik, gőgös elzárkózottságuk és jóakarató tévedéseik ellen.”

Az eddigiek alapján talán meglepő, hogy Lukácsról minden ellenvéleménye dacára tisztelettel nyilatkozik. Úgy látja, hogy Lukács, akárcsak barátja, Déry Tibor, nem kommunista a pártélet követelményei alapján, és nem is lehet az. Lukács „hiába filozóf, és hiába szónokol a pártdogmák érdekében, ő maga sohasem lesz kommunista, a sztálini kinyilatkoztatások értelmében és gyakorlati módszerében”. Lukács Thomas Mann elbeszéléseihez írott előszavát nem tartja méltónak sem a szerző korához, sem tanultságához, sem képességeihez. „Lukács pályafutását valósággal szimbolikus jelentőségűnek mondhatnám. Letért az eszme feltáráshoz és elmélyítéséhez vezető útról, és az eszme vámszedőinek szolgálatába állt.” Lukács állítása, hogy Thomas Mann az egészség és a szocializmus írója, nem csupán túlzás, hanem önkényes szubjektívizmus. „S hogy egy író realista voltát csupán politikai állásfoglalása szerint határozzuk meg, és kvalifikáljuk, ezt is értelmetlennek, sőt művészetellenes véleménynek tartom.” Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezt maga Lukács sokkal jobban meg tudná fogalmazni. „Lukács tudja, miről van szó, de két arccal tekint a világba, s ha kell, egyazon dologról kétféleképpen tud szólni.”²¹

Fejtő Ferenc egy 1961-es tanulmányában kitűnően ragadta meg Lukács szabadságkonceptiójának ambivalenciáját. Ezt írta: „...durant toute sa vie, la liberté n'a cessé de le hanter, comme une nostalgie, un remords. Ce n'est pas lui qui ignore le mot de Hegel: l'essence de l'esprit, c'est-à-dire de l'homme, est la liberté.” „On le sentait tourmenté par l'idée que le marxisme est peu de chose s'il n'est pas l'instrument du «déploiement de toutes les virtualités de l'homme» (Hegel), une praxis subordonnée à l'idée prométhéenne de la libération permanente. Mais il continua à résister, opiniâtrément, aux tentations de la liberté, absolue, utopique, en se bornant à plaider, auprès des bureaucrates du Parti, la cause de la tolérance, du libéralisme, comme correspondant à une tactique – en fin de compte plus rentable que la terreur.” „En édifiant le socialisme de manière plus humaine, nous servirons plus efficacement son triomphe international – déclara-t-il.”

Fejtő is hangsúlyozta, hogy Lukács kitartott elvei mellett: „Lui, il est resté fidèle, pour l'essentiel, à ce qu'il a toujours été depuis 1923.”²² Lukács számára a szabadság az egyéni élet jelentőségét messze túlhaladó eszmerendszer szolgálata; Kassák ellenben – mint egy ifjabb költőtársa (Nemes Nagy Ágnes) írta róla – „bármikor, bármilyen körülmények között csak a maga módján akart üdvözülni”.²³ Valóban megkísérettette Lukácsot ennek a másik, személyre szabott szabadságesszmének a nosztalgiaja, mint azt Fejtő feltételezi? Talán igen. Talán azért tekintett olyan ellenségesen Kassákra, „az örök szembeszegülőre”, mert megtestesítette személyiségének mélyebb, régen elfojtott aspirációit.

²⁰ I. m., Alföld, 1985/5

²¹ I. m., Alföld, 1985/10

Választanunk kell-e a két életút, a kétféle szabadságfelfogás között? Értelmetlen dolog lenne döntőbírárt játszani. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi világhelyzetben, a XX. század történelmi tapasztalataiból okulva, inkább Kassák választásai tűnnek vonzóbbnak. Nem lenne helyes, ha megpróbálnánk összebékíteni ezt a kétféle életstratégiát, de az sem, ha egyoldalúan döntenénk valamelyik javára. Tulajdonképpen nemcsak tagadják, hanem értékeikkel kiegészítik egymást. Ítékezés helyett elégedjünk meg azzal, hogy ez a kétféle sors, ez a kétféle, helyenként emberfeletti (embertelen?) következetesség *együttesen* alkotja a XX. századi ember ellentmondásos, sohasem harmonikus tapasztalatainak modelljét a szabadságról.

²² „... egész életében szüntelenül kísértette a szabadság, mint nosztalgia, lelkiismeret-furdalás. Ő aztán ismeri Hegel gondolatát: a szellem, tehát az ember lényege a szabadság,” „Érezni lehetett, hogy gyötri a gondolat: a marxizmus vajmi keveset ér, ha nem szolgálja »az ember valamennyi rejtett képességének kibontakozását« (Hegel), ha nem a folyamatos önfelszabadítás prométheuszi eszméjének alárendelt praxis. De továbbra is makacsul ellenállt az abszolút, utópikus szabadság kísértésének, és arra szorítkozott, hogy a párt bürokrátiával szemben védelmébe vegye a tolerancia, a liberalizmus ügyét, mint olyan ügyet, amely taktikai szempontból kifizetődőbb a terrornál.” „Ha emberibb módon építjük a szocializmust, úgy hatékonyabban szolgáljuk világméretű győzelmét – jelentette ki.” „Lényegében hű maradt ahhoz, amit 1923 óta mindig is vallott.” FEJTŐ Ferenc, *Georges Lukács entre le dogmatisme et le révisionnisme*. Esprit, 1961/2. és Lukács-recenzió Nyugat-Európában. Szerkesztette TALLÁR Ferenc. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívuma. Bp. 1983 (Archívumi Füzetek III.) 147.

²³NEMES NAGY Ágnes, *64 hatyú*. Bp. 1975. 142.

Kulcsár Péter

KAZINCZY FERENC: A TERMÉSZET EKONOMIÁJA

A 125 X 195 mm-es papírkézirat az Egyetemi Könyvtárban Ms. H 240 jelzet alatt található. Autográf, mint ezt az Akadémiai Könyvtárban őrzött Kazinczy-kéziratokkal való összevetés alapján megállapíthattam. 104, ceruzával utóbb számozott lapot tartalmaz, laponként 20–26, a vége felé 17–21 sorral. Egykorú papírkötésben 7, a szerző kezével számozott füzet, az első hat füzet 8 levelet, a hetedik 6 levelet foglal össze. Minden lap alján őrszó van. A kötés alkalmával itt-ott egy-egy betű széle leesett. A címlap aljáról 24 mm széles csík levágva. A füzetke 1964-ben magánkézből került a könyvtár tulajdonába.

Az eredeti mellett két másolat ismeretes. Az egyik Kazinczy Gábor kezével (Akadémiai Könyvtár, RUD 4r 11. sz.), 1835. február 1-i kelettel, ismeretlen, kitörölt nevű tulajdonostól; a másik (uo. RUD 4r 33. sz.) modernebb írással, a Kazinczy Gábor-féle másolatról oly hűséggel, hogy e második másoló még a mintájában törölt tulajdonosbejegyzést is átvette, vonallal imitálva az olvashatatlanul kitörölt szavakat. Mivel nem a művet, hanem Kazinczy Ferenc írását akartam kézre adni, e változatokat nem vettem figyelembe.

A szövegközlésnél messzemenően ragaszkodtam a szerző keze írásához, annak minden következtetlenségével együtt. Kivételt csak az ékezetek, a központosítás, valamint a kis- és nagybetűk mai szokás szerint való alkalmazásával tettem. Az írás határozott, esztétikus, világos, problémát nem okozott. A latin szavak szokványos rövidítéseit feloldottam (māa = materia; circulāo = circulatio), hasonlóképpen a latin hatást tükröző magyar összevonásokat is (uñ = ugyan; pēg = pedig; h̄ = hogy; ġokat = magokat; l̄yet = melyet; v̄ly = valamely; -k̄ = -nak; esztējében = esztendőjében; v̄o = való; m̄n = minden; āāl = által; -b̄o = -ban). A magyar használatú rövidítések könnyen feloldhatók, azért azokat meghagytam (p. o. = példának okáért; t. i. = tudni illik; m. u. = minek utána; m. a. = mindazonáltal; v. = vagy; kir. = királyi; satt = s a többi). Íráshiba nincs, a javítás is kevés, ami mégis akad, azt jegyzetben közlöm.

Ugyancsak jegyzetben olvasható a német szöveg ott, ahol a fordítás attól akarva-akaratlan eltért, vagy ahol a megértéshez szükségesnek látszik.

A német eredeti: Die Oekonomie der Natur. Erstes Heft über den Menschen und sein Schicksal nach dem Tode. Zweites Heft: Etwas über die Bestimmung des Menschengeschlechts. Berlin, 1782. 63. és 44. lap, 8r. A kiadvány megvolt Kazinczy Gábor birtokában (lásd Kazinczy Ferenc levelezése. II. Bp. 1891. 391.), ő azt mondja, hogy az impresszum hamis, mert a nyomtatvány Bécsben jelent meg.

Természet' ekonomijája

Németül, Berlinben 1782. Fordította Kazinczy Ferenc 1795.

Tekintetes Szabo-Sároi Sámuel úrnak, életem hűséges és hatalmas, de – szerentsétlen védelmezőjénck.

„Budán Jul. 10 d. 1795.

Elfogattatásom órájában (Regmeczen Abaúj vármegyében Dec. 14 d. 1794) egyéb papirosaim között ez a fordításom is elfoglaltatott, 's ő királyi herczegségének, a palatinusnak által nyújtott. Végre az elmúlt holnapnak közepe felé – m. u. az 1^{so} júniusba felolvastatott kir. kegyelemlevél nem tsak a' felimbe maiusnak 8^{dik}án és 16^{dik}án ki mondott halálos ítélet alól felszabadíta, hanem rabságom ínségein tetemesen enyhíte is; élni engedvén az életnek némely örömeivel (a' miljen a tenta), meljektől hat holnap óta megfosztva voltam – egyéb ártatlanoknak talált papirossaimmal egygyütt kezemhez vissza küldetett.

Fordításom le sem volt még tisztázva, midőn elfogattattam; a' vissza kapott kézírásom tehát más alig tudott volna elmenni. Néki állottam le tisztázásához; 's im hol van, a' mit az originál nélkül a' sietve dolgozott maculatumból tsinálni tudtam" – — —

Eddig írtam praefatiómat Budán, midőn Brünnebe való ki indulásom előtt a' letisztázott munkának ím ezt az exemplárját budai senator és nekünk, status rabjainak politicus commissariusunk, Kammerlauf uram által Regmecze haza küldöttem. Két ezer három száz nyolczvan hét napig tartott fogságom után végre Munkácsen 1801-be júniusnak 28^{dik}án eleresztetvén 's hazám istenségeinek és a' Tokaj boldog egének vissza adatva ímé ismét kezembe van az az írás. — Engeddmeg tisztelt Férjfi! a' ki bírám előtt életemet a' legszentebb hűséggel és általam tsudáltt ékessen szóllással védelmezted, hogy háládatosságomat Te erántad ezzel bizonyíthassam. Az a' tekintet, hogy ezt *ott* írtam, nevelni fogja kis ajándekom betségét. Éltessen az Isten sok időkre és boldogul, 's erántam tett érdemeidet jutalmaztassa meg!

Írtam Ér-Semjénbe, anyai birtokomba, Debreczenhez öt órányira; szabadságom 21^k holnapjának harmadik napján, 1803 martius harmadikán.

Kazinczy Ferencz

Természet ekonomijája

Első rész

Az emberről 's holtát követő állapotjáról

1.

Elő-magyarázatok

A' természetben minden valóság változások alá van vetve. De ezek a' változások, úgy tettszik, akartt és bizonyos törvények által igazgattatott változások.

A' ró'sa bimbóból lessz – 's el hervad. A négy lábú állat nem jó bimbóba borítva szülője méhéből elő, 's nem¹ úgy lessz oda, mint a' ró'sa.

Az akartt változásokat operatzióknak lehet nevezni. — Így azok a' változások, mellyek alá a' szőlőt a' vinczellér, az agyagot a' fazekas, a posztót a' szabó veti — operatziók.

A' természetnek vagynak operatziói — a' természetnek van tehát ekonomijája.

Ennek az ekonomianak azt a' részét szándékozom vizsgálat alá venni, meljel a' természet az ember körül 's halála után lejendő állapota körül teszi munkáját.

Igen rendes dolog, hogy 6000 esztendő óta existálván 's 4000 óta filosofálván mostanáig sem tudjuk: mik vagyunk? honnan jöttünk? hová megyünk?² — Még rendesebb pedig, hogy sohasem fáradunk tudakozni: mi a' halál? mi az örökkévalóság? miként ment véghez a' teremtés? — 's veszedünk rajtok.

¹ nem: javítás előtt neg

² A lábjegyzet nincs lefordítva: Ich muß erinnern, daß ich hier nicht von den Kenntnissen, die die Offenbarung mittheilt, rede. Ich lasse mich hier blos von der Vernunft leiten.

Ember! valdmeg, te vagy a' természetnek legbizarrabb míve! – Vagy nem tudtad soha, a' mit tudni akarsz – és ha így: tégyle, kérlek, haszontalan reménységedről! A' baromnak jobban vagyton dolga; nem tudja ugyan, hová jut: de azon magát nem is töri. Te ellenbe mindég akarnád 's még sem tudod! – Vagy ha tudtad egykor: felelj, mitsoda vétkeiddel kényszerítetted a' természetet, a' leghűbb anyát, hogy rólád kezét örökre vonja le?

Halál! rettenetes óra! ki elől borzadva rémül el minden, közelébből foglak meg tekinteni.

Oh! ha általad³ nap és viláosság vagyton, derítse fel nékem e' setét ejtszakát, mely közötttem és a' viláosság között homályfít, egy vidító sugar!!

2.

Mi célja lehetett a' természetnek az ember alkotásában?

Az ember van-e a' világ kedvéért teremtvé vagy a' világ az övéért?

Ő olj kevés, hogy az utóbbikat hiszi. Pedig úgy látszik, a' természet minden operációjában kevés figyelemmel van eránta. A' föld minden 24 óra alatt megfordul a' maga tengején, 's nem kérdezte meg soha az embert, ha tettszik é az néki vagy nem? Még senkit sem tudakozott meg a nap, ha nem fogná é parancsolni, hogy ez idén a' nyár egy holnappal tovább tartson? – 'S azért hogy Európának leggazdagabb kereskedője hajóra rakta kincseit: elő kerül egy fergeteg, 's a' gazdag kereskedő egyszeribe koldusá lessz – a' nélkül, hogy a' széles világ' színén tsak egy haraszt is megzördülne, mely külömben meg nem zördült volna.

'S a' mellett hogy illy kevés – egyszersmind mely kancsal haszna néző! Csak annyiba tart valamit hasznosnak, a' mennyiben néki használ. Amerika nem azért betses néki, hogy a' maga terhével a' világ egyik oldalának ellen-sújt tart, hanem hogy néki aranyat és gyöngyöket terem.

A' gyermek is tsak azt nézi valamit érőnek, a' mivel jádzhatik.

Nem vévén az embert a' természet segédül munkáinak tevésében, kettő lehet lehetséges, vagy hogy ötet alkalmatlannak látja nagy céljainak elősegelésére; és ezen esetben tsak úgy nézi ötet, mint egy oljan valamit, mely tsak azért van itt, hogy itt légyen – vagy pedig talán valamely nagyobb szándéka van eránta; de nem látja jónak azt néki még mostanába kinyilatkoztatni.

Az utóbb lehető-é? és hihető é? Fekhetik é a' természetnek ekonomiai intézetében vagy nem? – ez szorosbb és közelébbi tekintetet érdemel.

3.

A' természetnek három féle operációjai

Virítani – érni – hervadni – ez az a' három állapot, melyenn a' természet minden valóságait végig vezeti.

Az állatok, a' vetemények, az érczek alájok vagynak vetve ezeknek a' változásoknak. – Virít az ország, fel lép nagyságának legfőbb tetejére, 's öszvedül. – Sok zsugorgatás után egy kis tőke-pénzt gyűjt öszve a' házi gazda, a' kereskedés szemlátomást gyarapítja azt, utoljára neki kerül egy tékozló gyermek, 's elvan fetsérelve.

Be szembetűnő az a' változás, mely az embert szokta érni. Orczáinn a' legszebb piross virít. Fel nem háborított vidámság, pe'sgsében lévő élet-lelketskéinek⁴ munkája mosojog homlokáról. Életet ad a' társaságnak, 's tárgya a' közönséges szeretetnek, tsudálásnak – 's ímé elvéntül, bőre kiszárad, sárga lessz, öszveránczosodik, mint a' szép szőlő-szemek aszni kezdő hártájá, míg végre a' csont-alkotvány a' maga tulajdon terhe alatt öszve roskad.

³ általad: *jav. e. adtál; a németben: O wenn drüben Tag und Lich ist*

⁴ Lebens-Geister

4. *Circulatio*

Az említett, mindennel köz és magához általjába hasonlatos operatióknak mechanizmusa következendő észre-vételekre húzattathatik össze.

Látjuk, hogy a' természetben minden szüntelen tartó mozgásba vagyon — ámbár abba nem volna semmi ellenkezés, ha a' természet örökös nyugvásba volna is.

Ezt a' mindenekre elterjedt mozgást a' természet a' fojó testeknek a' nem fojókval való össze elegyítése által eszközli.

Minden testek között a' fojók legalkalmasabbak a' mozgást elfogadni és közleni. Béhatnak a' nem fojó testeknek legszűkebb tsatornáiba, 's kifeszítik azokat. Ezek részeiknek természeti összeszővődésekhez képest viszontag össze húzódnak. Ez által a' fluidum mozgása nagyobb erőre kap, végig siet a' testen, 's az új fluidumoknak heljett készít, az az circulál.

A vér az erekben, a' lév a' plántákba, a' víz a' földbe czirkulál, a' magnesi materia a' magnes körül — a' pénz a' statusba.

(A pénz a' status eránt tekintve valóban fluidum — fojóságát igen is érezzük. Híjjába igyekszik azt tőle elvenni a' legszorított markúbb öreg is — lágyabban organizált unokájának kezében elfoj, mint a' víz a' meghasadt edényből.)

Mint ad a' természet a' czirkulatio segedelmével a' testeknek érést? meglátjuk alább. De hogy ezek az elmékedések közönségesebbekké lehessenek — ki kell térnünk.

5. *Erő*

Valamint minden dolognak vagyon szerző-oka: úgy kell lenni azon mozgásnak is, meljett a' természetben találunk.

Mi ezt erő-nek tulajdonítjuk.

Minthogy sensusaink meg nem foghatják, azt állítjuk, hogy részetlen, hogy fel-oszthatatlan, hogy nem-test.

Az erő ideája ugyan előttünk örökre megfoghatatlan marad — mert p. o. nem foghatjuk meg, mint közli egy billiard gojóbis a' maga mozgását a' más gojóbissal, minthogy az erő megoszthatatlan, következőképpen olj résszé, melj másba mehetne által, nem gondoltathatik. Egyáltaljába nem érthetjük, mint hat az erő valamely testbe, minthogy nem esmerünk más hatást azon kívül, melj hozzá-érés által esik; holott a' hozzá-érés össze férhetetlenül ellenkezik a' részetlen természetével.

Úgy tetszik, az erő ideája sokkal finomabb, mintsem hogy durva sensusaink által felfogattathassék.

De hogy van valami, a' mi a' testnek mozgását okozza: az nem szenved kétséget. 'S rajtunk áll, hogy azt a' valamit erőnek nevezzük.

6. *A testeknek össze-függése. Erő-pont*

Nyilván vagyon, hogy kell lenni valaminek, a' mi a' testek részeit össze vonja. A kenyér össze-vonódik, össze-tart, míg meg nem törik. Megtörni pedig néminémű fáradságba kerül — az az ellenzi megtörését.

Ha a' kenyeret több részekre törjük, látjuk, hogy mindenik résznek van össze-tartó ereje. Egyszóval azt bizonyítja a' tapasztalás, hogy az össze-függés ereje a' természetnek minden testeire el hatott.

Azt is tapasztaljuk, hogy a' testnek bizonyos részei szorosabban tartanak egyyüvé, mint ugyan annak más részei.

Egy üveg pohár felső széle p. o. sokkal hamarabb törik el, mint a' feneke. — Azt a' részt, hol az össze-függés legerősebb, erő-pontnak nevezzük. Az üveg pohár erő-pontját tehát a' fenekében kell keresni.

Öszvetart a' föld is, és ezt az öszvetartást vélünk igen is érezteti. Alig kapjuk fel magunkat fél lábnyira tőle, mikor sújjunk által már érezteti velünk, hogy övéi vagyunk; 's azokat, a' kik elakartak repülni tőle, még mindéig láb- vagy nyak-töréssel büntetgette.

Kétségkívül a' földnek is van erőpontja. És az talán éppen a' közép-pontjában vagy centrumának szomszédságában lessz.

Abban, hogy egy testnek egynél több erőpontja lehessen – nints ellenkezés. Úgy tetszik, az embernek is kettő vagyon. Erei szívében vagynak eggyesülve – ott jönnek öszve. Ez az a' hej, a' hol a' legnagyobb mértékben érezteti magát a' vérnek eggyüvé-fojása. Az agyvelőben, nevezetesen a' pinealis makkban⁵ inai gyűlnek eggyüvé, melyek testünknek minden részeivel közlik az erőt.

7.

Öszve-vonszás. Vissza-tolás

A' testek öszve-függése kétféle képpen érezteti magát.

Ha kifeszítjük, öszve-vonódik. Fogdmeg bár a' fonal két végét, vond széljel egymástól, 's ereszd el hirtelen: meglátod, miként tsavarodik egymásfelé a' két vég.

Nyomj öszve valamely testet, 's vissza tolja markodat. Nyomd a' földhöz a' kard-vas végét, 's eggyet pattan.

Ezt az öszve-vonszást 's vissza tolást nagyobb vagy kisebb mértékben minden testben tapasztaljuk.

A' testek a' magok öszvefüggő ereket nem csak saját részeikre terjesztik, hanem azon más részekre is, melyek magokat vélek eggyesítik.

Kérdést nem szenvedő állatása az a' fizikának, hogy a' melj testek egymáshoz érnek, azok egymást vonszák is. Mennél több pontban érnek egymáshoz: annál erősebb a vonszás.

De siessünk elhaladni ezen sovány tárgyakról.

8.

Élet

Ímé már fejtí magát a' 'czirkuláció' mechanizmusa, melj által a' természet a' maga nagy változásait teszi.

Az ember legjobb magyarázat magának. A' vér béhat az erekbe, 's ki tágítja – ezek ismét öszve-vonódnak. Ezen öszve-vonulás által a' vér egy rúgást kap, 's ez a' rúgás mind annyiszor megújíttatik, valahányszor új vér tsap be. – Innen vagyon az ér-verés. 'S az ember él.

És még több! A levegő be hat a' tüdő kis részeibe, 's kitágítja azokat. Ezek öszve vonulnak, 's kiszorítják a' levegőt. A' tüdőből vissza tért levegőt lélekzetnek nevezik. – Az ember él, mert lélekzetet vészen.

Ez a' rendes öszve vonszás 's kitágítás, melj ha valamely fluidum circulatioja által okoztatik, életnek szokott nevezetni, a' természetnek legkedvesbb operatioja. Valahol lehet, mindenütt gyakorolja azt. Pythagorász azt állította, hogy a' világ is vesz lélekzetet – hogy öszvehúzza magát, 's lélekzetét, midőn ismét ki tágul, a' véghetetlen üregbe toljaki.

Egy mechanizmus élteti mind az állatot, mind az embert, mind a plántát.

Míg a' zömök részeknek (partes solidae) nints meg a' consistentiájok, mind addig a circuláló fluidumok azt kitágíthatják, 's belső ürességeiket lassanként kibővíthetik. Így nő az ember – így az állat – így a' plánta.

A' földnek is van élete. A' levegő mozog a' föld körül, 's igen hihető, hogy körülte valamely gyantaszor is (electrica materia) fojdogál. Régi templomok tornyain magnesi erőt kaptak a' kereszt-vasak. A' magnető félre hajlása is bizonyosság erre. Mitsoda fluidum circulál a' föld közepébe? azt nem tudjuk. Tengején való pergése valamely kerek futásban mozgó fluidum munkája lehet.

Sok természet vizsgáló tagadja ezeket a' magnesi és electromi fojamatokat. De hogy gyantaszor van – azt tagadni senki se meri. Hogy pedig ez nem áll nyugva – hogy mozgása, még pedig rendes mozgása van: az igen öszve illik a' természet analogiájával.

Ezt a circuláló fluidum által eszközlött rendes öszve-vonszást és kitolást, meljet életnek nevezünk, a' plántáknak és állatoknak kifogás nélkül — ezen kívül pedig még igen sok más (állatoknak) valóságoknak⁶ is adta a' természet.

A' plántákban m. a. a' czirkulatio gyengébb és nem olj szembetűnő, mint az állatokban. Az állatokban ez magát ér-verés által kinyilatkoztatja. A' plántákban — a' levek fojamatját a' kéreg vagy a' kéreg gyanánt lévő vastagabb hártya vonja el vizsgáló szemeink elől.

Az állat lélekzetet szív. Levegőre van szüksége a' plántának is, 's elvész nála nélkül. De azt a' módot, meljel azt beszívja, nem esmerjük.

Még ez nem volna elégséges arra bírni bennünket, hogy az állatot fentebb polczra hejheztessek a' plántánál, hogy ha egy bizonyos nyomósabb elsőség által, meljet az állatokba meg lenni állítunk, arra nem indíttatnánk, hogy azt a' valóságoknak fentebb karjai közé⁷ hejheztessek.

Az érezhetést, az az egy oljátén erő, melj a' véle történtt változásokat megszemléli, tulajdonítjuk az állatoknak a' plánták felett.

Igaz — nem könnyű dolog a' beszélni nem tudó rózsából kivenni, ha a' reggeli harmatot, a' déli hőséget érzi é vagy nem?

Azomba nem láthatni által, miért akarják az érezhetést az öszve vonulhatástól 's kifeszülhetéstől elválasztani — hogy az a' valóság, melj a' maga belső erejével öszve vonul és kifeszül, mért ne érezhetné ugyan azon belső erejével, hogy öszvevonul és kifeszül? — hogy mért szaporíttatik szükségtelen az erők száma?

A' mi bennünket a' plántáknak érzést tulajdonítani tartóztat: úgy tetszik, azon nehézségtől ered, hogy az érző-erőnek a' plántákban nem tudjuk ki mutatni a' hejét, — holott az állatokban hosszas eszmélés nélkül az agyvelőben, úgymint az inaknak köz-pontjában leljük-fel.

De nem akadunk é némelj állatban, p. o. a' polypusban, ugyan ezen nehézségre, melj, ha feje elütetik is, él — melynek fejei nőnek? melj annyi részekben fog élni, a' mennyire vagdaltatik?

Nékem úgy látszik, hogy a' plántákban az a' pont az igazi hellje az életnek, meljben a' gyökér a' törsökkel eggyesül. Vágd el bár egyik részét a' gyökérnek: a' plánta élni fog — vágd el egyik részét a' törsöknek: élni fog hasonlóképpen. De vágd el a' törösköt a' gyökér öszveforrásánál, oda lessz — 's ha csak ugyan ki sarjad: új plánta válik belőle, nem az, a' melj volt. Menjünk az emberre.

Az ember felibe teszi magát az állatnak, plántának — mindennek, a' mit maga körül lát. A' valóságoknak harmadik polczát foglalta el. Többel bír, mint érzéssel — gondolkodik.

A' *gondolkodhatás*, az az mivolta változásainak világos eszméléssel való tapasztalhatása, feljebb emeli teremtmény társai felett.

Ennek az erőnek hejét léleknek hívják — 's minthogy ez az erő a' maga mivoltának világos eszmélése által a' barmoknak homályos érzésénél magát nemesebbnek bizonyítja: az embernek értelmes lélek tulajdoníttatik.

A' léleknek, ennek a' különös valaminek közelebről való megtekintése — a' legméljebb filozófia legszövevényesebb kérdései közé vezet. Ezen nehézségeknek fejtegetései nem tartoznak rövid írásomnak rendibe. — Én az embert az ekonomiai oldalról tekintem; azt a' módot vizsgálom tsak, a' meljel őtet a' természet a' maga ekonomiai planumába szötte. Kimutatom a' nehézséget — 's tovább megyek.

Sokat villongottak, ha a' lélek részetlen-é vagy materialis? 's sokan tsak nem demonstrálni merészlették az elsőbbit. — Ennek hitelére én is hajlok, mert nékem az erő átaljába részetlennek látszik. De a' részetlen lélek nékem éppen úgy megfoghatatlan, mint a' részes — mint az erőnek egész képze.

⁵ in der Zirkeldrüse

⁶ sehr vielen andern Wesen

⁷ in eine höhere Stufe

Villongottak, hogy a gondolkodó erő, a világos eszmélet, az ész a lélek belső erejének munkája-é? vagy az ember mesterségesebb organizációjának resultátuma?

Ez a kérdés még nehezebb az elsőnél. Hogy az ember mesterségesebben van organizálva, mint a barom: szembetűnő dolog.

Mi lehet szebb – mi érdemli inkább a bölts vizsgáló tekintetét, mint egy ember-fő? Melj kifogyhatatlan mozdulásnak⁸ arculatjának jelentős mozgásai? melj sokféle nevetése? melj tudálatos szemeknek játéka; meljben minden idea kifesti magát!

Melj hasonlíthatatlanul butább a baromfő! Az eb kivitsorítja, midőn haragszik, fogait, fület mereszt, midőn valamit kíván. Ennél több indulatot nem jelenthet ki egy eb-fő.

De – értelmes lenne-e egy emberfőben a barom lélek? Ezt tagadni – a léleknek olj mélységes ismeretét teszi fel előre, meljel nem ditsekedhetünk.

10.

Intellektualis élet

Akár tulajdonos ereje a léleknek az ész, akár tsak mesterségesebb organizációnk munkája – az tsak ugyan tagadhatatlan, hogy a léleknek az ész felfejtésére⁹ organumokra – az az igen gyengéd, igen mesterséges alkatású eszközökre, van szüksége.¹⁰

Ha az animalis életnek van mechanismusa: az intellectualisnak is lesz, ha bár nemesebb is. – Látuk, hogy a circulatio az életnek nagy rugó-tolla¹¹ a természetben: az intellectualis életet ugyan ez a rugó-toll tartja fenn – de más név alatt. Az erek itt *fibráknak*, a vér *in-leveknek*¹² hívattatik. A' mindég vékonyabbakká lévő erek végre fibrákká lesznek – 's a vérből az újjabb meg újjabb különböztetések által végtére egy *quintessentia* válik, melj *lév*-nek neveztetik, minthogy más nevet nem találtak neki. De az egész agyvelő lágy consistentiája által meggyőztetünk, hogy a' természet a' solidus részek közze itt is nedvességet elegyített, 's a' fibrák nem mozoghatnának könnyen, ha szárazok volnának. Ellenben az in-levek sem circulálhatnának, ha mozgásaikat a' fibrák a' nekiek tulajdon elasticitas által fenn nem tartanák.

Egyébaránt – az inlév üreg-inakonn¹³ foj-é, vagy csak kívülről nedvesíti azt? ez oljátén kérdés, meljel, ha bár megtudnánk is fejteni, semmit nem nyernénk.

A' fibráknak ezen játéka fejt fel a' léleknek gondolkodó erejét; az érkező in-lév az érzésnek legfrissebb benyomásait adja által nékie – a' circulatio rugó-tolla által ezer meg ezer módon egyyüvé köttetnek és különböztetnek.

Vedd el ezt a' mechanismusát – fogja ugyan fojtatni lételét: de az ő közössége az érzések világával azontúl el van metszve, és az ő intellektualis élete alkalmasint egy igen egyforma, igen hitvány existentia lesz.

⁸ mozdulásnak: *így, talán*: mozdulásának

⁹ um ihre Vernunft zu entwikeln

¹⁰ Egy bekezdés kimaradt: Der Mensch hat das physische Leben mit dem Thier gemein. Das Thier hat seine Pulsschläge und sein Athemholen wie der Mensch; aber der Mensch genießt eines intellektuellen Lebens, und behauptet dadurch eine höhere Stufe der Wesen.

¹¹ Triebwerke des Lebens

¹² Nervensaft

¹³ durch hohle Nerven

A' circulatio által a' természet a' fluidumnak megérését eszközi — a circulatiót közölven véle.

A test, meljnek üregeibe a' fluidum ömlik, a' boríték. Ő az az edény, meljben a' fluidum készíttetik, tisztíttatik; üregei pedig a' csatornák.

A' szőlő-tő tehát borítékja a' szemekben lévő nedvnek. Ennek, midőn a' circulatio ereje által a' töről a' vesszőkben feltolatik, sok külömböztetésekenn keresztül kell mennie — míg végre a' szemben az elkészülésnek arra a' grádittsára jut, melyet el érnie kell. A' levelekben, a' kéregben, a' hártában még sok használandó nedv van el rejtve. A' circuláló nedv ezen magával homogenneus részeket magához szívja — egyszer végre ők is elkezdik a circulatiót. A vessző kérge, a' levelek vesztetni kezdik eleven zöldjüket, midőn a' költsönzött levét a' közönséges *mass*ának vissza adták. A' hártya megsárgul, állatlátszóvá lessz, mert az a' nedv, meljet egy idő óta magába tartott, tőle megkülömböztetett. A' szőlő-tő hervadni kezd — de a' bort adó nedv tsak most érte el a' tökéletességet.

A' szőlő-tő ezen nedvnek elkészülése alatt gyönyörködöttette szemeinket, 's nevelte a' természet szépségeit. Csak e' c'élra nézve sem lett volna hasztalan bútor. De olj csudállást érdemlő a' természet ekonomiaja, hogy azon fejjül, hogy egy eszközzel egynél több c'él is elér, gyakorta azzal, a' mi c'élnek láttszik, eszköz képpen él más c'élokra. A' véget értnek gondolt operatio még csak kezdete volt egy újnak.

Virítás — érés — hervadás — tehát nem a' gyümölcsre, hanem csak a' borítékre alkalmaztatható kifejezések. Nem a' szőlő-nedv hervad, hanem a' szőlő-tő, — vagy az edény, melyben a' nedv készíttetik.

A' mit a' természet a' termékek körül fizikai erő által csinál — azt tsinálja moralis erő által a' statusban. Az ember az az eszköz, meljel él a' maga productumait átalváltoztatni 's igen nagy számban szaporítani.

Képzeljük el azokat a' sok operatiókat, meljeken a' len megyen keresztül, míg végre a' legtisztább, legvékonyabb gyoltsra változva érdemesnek tartatik a' legkényesebb d'ámának czombjait fedezni.

Képzeljük el azokat a' felette sok és mesterséges machinákat, meljekkel a' nyálas vízből az a' fejár substantia külömböztetik, meljet asztalainkra sóvá változva teszünk.

Mind ezen külömböztetések circulatio által készülnek meg — az emberi kéz meg az az edény, meljben a' nyers *massa* megkülömböztetik. Mi lehet szebb, mint oljan tartományban utazni, hol az idegent az út itt egy fabrikához, amott egy hámorhoz vagy egy hajókkal ellepett ki-kötőhöz vezérli! — Úgy nézem a' hámorinak minden kopogását, mint egy érverést, melj arról tesz bizonyosságot, hogy abban a' statusban élet vagyon. Melj nagy gondolatokra emelkedemfel akkor az abban uralkodó fejedelem felől, a' ki lelke annak — arról a' munkás lélekről, a' ki ennek a' mozgásnak oka.

Ezt a' szüntelen fermentatiót a' pénz tartjafenn — a' pénz a' productumok nyers massáját maga után vonsza, 's siettet munkába vételét 's elkészülését. Ő az a' felolvasztó szer, melj reactiója által a' salakot elválasztja a massától.

Itt sem utolsó egy operatio is — valamint minden egyéb operatiója a' természetnek. — Csak készület mindenike egy újhoz. M. u. a' posztó gyapjából elkészült, királyokat fedezett — alább alább szálván a' rongy-szedő zsákjába lép, 's a' papirosmalomból azon szerré válva áll elő, meljel az első király sem szégyenl' élni gondolatának közlésére.¹⁴

A' természet minden teremtetést a' legalkalmasabb hejen tud be szővni a' maga intézetébe. Még a' tékozló sem haszontalan tagja a' statusnak. Béle tsak egy délután is több productumot készít el, mint némely fabrika 24 óra alatt. Azt gondolja, hogy gyomrával nagyobb hasznára lessz a közönségnek, mint fejével. Szolgálatjára van a' hazának, 's patriotismusból elrontja a' gyomrárt.

¹⁴jav. e. közlésére

A' természet munkái a' plánták 's állatok országába – 's azok a' változások, melyeket morális ereje által a' statusban térsen – szem előtt vagnak. De az ő fentebb operatiói, melyek által az egész egygüvé függését fenn tartja, a' kárpit megett mennek végbe.

A' rugó-toll, mely a' földet a' maga tengején forogtatja, láthatatlan. Mi is forgunk vele, 's nem tudjuk, hogyan? – Úgy vezetettünk, mint a' kis gyermek a' kar-pántlikánn.

A' levegő más'sányi nehézséggel nyom bennünket minden oldalról – a' nélkül, hogy tudhatnánk, honnan jó a' nyomás? – Sőt, még többet tesz! – tulajdon szemeink előtt olvaszt fel bennünket – kigőzölünk; az aér az, a' ki a' belőlünk kigőzölött részeket magához szívja – látjuk, hogy egyik részünk a' másik után levegővé lessz – a' nélkül, hogy a' mért-jéről, miképpen-jéről legkisebbet tudnánk.

A' természet itten titkosan dolgozik, 's mennél titkosabbak, annál tüzeesebbek munkái. A' természet legrettenetesebb akkor, a' mikor a' maga láthatatlanságába leplőzik.

Azok a' fluidumok, melyekkel az iljetén operatiói alatt él, elsiklanak a' magok subtilitassok miatt a' vizgálat elől, 's így ellentáthatatlan sebességekkel elhatnak. Egyikét ezen fluidumoknak, az electromi materiát közelebből esmérjük, minő névtelen sebességgel mégyen a' végig a' dróton! – mint ránt, ha ezer ember áll egygütt, ugyan azon egy perczentésbe egyget az in-zysztémáján ennek az ezer embernek, még pedig a' leg vékonyabb, legpiczinyebb, legláthatatlanabb inatskán is.

E' materiának mineműségéről nem tudunk egyebet tapasztalni, hanem hogy az egy felette gyengéded savanyú ízű spiritus.

Hogy ez a' spiritus nem is vólt mindjárt elejéntén készen – hihető. Hanem a' természetnek különöztetései által lett, 's a' durvább materiákból lassan lassan huzattatott. Ez – analogája a' természetnek.

A' természet ezt a' spiritust nem fogja egyébként különöztetni, mint a' hogy a nedvet a' szőlőben, az in-levet a' vérből és minden fluidomait különözteti – mindég vékonyabbakká lévő csatornákon circuláltatván.

E' szerént – a' levegőben vékony csatornáknak kellene lenni, melyek talán feljebb feljebb, a' hol vékonyokká lesznek, fajinabbakká is lennének, 's fájinságok a' földtől való messzeséggel nevedkedne.

Euler azt teszi fel, hogy a' levegő örvényesen forgó materiával megtöltött üreg-hójakokból¹⁵ áll.

Nem lehet által látni, hogy miért kellene ennek a' materiának örvényesen forgani – holott hójakokba rekesztve kívülről semmi által sem hozattatnék mozgásba.

De ha azt vesszük, hogy ezeknek a' hójagotskáknak parányi jukai vagnak, melyek által egyik a' másikkal közölheti a' materiát: úgy ebből egy alkalmasabb magyarázat válik.

Így az aér nagy elasticitása 's annak testeinkre erősen hatása meg szűnik titok lenni. A' levegő fluidumjainak a' csatornában való sebes circulatiója feszességbe tartja őket, 's ezen feszesség által mindenre, a' mi hozzájuk ér, nyomást tolnak.

Ott, a' hol a' levegő magosságra jutván vékonyabbá lessz, a' fluidumok is vékonyabbakká lesznek, 's abba az etherbe elegyednek, melyek a' világ nagy teste közt lévő üreget lepték el.

Így m. u. a levegő fluiduma a' föld forgása által a' földből kiűzöttetett, a' durvább levegő csatornáiba által ment, 's végre az athmosphaera utolsó magosságát is elérte: Étherré válik, 's egész elasticitásával a' világok üregében elterjed, és hihetetlen vékonysága miatt milliionszor nagyobb üreget tölthet el, mint akkor töltött, midőn a' durvább athmosphaerába volt szorítva.

Az ethernek ez az athmosphaerából való ki áradása adja a' maga sebességével az egészen más ethernek azt a' mozgást v. rezgést, melyet mi világosságnak nevezünk; 's minthogy a' nap mind ezen operatiókkal nagyobb mértékben bír: néki tulajdonítjuk leginkább azt az örök világítást, mely a' legnagyobb pompája a' teremtésnek.

De nem tartozik planumomhoz a' természet ezen ekonómájának ezt a' részét tovább nyomozni.

¹⁵ aus holen Vläschen

Az a' massa, melyből az emberi testnek minden különöztetési esnek, a' vér. Ebből különöztetik az epe, a' nyál, a' magnedv, az in-lév.

Különös változások, melyek az utolsóval az életnek más meg más periodussai alatt történnek.

A' gyermeknek még a' természetnek durvább tisztátalanságaival kell küszködni. Csuklyói 's musculussai lágyak, tágak; a' solidus részek a' fojókkaal még igen össze vannak zavarva; az intellectualis élet felette erőtelen, az ideák homályosak. Mert abból a' fluidum nerveumból, melyet néki a' lélekhez kell vinni, még igen keveset különöztetett meg.

Idővel a' solidus és fojó részek közt megjő az acquilibrium — amazok sűrűbbekké, ezek hígabbakká 's fojóbbakká lesznek.

A' gyermek kevés hevésséget mutatott; az éltető lelkek nem voltak még abban a' mértékben nálla, hogy a' machinában indultatos revolutiókat eszközölhessenek. — Nem így az ifjú!

Ekkor forrásba jut a' vér — buzogva fő az éltető lelkek egész zysztamája benne — a' nerveum fluidum még soha sem volt illy hatós — az ideák erősekké lesznek a' nélkül, hogy tiszták volnának — az egyik eltolja a' másikat. Az ifjú minden behatást szokatlan hevésséggel véssen fel — öröm, fájdalom, harag, szerelem — ezek az ő érzéseinek cseréji éltének ezen minden idejére meghatározó epochájába.

A' vér fermentatiója ekkor elmúlt, ingerlhető részeit által adta a' nerveum fluidumnak. Az ifjú már férfi. — Ideáji ugyan már veszti hevésségeket — de tisztábbakká lesznek. Ez az elme-nyugalom gyarapodik, minél több tapasztalást gyűjt. Éltető lelketekéi tsendesebben fojnak, mert tusakodások a' vérrel, melytől elszakadtak, elnémult — a' férfi közelít a' megéréshez.¹⁶

Minekutánna tapasztalásai ahöz a' nagy igazsághoz vezérlették, hogy: minden hijjábavalóság! — felvan oldva a' göcs, 's a' megérés órája elérkezett. Mind azok a' kedves képzelések, melyeket az életnek történetei felől magunknak tsináltunk — illusiók, zavaros ideakból, az éltető lelketekéknek forrásokból támadtak. Ha ezek a' források megszűntek: legördül a' kárpit — 's rá esmerünk, hogy nem ez életre vagyunk teremtvé. — Az öreg lelép a' theatrumról, 's életének hátra lévő részét elmélkedésekre fordítja. Minő irigylést érdemlő lelki nyugalom ez! minő tiszták ideáji. Napjait semmi fellegecske nem vonja bé — 's méltán reájok alkalmazta thatik az a' hasonlatosság, hogy oljanok, mint a' tiszta homokon elfojó pataknak vizci. Ez egy szép képe annak a' tisztaságnak 's megérésnek, melyre az eléggé megtisztult in-lév eljuta.

15.

Halál

A' szőlő-szem meghasad. Felfogjuk az édes levet, hordóba szűrjük, 's zárva tartjuk pinczéinkbe.

De midőn az emberi sátor szakad meg, midőn testünknek kiszáradott edénnyei meghasadoznak, midőn a' szív felakad, a' szem elveszti a' láthatást: bezzeg ha akkor azt a' drága in-levet, melyhez érdemtlenné válik már most az az edény, a' melybenn ekkoráig állott, fel-lehetne fognunk.

Ha a' bor egy nyáronn által gyűjti azt az édességet, egy nyáronn kapja-meg azt a' spirituoiztást, mely, a' mint mondatik, megvidámítja a' szívet: beh drága lehetne az a' lév, melynek elkészítésén a' természet 80 's 90 esztendőök alatt dolgozott.

Hihető, hogy a' barmok élete azért olj rövid, mert in-levek arra, hogy megérjenek, kevesebb grádusú készitést kívánnak — noha csukjóiknak 's musculussaiknak erejére nézve sok állat bennünket fejül halad; noha a' természet ezek közt úgy szólván nagyobb machinákat állított fel: az általa eszközölt operatio mindazáltal hamar véget ér. A' baromi in-lévnek a' természet ekonomiajába nem lehet az a' használatossága, mely vagyon az embernek.

¹⁶jav. e. megtéréshez

Midőn a' sátor megbomlik – az edényekbe zárt spiritus, melyre semmi súly nem nyomul, a' levegőbe megyen által, és az ott circuláló fluidum által erősen vonatik, 's azon vékony csatornába, melyekről a 13. §-ba vala emlékezet, sebesebb circulatiót kap.

Ne retteggj ember! a' halál nints károdra. A' természet nem tagadja meg itten örök törvényeit.

A' circulatio (§ 9.) élet; 's a' mi fluidumunknak valósága circulálás. Ha az elektromi materia a' maga drotjára olj hirtelen reá tud akadni: úgy a' te sokkal vékonyabb alkotású nerveus spiritusod is rá akad azokra a' levegői csatornákra, melyekben te egy szoktatlan¹⁷ mozgást, egy jobb új életet fogsz élni. Eggy illy subtilis spiritus közép valami a solidum és fluidum között – lelkibb ő, hogy sem vagy eggyike vagy másika lehessen. Itt tehát lehetetlen széljel porzódni, kigőzölődni.

A' mi in-levünk ekkor azon spirituozusabb levegői fluidum közzé elegyedik, melyhez már ekkor méltóbb melléje tétetni. A' léleknek gondolkodó ereje ezen öszv' elegyítés által semmit sem vesz. Nem annak az in-lévnek massája az, a' melj a' mi énünket teszi. A' léleknek mind egy, akár az A, akár a B részeszte hoz néki ideát. Az öszv'elegyítés lassan esik meg, 's a' fojó részeket újabbak pótolják ki.

Hogy ha pedig a' halál kínos: az azt követő szempillantatnak gyönyörűségnek kell lenni. Meg menekedve a' bennünket körül szorító sátoztól, azt az egész elterjedést adhatjuk meg magunknak, a' meljre alkalmas spiritusunk, lelkünk ekkor tisztábban 's szabadobban gondol, mert az a' fluidum, a' mellyel percipiál, nem szenved többé semmi gátlást munkáiban. Mit akarunk még többet mondani róla? A' természet magának tartotta fel azt a' részét az ekonomijának, az ő munkái itt éppenn azért láthatatlanok, mivel fentebb neműek és fontosabbak. Valamint mi tesszük tökéletesebbé a' szőlőlevet, midőn, hogy megavulhasson, félre tesszük 's meg meg töltögetjük: úgy fog a' természet is a' mi fluidumunkal bánni, melyre olj sok idejét 's fáradságát fordította, 's hasznát veszi annak idejében inkább inkább készítvén el. Meg történhet, hogy m. u. spiritusunk az atmosphaera¹⁸ csatornáiba a' maga elkészülésének második gráditsát elérendi – végre abba az etherbe megyen által, melj a' mi levegőnkől a' világ-házakba¹⁹ fojdogál, 's ott újabb kiterjedést, újabb formákat kap. Az én philosophiám tovább lépni nem merészel.

16.

Halgatás a' természetben

Az a' mi olj sokakat elgyávít a' halállal való vívaskor, a' természetnek mélységes halgatása azok felől, melyek a' láthatatlan világba történnek. Legkedvesebb barátunk fekszik kiterítve előttünk, nevén szólítjuk – nem felel – el temettetik, mindent tudakozunk éránta: nints semmi hír! – Ez fáj: ez öldöklő kétségeket támaszt bennünk. Ah! ő nem enyhítené-e bánatunkat? Ő nem igyekezné-e tudósítani állapotja felől, ha még existálna? 's ha nem tudhatunk semmi bővebbet arról az életéről: megtagadhatja-e kegyetlenség nélkül tőlünk azt a' lehetőséget az Ég, hogy valamely úton azt tudhassuk meg legalább, hogy él – 's jól van dolga?

Úgy látszik, ez a' kívánság nem igasságtalan: és még is ezt elérni magyarázgató példáink²⁰ 's másoknak tapasztalása szerint merő lehetetlenség.

A' tapasztalás azt bizonyítja, hogy a' vér a' durvább²¹ erekből a' vékonyabbakba megyen által – de nem viszont is. Sőt, az erek olj apró ajtótsákkal bírnak, melyekenn a' vér gátlás nélkül jöhet előre: de nem hátra is.

¹⁷ kötéskor levágva

¹⁸ jav. e. atmosphaerába

¹⁹ in den Weltraum

²⁰ nach unserm Erklärungsversuch

²¹ durvább: javítva

Tudni való, hogy minden szűk csők beszívják a' fluidumot, 's hogy a' bé szívás annál erősebb: mentől szűkebb a' cső. Ezt a' tapasztalást a' fizikában az úgy nevezett *haj-csők* önn teszik, melljeket ha vízbe bocsátunk, a' víz beléjük hirtelen és annál hirtelenebbül szökik fel, mentől vékonyabb közök legyen.

Innen a' következik, hogy az a' fluidum, mely egynehány öszveszerkesztett csőkbe legyen, egyik csőből mindég a' másikba megyen által.

Ez olj gyanítás, melyet az erekben lévő vér circulatiója igazol tökéletesen.

Ezen okból mind azok a' fluidumok, a' melljekre nem hathat a' nehézség, mint a' gőz 's egyebek, felfelé mennek, minthogy az aer felfelé vékonyabb 's csatornáskájik mindég mindég szűkebbek.

Ha tehát a 13. § szerént az aerben valamely fluidumnak circulatiója van, ez a' circulatio felfelé esik, nem lefelé.

Már hogy elköltözött barátink a' magok gondolkodásaikat velünk közölhessék: annak olyatén móddal kellene megtörténni, mely a' mi érző tehetségeinkel ösze-illhet. Mi a' nervusok zisztemájának megrázkódtatása által érzünk, mely a' sebessen circuló nerveum fluidum által legottan a' léleknek éppen lakóhejéig hat el.

Szükség volna, hogy barátunk annak a' fluidum circulatiójának, a' meljel percipiál, lefelé adjon intézetet: hogy így a' megrázkództatás a' vékony aer-csatornákhoz hozzáj eljuthasson. Minthogy az aer fluiduma éppen nem circúlhat lefelé — szinte mint a' hogy a' víz nem futhat felfelé. — Ez lehet az oka, mért nem hallatnak semmit magok felől a' megholtak. Azomban igen könnyen megtörténhet, hogy nékik azokról, a' melyek itt esnek, tudtok van.

17.

Minden nemzetségeknek sejdítgetéseik valamely jövendő felől

A' kik a' más világ felől írtak, vagy poeták, vagy theologusok, vagy philosophusok voltak.

A poeták a' más világról szép álmokat festenek, mert az ő tisztek — szép álmokat festeni.²²

A' theologusok a' magok tudományokat velünk — hívésenn fogva közlik.

A' philosophusok, a' mint kiki tudja, vagy demonstratorok, vagy kétség-támasztók.²³ A' demonstratorok török szakad az a + b által demonstrálgtják előtted, ha kell, hogy a' lélek nem lehet nem halhatatlan.

A' kétség-támasztók eluntatják velünk hosszas beszédjeiket, hogy azt tanulhassuk meg, hogy az egész dolog — csak álom.

Azomba az emberek az elsőnn kezdve az utolsóig azt hiszik, hogy van egy más világ — ki vévén egynehány libertinust — míg nem beteg.

Ezt a' bizonyosságot nem köszönhetjük a' poetáknak. Ők csak kifestik a' nép ideáját.

Nem egészen a' theologusoknak is. A' revelatio ugyan közelebből ismértet meg ezzel a' tudománnyal: de ez nem veszi eredetét a' revelatioziban — mert olj népek is esmerték e' tudományt, a' melj semmit sem hallott a' revelatiozról.

Nehezen köszönhetjük a' demonstratoroknak is. Még egy nemzet sem vett fel közönségesen valamely állatást azért, hogy azt ez vagy amaz philosophus demonstrálta.

Kartéz azt, hogy existálunk: a *Cogito ergo sum*-mal mutatta meg. Pedig existentiánk felől már akkor is meg voltunk győződve, mikor Kartéz a *Cogito: ergo sum* prédikállása felől még nem is álmodzott.

Honnan eredhet hát a' jövendőnek ez a' közönséges hitele?

Mélyebben kell bennünk feküdni, mint gondoljuk.

Azt mondják közönségesen, hogy a' léleknek ereje a' test erejéhez képpst vévén fogy. Hogy ez egy tanúsága annak, hogy lelkünk a' testtől függ, mert veszti hatóságát, ha tompulnak szerszámai.

²² Die Dichter schwärmen über diese Materie, denn Schwärmen ist ihr Beruf.

²³ Zweifler

En azt állítom, hogy ez az állítás nem igaz. – Soha sem gondol tisztábban a' lélek, mint midőn már a' test hervadni kezd. A' már meg görbedő, már meg öszült öreg ideájának tisztaságával, ítélétének hejességével, következtetéseinek élességével minden ifjakat és érettebb férjfiakat fejülhalad: Nedvei halkalabb fojnak – 's tárgyát így igazábban nézheti által, bizonyosabban találhatja fel.

Akkor, midőn már a' sátor igen is rongyó-félben van, midőn a' nyelv rebegni kezd: akkor igen is botolgat a' szegény öreg. A' disproporcio a' lélek és test ereje közt igen nagy. A' lélek parancsol: de a' test hibásan érti a' parancsolatot 's zavarodást tsinál. – Barátunk halálos ágyban fetreng. Miljén csuda! Elméje megtartja szokott erejét. Sohasem fojt ilj erőben ajakairól a' bölcsesség. Megszorítja kezeit – felpillant az égre – 's oda van! Ilj jelentő soha sem volt pillantása. Ez a' szótanul kéz-szorítás többet mond e' két szónál: *Barátom! halok.* – Azok a' haldoklók, a' kiknek meg nem gyengült vég-órájokban az elméjük: azt vallották, hogy akkor valami szokatlant – valami rendkívülvalót érzettek. – A' nagy Therezia, a' ki az utolsó lehelletig meg nem háborítva bírt elméjének erejével, midőn már a' halállal vítt, valamely rándulást érzett, melj őtet ellent-álthatatlanul vonta maga után. Fel-felkölt, ki terjesztgette karjait – 's így szóllott: „Mégyek!” ez volt utolsó szava!

Meg lehet, hogy ezen szem-pillantásba a' lév-spiritus ki ömlött a' maga edényéből, 's midőn rohanva ment által a' levegő csatornába – a' machinákban azokat a' spasmai rándulásokat okozta, a' meljkel az elbomlik.

Ezen tapasztalásokból ez világosodik ki: a' test elbomlik – a' lélek az elmének több mint közönséges erejével bír – 's ideájának tisztaságát megtartja. Az órának tehát – ha szabad úgy szóllanom – két gépejszere²⁴ van. Az egyike el akad – a' másik nem tsak nem szenved legkisebbet is, hanem még annál gyorsabb forgással láttatik bírni. Az animalis élet megszűnik: az intellectualis még tart. Nintsen meg tehát az elégséges fundamentom annak elfogadására, hogy a' lélek, m. u. a' machina megbomlott, megszűnjön gondolni.

Mi, kiknek a' tapasztalások minden nap a' szemünk előtt forgnak: minden nap tésszük a' következtetést. Senki sem fogadel valamely állatást elégséges fundamentom nélkül. Így fúrja magát eltörölhetetlen betűkkel elménkbe az az állítás, melynek igen is kész a' szív javallást adni.

18.

Holmi az ember chemiájából

A természetnek sokféle spiritusai vagynak. – Másféle spiritus van az értzben – másféle a' plántákba – másféle ismét az állatokban. – Ha bizonyos kövecsek mineraliajait a' legutolsó részetskéire elosztjuk: végre egy repületes substantiát kapunk, melj spiritus vitriolinak neveztetik. Ez bizonyos savanyús ízt ad.

Az elektrumi materia, mely a 13. § szerént egy hasonló savanyús ízt ad, hihető mineralis spiritus.²⁵

Ha az embert osztjuk széljel: nem kapunk egyebet valamely kevés földnél. Ellenben az aerbe valamely materia repül fel, melj urinosus spiritusnak hívatattik.

E' közt és a' spiritus vitrioli közt nints legkisebb közösség. Ez savanyús – amannak egészen más, igen penetrans íze van. Ha a' kettő egyyüvé jó: kész a' had. Fermentatio lessz közöttök.

A' mit mi chemiai széljel osztásunkba tűz által csinálunk: azt a' természet a' levegő által csinálja. Az ember elrothad, az az az aer az urinosus spiritust magába szívja – 's a' föld elmarad.

A mi tudásunk itt véget ér. Hogy a' spiritus az aerbe megy által – azt tudjuk. Mi lessz ott belőle? Az problema.

Az az in-lév, melj által gondolunk, nehezen lehet egyéb, hanem valamely neme az urinosus spiritusnak. Hihető, hogy olj repületes, hogy még a' rothadás előtt abban a' szempillantásban, a' midőn animalis életünk fel akad, az aerbe megy által.

²⁴ ein doppeltes Werk

²⁵ Egy bekezdés kimaradt: Gewisse Pflanzen, als Korn, Malz, geben nach völliger Auflösung das sogenannte Alkohol, einen Spiritus von äusserst flüchtiger Gattung.

Ha valaki arra a' vélekedésemre, hogy ottan új canalisokba új tisztulást kap, nem akar is térni – azt tagadhatni nem fogja, hogy az aer sok spirituosus 's a nerveus spiritusokkal homogenea részetskékkel van teli; 's ez ott azokkal hamar össze fog egyesülni. Már célzott munka lévén minden operatiója a' természetnek, azon változásoknak is, melyek alá most a nerveus spiritus jut, változhatatlan törvényei lesznek. A' természet mind azon változásokkal, a' melyekenn az embert keresztül vezet, bizonyosan egy vég-czélit fog össze-kötni.

Az aernek két communicatióját esmerjük. Az egyik a *világosság*, a' másik a' *hangzás* által esik meg. Egy világító-test az aerenn bizonyos rezgéseket közöl velünk, melyeket, midőn szemeinkre érnek, *látásnak* nevezünk. Hasonló communicatio történik a' *hangzás* által. Van egy harmadik is – mely²⁶ a' vizsgálók keveset gondolnak. – Az izzadó-jukaké.²⁷

Az utolsót az ispotájokba tapasztaljuk – midőn azokba ragadó nyavaják gyógyíttatnak. Itt a' mirigymateria²⁸ az aerenn mégyen keresztül a' beteg testéből a' miénkbe – a' miénkből a' másokéba.

Ez aer-circulatio. Az tehát, a' mi a 13. §-ban még csak gyaníttatott, tapasztalásunk által csálthatatlanul van meg bizonyítva.

Ha tehát a' haldoklaskor vagy a' rothadás közben az in-lév vagy az urinosus spiritus az aerbe mégyen által: kérdés: mi esik ott véle? – Aer-circulatiót fog kapni, mint egyéb materiák.

De honnan jó, hogy a' hangot 's világosságot calculáljuk – a' communicatio harmadik nemét pedig figyelem nélkül hagyjuk?

Úgy vonsza-e az aer magába a ragadó nyavaja materiáját, mint a hajcsók a' vizet?

Úgy tolatatik-e előbb tovább az aerben, mint a' lév a' plántákban, a' vér az erekben?

Az aer a' rothadó testekből minden nap urinosus részetskéket szív magába – hová lesznek ezek?

De minthogy az aer spiritus vitriolit is szív – hogy esik az, hogy e' kettőt soha sem látjuk egymás ellen harczolni? Mindegyiknek meg van e' a maga külön kanálissa, mint p. o. az emberben a' vérnek külön – és külön ismét a' téjnek?

Mind ezek oljan kérdések, melyre senki nem ád feleletet. Pedig az aert nem nehezebb vizgálat alá vonni, mint a' világosságot vagy hangzást.

19.

Az ember lételének czéljáról a' halál után

Kétség kívül nagyon hasznavehető lessz az olj hathatós spiritus a' természet ekonomijában, mint a' miljen a spiritus nerveus.

Minő revolútiókat nem szül egyetlen egy ideája az emberi főnek! Egy spiritus nerveustól megrázókódtatott agyvelő-hideg!

Kolumbusz elmélkedik. Úgy találja, hogy a' földnek egy negyedik része is van. Ez az idea egy agyvelőből a' másikba mégyen által – eljut a' kirájéig; onnan – mint egy karika sugárai – nyíl sebességgel terjed mindenüvé – milliom karokat húz munkára, roppant alkotmányokat nyél el a' tenger – 's az egyik föld-szak a' másik föld-szakkal embert és kézmíveseket cserél.

Mitsoda a' puska-por ereje a nerveus spiritushoz képpest? a' puska-por legfeljebb egy tornyot vét fel – de töltés egy dózis kénkövet valamely monarcha véribé: 's nemzetek fognak elstűjedni.

Az a' fekete borulat, mely villámokat gyűjtöget gyomrába, engem nem rettent – de az a' kis ráncz, melyet a' megbántatott negédség vét a' fejedelmek homlokánn, pusztulásokkal fenyeget; az – parancsolat a' fegyver-rántásra – 's vérfajok árasztják el mezeinket.

²⁶jav. e. melyik

²⁷die Schweislöcher

²⁸eine bösertige Materie

Europának thronusain most három fejedelem ül – a' kiknek nem lehetetlen fantáziájuknak tsak nem minden ideáját realizálni. Miljen nagy hízak a' meggondolás és teljesítés között? – 's ime, az ember által szöki.

Ezek egy olj spiritusnak mívei, melj minden microscopusaink fáradságokat kaczagja – 's magát tsak gondoltatni, tsak kitaláltatni hagyja. 'S ez a' spiritus most testünknek, ennek a' tunya machinának edénnyébe vagy on rekesztve. Mennyivel fog annak hatóssága gyarapodni, ha ki terjedvén az aerben – a' maga útjain semmiféle gátlást nem lé! Egy ágyú-gójo a' napnak löve huszon-öt esztendőök múlva érné el tárgyat – a' nap-sugár hét minutumok alatt téski meg ezt a' nagy utat.

A' leg-nagyobb effektusai a' természetnek láthatatlan okokból erednek (§ 13.). Túl azon a' köz-falonn, melj látható világunkat a' láthatatlantól választja-el, vagynak azok²⁹ a' machinák, meljek által azok a' phaenomenumok eszközöltetnek, meljeket most megnémulva csudálunk. Azon-közben, midőn a' köz-fal megé lépünk, a' dolgok a' magok valóságos alakjukba lépnek előnkbe; által fogjuk érteni a' dolgoknak titkos öszveszövéseket, 's a' természet spiritusunkat hatósságának ama szörnyű gyarapodása szerint fogja munkára alkalmaztatni. Ekkoráig henye-nézők³⁰ valánk: akkor valódi részt vészünk a' természet igazgatásába.

Ezek lehetnek azok a' főbb célok, a' meljekre bennünk a' természet készítget.

Midőn itt a' természetet nevezem, akkor – mint minden más – egy olj valóságot értek, melj gondoló erővel bír, mint az ember, és a' kinek a' természet subordinálva van. De ennek a' valóságnak minéműsége felől szólni – nem tartozik ezen írásom céljai közé.

20.

*További fedeztetések*³¹

Ekként a' természet operatiójit, meljekkel az in-levet kifejti, tisztogatja, érleli, szintén azon szem-pillantatig tapogatánk, midőn azt a' levegőnek vékonyabb csatornájiba téski által, hogy ottan újabb különöztetések alá vegye.

Láttuk, hogy itten semmi sem történik, a' mi a' természetnek minden más operatiójiba igen mindennapi nem volna. A' fűből a' tehén tölgyébe a' téj – a' virágokból a' méz, a fa-kéregből a' gummi, sok plántákból manna, a' felhőből eső különöztetik.

A' mit a' természet önnön maga nem különöztet, azt emberi kezek által különözteti meg. A' vízből sőt – a' mézből méh-sert – a gabonából pályinkát – a' földből aranyat – a jobbágyok erszénnyeikből a' nagyok kincseit különözteti.

Ezek a' változások szem előtt fekszenek: ez látható ekonomiaja a' természetnek – a' láthatatlan (úgy lehet hinni!) nem ismér más törvényt.

Mi most fáradhatatlan észrevételeket teszünk a' levegő felett. A' nagy természet-visgálók már azt sejdítik, hogy az athmosphaerának rendes circulatiója van a' föld körül olj formánn mintegy – mint a' vérnek a' szív körül. – Ez nyílt út mindent fel fedezni.³²

²⁹jav. e. azon

³⁰müßige Zuschauer

³¹Entdeckungen

³²Lábjegyzet: Be sima, be hegyes egy brüsseli tő a' szemnek! – A' microscopium alatt egy darabos vas-hegy elborítva dombokkal, völgyekkel, barlangokkal. – Az áer a' mi érzésünknek egy egyforma nedves valami. Volna csak szemünk azt látni, hasonlatlanabb dolgokat látnánk rajta, mint a microscopium által a' tőnn. Talán csöket, machinákat, rugó-tollakat 's külömféle directiók szerént erányzott mozdulásokat, más planeták felé tartó kommunikatiós lineákat satt – látnánk benne. A' világ systemája egy nagy tűzi-játék; az égő rakéteket, a' szikrázó tűz-karikákat látjuk, de nem látjuk a' karfákat, a' meljekre szegezve vagynak.

A' levegőnek kívált képpen constitutionalis részeit kell közelebből esmerni igyekeznünk. A' benne lebegő urinosus só részeket kell nyomoznunk, 's azt tapogatnunk, hogy mennyire hatnak az áer változásai körül – akkor osztán meg lesz fejtve a' problema! (Az utolsó bekezdés a' főszöveghez tartozik.)

Mi éppen a' határonn lakunk a' föld tartománya és a levegő' tartománya között. E' miatt olj tudatlanság 's bizonytalanság állapotjában lebegünk, melyek nem lehetnek nagyobbak.

Valami nevezetes a' természetben történik: az mind a' levegő' tartományába megy véghez. — Ha a' levegőbe akarunk felhatni, azonnal egy győzhetetlen vonzás által szállít meg a föld, hogy a' szándék vakmerő. Ha a' földbe akarunk leszállani: legottan megszólít az áér, megtagadván tőlünk segédét, 's elfúlunk.

Egészen elszakasztva a' levegő'i tartománytól egy olj álló hejben vagyunk, hol a' fentebb tárgyak, melyeknek ismertetét szomjúzzuk, mint valamely üveg lentsén, felfordulva jelennek meg előttünk. Innét jönnek visszált ideáink, tévedző systemáink, nevetséges demonstratióink.

A' természet mostani fekvésünkhöz képpest többet vélünk nem tehet. Olj mosolygással nézi haszontalan fáradságainkat az ő bővebb esméretei között, mely³³ a' mi filozofiai kevéjkedésünket nagyon alázza.

Minthogy éltető lelkekünk most éppen abban a' forrásban vannak, mely az ő jövőendő éreket eszközi — mint a' még ki nem fort bor, mej a' hordóban pezseg — lehetetlen azoknak a karikaturáknak nem támadni, melyek az élet theatrumára a' legnevetségesebb sorba lépnek fel.

Democritus az embernek minden tselekedetét nevetségesnek lelte. Vérenek pezsgését a' filozofia által tsendesítette le. — Hogy lehetett volna néki így a' mások sületlenségét nevetség nélkül nézni.

Persiában az áér száraz, 's igen szívja a vér nedvességét. Ez tselekszi, hogy ott a' vér nem pe'seghet úgy, mint nálunk. A' persa tehát egész nap a' szőnyegenn ül, ösvedugia a' kezét, 's néha néha meg-lódítja a fejét. Úgy nézi a' sok beszédű, gesticuláló europait, mint egy megőrültt szerentsétlent vagy bolond ispotályba zárnivaló beteget.

Ellenben a' francia, a' ki szüntelen szórja jádзи beszédeit, nem tud «nem» tsudálkozni a' persa tnyaságán.³⁴ — Egyike a' másikán kaczag. Melyikének van igassága?

Democritusnak — a' ki mind kettőjüket neveti.

Valjuk meg tehát bolondságainkat, és sorsunkat viseljük békével. — Ez nem tsak az esztelennek légyen mondva vigasztalás gyanánt, hogy bolond — hanem azoknak a' nyomorulttaknak is, kikre a' történet néha igen is nehéz sújt rakfel.

Ti! kiknek könnyei csendes zugaitokban fojdogálnak, kiket szomorú órájokban a' melancholia és ennek kísérői, a csüggesztő kétségek marczonglanak, örömet könnyítenék én, csak lehetne, inségteken. Kintseimet osztanám fel veletek, ha Krézus volnék. Így nem adhatok egyebet valami csekéj tanításnál. Látjátok, mely tárházai vagynak a' természetnek még a' legmakatsabb fantazia lecsillapítására is. Ti tsak azt kéritek tőle, hogy elviselhetővé tegye existentiátokat. Hogy ne volna kész e' kívánságatok teljesítésére? — Ha most terhes sújtot hordoztok,³⁵ annál nagyobb lessz örömtők, midőn vállaitokról legördül.

„Örömet viselnék mi a' terhet, de lehetetlen tovább” — ez az örök feleletjek.

Jó! — úgy itt van szabadulástok órája abban a szempillantatban, melyben az elviselés lehetősége megszűnik, vége van a' szenvedésnek is. Oh, ha elbádjadott szemeteket csak egy vég pillantásra tudnám a' jövőendő felé vidámítani. Oh! ha sírástokat csak egy mosojgással lehetne félbe szakasztanom.

A' religio egy hathatós vigasztaló. De olj képekben szóll a' jövőendőről, melyek mostanáig előttünk érthetetlenek. A' vizsgáló értelem a' dolgoknak fizikai lehetőségét is akarná által látni. — E' részben azt nyújtottam, a' mit nyújtani hatalmamba vala. Le szállok a' színről, 's igyekezetem megítélését bízom azokra, a' kik ítélnének.

³³ melj: javítva

³⁴ Der Franzose findet dies Petilliren allerliebste; er nennt es esprit; der Perser Wahnwitz.

³⁵ jav. e. hordozok

II. rész

Az emberi nemzet lételének céljáról

Elő-jelentések

Minek utánna az első részben az egyenként vett ember felett tettünk vizsgálatokat: tekintsük már most az emberi nemzetet egészben. — Próbát teszünk, ha azt, a' mi ottan az egyenként vett emberről mondatott, lehetne-e az egész emberiségre alkalmaztatni.

A chronologia, úgy szoktuk mondani, egyik szeme a' historiának. Mondjuk bízást, a' historia egyik szeme a' philosophiának.

Láttuk, hogy a' természet minden emberből bizonyos summájú spiritus nerveusokat szívárogtat ki az alatt, míg él, és hogy azt a' kiszivárogtatott spiritust az embernek halála után használni fogja tudni.

Az a' nerveus spiritus, a' melj ekként egy egy emberből ki szívárogtat, elenyészik ugyan az egészhez képest. De a' sok ezer esztendő, a' meljek alatt ez az emberből szívárogtat, végtére adhatnak annyi spiritus nerveust, hogy azzal a' természet valami nagy operatiohoz hozzá foghat.

Állapodjunk meg e gondolat mellett, 's nézzük el, ha ebből lehetne é valamit következtetni, 's az emberiségnek mostani fekvésére alkalmaztatni.

1.

A' természet operatiói calculálva vagynak

A' tapasztalás azt tanítja, hogy a' természetnek hatásai szorossan megvagnak inkábbra határozza. Minden megvagon mérve, és ez a' megmért maga is újban mérték; a' csillagzatok forgása a' legméljebb calculus rezultatumai. Az ember felkap egy két datumot — néki bátorodik, 's utánna nyomozza a' fentebb nemű teremtesek calculussait.

De a' természet nem elégszik meg a' maga nagy rezultatumit tsak calculus által meghatározni. Ő szintén az apróságig alá-száll. Egy szünyog teherben lételének 's le betegségének éppen úgy megvan szabva a' bizonyos ideje, mint a' Saturnus kerengésének ideje.

De igen is hogy az olj operatiók körül, meljektől a' világnak fentartása függ, a calculus egy hajsza-nyira van kidolgozva — míg ellenben a' kisebb tekintetű operatiók körül az néha tántorog. Az asszonyok néha a' tizedik hónapban szülnék: de Saturnus egy minutumig sem késik el.

2.

A' levegő lakva van

Nem tartozik ugyan tárgyamhoz, hogy a' levegő tartomány felől tégyek vizsgálatokat — mindazáltal némely felvilágosítás kedvéért oda is ki kell terjeszkednem.

A' vízben, földben, mótárban, ganéjban élő állatokat lelünk — sőt, az élő állatok gyomraiban ismét más állatokat. — Gondolhatni é tehát, hogy az aer végig mérhetetlenségű tartományja maga lessz pusztán a' természetben? hihető é, hogy az maga maradt úgy, mint a' legvadabb sivatagság.

Elmerülve a' föld planétájának szemlélésében, a' több planetákra concludálunk. Heje lessz ezen conclusiónak egy elementumról a' másokra. Minden azt sugalja, hogy az aer szintűgy lakattatik, mint a' föld, víz.

A' tűz elementuma nem existál nagy massákban, mint a több elementumok. Ha tűz-tenger volna: tűz állatok is volnának.

Szabad lessz tehát fel tennem, hogy existálnak — nem aeri állatok, mert ezek is fejül fognák az embert haladni, hanem — égi lakosok.

A' tapasztalás mutatja, hogy a' nemesebb speciesű fluidumok, a spirituosa substantiák fel felé mennek (1. rész § 16.).

Nevezük ezt ascensio törvénnyének. Olj bizonyos, olj megczáfолhatatlan ez, mint a' nehéz-ség törvénye.

Még soha sem mászta meg egy patak is a' hegyet; még soha sem hömpörgött le egy kémény füstí is a' ház fedelén.

A kő perpendicularis intézettel esik le — hanem ha valami áll útjában. A' kémény füstí perpendicularis intézettel megyen felfelé, ha szél nem fúj.

A' fában oldalvást mégyen a' plánta-lév az ágakba. Bétolattatik. Egyenesen menne fel, ha ereje volna a' kérget keresztül fúrni.

Be szép a' természet egytörvényűsége! Nagy dolgokat egészen ellenkező erők által viszen véghez. Ez által tartja rendben a' világi testeket. Itt ugyan ezt a' rendszabást tartotta meg. Az ascensio és nehéz-ségek törvényei tökéletesen ellenkezők egymással — az egyik pozitívum; a' másik negatívum. Ez a' legfontosabb calculusok basisa lehet, melyeknek rezultatumai talán tsak az áér tartományába láthatók.

Mi fel-oldhatatlan kötelekkel vagyunk a' földhöz köttetve; a' nehéz-ségek törvényei alatt állunk. Ez tészen föld-lakosivá — az áéri lakosok az ascensio törvénye alatt állanak.

Ezen törvénye által sok tehetségeket, sok munkákat szül a' természet. Mind erre tolakodik, a' mi magát a' spirituosa substantiák közzé számlálhatja. A' legkisebb fű-szállban lévő nedv éppen úgy tolja fel magát, mint az, a' melj a' legkéményebb tölgy-fába van.

Így tolakodik a' faluban lakó népség az anya-városban — így a' szűk és setét uttzákon lakó pórság a' fényes piatz felé.

A' testek nem bírnak mind egy sújjal. Ez okozza, hogy némelij substantia hamarább, némelij lassúbban ascendál. Némelij plánta hirtelen nő-fel — némelij más sokára.

A' föld az a' nagy tárház, melyből a' spirituosus fluidumok a' levegői tartományba szállíttatnak. Azzal a' mechanismussal készíttetnek ők, melyet életnek hívunk.³⁶ (1. rész § 8.) — A' készítés neme külömbkülömbféle, másképpen esik meg a' plántákban, másként az állatokban.

De a' föld-massa nem ki meríthetetlen, az ő tárja nem véghetetlen.

Ha tehát mindenek calculálva vagynak, az is calculálva lesz, mennyi spiritust nyújthat a' föld bizonyos idő alatt a' levegői tartománynak.

Már, ha a' nerveus spiritus a' legbetesebbik 's leg-véknyabbik a' természetben — nem lehet hinni, hogy ebben a' kalkulusban kevés tekintetű datum légyen.

Kalkulálva lesz tehát, hogy átaljában mennyi oljas materiával bír a' föld, melj alkalmas emberi nerveus spiritust adni — kalkulálva lesz, mennyi idő kívántatik annak csinálására, ha mindenkor ennyi 's amannyi milliom ember él a' földön.

Ezek szerint ki lesz szabva, meddig tarthat az emberi nemzet.

³⁶ *jav. e. hívünk*

Az animalis életnek mechanizmusa, mint szintén a' plánták élete is, azon melegség³⁷ által tartatik fel, melyet a' napnak vagy földnek vagy (némelj nagy természet-visgálókknak újabb tapasztalásaik szerint) az áérnek tulajdoníthatunk.

De hogy ez a' mechanizmus a' melegségnek szükségfelettelvalósága által valami képpen meg ne nevedjen – a' természet a' nyár³⁸ és tél cseréjét rendelte.

Ezen rendelkezés szerint a' szükséges meleg minden földi régiókban nevedő mértékben közöltetik.

Az év-szakok (Jahrs-Zeiten), a' mint minden tudja, a' föld-tengelynek a nap eránt hárántékosan való fekvéséből jönnek. T. i. az ekliptika hárántékosan fekszik, 's egy szegletben vágja által az ekvátort – melj szegletet astronomusaink igen bizonyos felszámítással tudnak meghatározni.

De ez a' szeglet – a' mit hasonlóképpen minden tud – mindég kisebb-kisebb lesz. Az ekliptika mindég inkább közelít az egyenesen álláshoz, és 400,000 esztendőök múlva eggyé válik az ekvátorttal.

Akkor megfognak szűnni az év-szakok, a' természet pulsus verései felakadnak – a' föld, ha szabad úgy szóllanom, meg hal.

Még semmi okot nem látunk, a' melj vélünk elhitesse, hogy a' föld kerengése a' nap körül e' miatt meg szűnjön. De hogy a' föld-tengely hárántékos fekvésének mozgása' minéműségére³⁹ influxusa ne volna, azt nékem nehéz nem kétleni. Ha pedig van – úgy a' föld kerengésének revolútiót kell szenvedni.

Az emberiség élete tehát – még négy száz ezer esztendeig fogna tartani – 's ez az idő alkalmasint elégséges lesz kifejtteni a' földben lévő matériát.

Virítani, érni, hervadni – ez az a' három állapot, meljen a' természet végig vezet minden valóságait; a' mint azt (1. r. § 3.) már láttuk. Az emberiség itt nem télesen kifogást.

Ha egy végtében sok századoknak elfojások alatt ugyan azon föld materiájából gyülekezik spiritus: úgy ennek nem rosszabbá, hanem mindétig jobbá 's jobbá kelletik lenni. Jobbá pedig úgy lesz, ha finomabbá tétetik.

A' historia azt tanítja, hogy eleink sokkal durvább, keményebb constitútiójúak voltak – mint mi vagyunk. A' mi constitúciónk, úgy láttszik, erőtlenebbé lesz. De mi ezen láttszó erőtlenség által nem veszünk – mert elménk verfeinoltatik – finomabbá lesz.⁴¹

Az az idő, meljben lelkeink a' magok legfőbb finomságokra – verfeinolásokra eljutándanak, már ki van számítva. Ki van az is, midőn az emberiség megfog érni.

Ezt az időt természet szerint fogyás fogja követni – az emberiség hervadni fog. – De (1. r. 11. §) tsak a' hártya szenved, a' lév megmarad. A' testek elhullanak, lelkeink azt a' tökéletességet fogják elérni, melj őket a' legnemesebb munkáknak tévére teszi alkalmasokká.

³⁷ jav. e. melesség

³⁸ jav. e. nyál

³⁹ minéműségére: javítva

⁴⁰ sor alatt: verfeinerung

⁴¹ unsre Denkart verfeinert sich

Ezt haljuk minden nap: „a' világ mindég oljan volt, mint most, 's nem is lesz soha jobb. Századok múlva ismét vadság lesz ott, a' hol cultura volt. Ez a' rendes forgása a' természetnek. A' cultura egy szögbeől más szögbe vándorol – 's megint újra kezd; majd ha körül vándorolja az útját. – Mi volt egykor Asia – 's mi most? Idő múlva talán Amerika lesz az, a' mi most Europa.”

Eltérek teoriáimtól, 's azt adom elő, a' mit a' legközönségesebb emberi értelem sugalland.

Ha azt mondod, hogy az emberiség úgy marad, a' mint van, annyi, mintha azt mondanád, hogy alkalmatlan ki pallérozódást fogadni.

Ha majmok, paviánok volnánk, egy szót sem szóllanék szomorú állításod ellen. Egy paviant ugyan a' bámulásig lehet kitanítani – de még egy pavián sem tanított ki más paviánt. A' legtanultabb pavián fíja megint ostoba pavián.

Az ember formálódása ellenben gyarapodó, nemzetségről nemzetségre terjedő – az emberiségnek tehát van kipallérozódása.

Nints? – miért állítjuk tehát, hogy az állatok nem formálnak egész nemzetségeket magok között, mint az emberek formálnak. Ez az elsőségünk ő elöttök tagadhatatlan.

Vagy talán azt hiszed, hogy ha a' természet egy kimívelt nemzetséget a' barbariesbe vissza hágy dőlni, az egész emberiséget vadulásra juttatja? – Ne hidd! Ebből a' barbariesből idővel fentebb lépcsőjű culturája lesz az emberiségnek.

Hogy az emberek még most tsak gyermekek, azt által érteni könnyű – ha az eránt a' természetnek ekonomiajából nem veszünk is oktatást.

Cselekedeteikből gyermekség tettszik ki.

Mitsoda a' gyermek' caractere? Mindenhez kap, a' mi szeme 's keze eleibe akad. Vigy egy csörgőt a' füléhez, 's abba hagyja bábját – hozz egy gyertyát felé: 's le teszi a' csörgőjét.

A' gyermeknek semmivel sem találhatni kedvét. Mindenenn fityog.⁴² De valaminthogy nehéz actióra hozni: úgy könnyű vélekedéseinn uralkodni. Mindent elhiszen.

Nem illenek é ezek a' jelenségek az emberre? Nem kapnak é mindenhez? Kiáltson ki valaki valamit a' piacon, tolakodva fog minden ember feléje futni.

Mitsoda gyermeki báb a' fáma-istensége? – 'S óh, nem hisznek é az emberek mindent, a' mit vélek elakarsz hitetni? A dalai láma azt mondja: „A' mi én belöllem ki mégyen – szent!” 'S imé, a' Tibét felfaldossa ganéjját. – Muhamed azt mondja: „a bor nem inni való”, 's milliomm ember verette agyon magát a' bor kancsó miatt.

A' gyermekek mindenenn fityognak. – Hát az ember nem-é? Kítsoda az, a' ki sorsával megelégedett.

Az a' bölts, a' ki magát megvonva nézi el az emberek cselekedeteit, nem haraphatja el kaczagását – midőn azt látja, hogy az ember minden elejénti ellenkezés mellett is – végre csak ugyan azt tselekszi, a' mit a' dolgoknak örök rendi kíván.

A' minister esküszik menyre földre – hogy ő szolgálja a' statusnak, 's azomba még is – minister marad.

Az ifjú legény átkozza a' házass életet, 's – feleséget vesz.

Oljan az ember, mint a' szekerbe vagy csónakba ültetett gyermek. Nem tudja, hogy tolatatik – 's eltátja száját a' partonn sebessen elrepülni látszó fákra.

Tűrhető volna az ember tévedése, ha úgy tolatatnék, hogy nem tudná, hogy tolatatik. De azt hinni, hogy mégyen – holott áll – ez ám a' nem jó! – Ha nevetni akarsz, vess egy mókust a' kalitka kerekébe. Fut szegény, fut-fut – 's azt hiszi, hogy már egész mértföldeket elfutott.

Nem úgy jár é némelj tudós – mint ez a' mókus?

⁴²es murt

Ha parallela lineát vonnánk az emberiség kora és az egyenként vett ember között: úgy az egész emberiség mintegy a' maga 80,000^{dik} esztendejében lenne az, a' mi az ember a' maga 25^{dik}ében, t. i. megérett ember. — Most egy-két esztendőös gyermek korába vagyunk. Az illető gyermekekkel még felette könnyűen kellett bánni — kiváltképpen pedig elméjét kell megkímélni, mely nem viselheti el az igazságnak vakító fényét. Gyenge ő, de egyébaránt egészséges.

Durva tisztátalanságai már megvannak különöztetve. A' vér nem forr többé olj nagy mértékben. A' hadak fermentatiói, melyek hajdan olj pusztítók voltak, csendesedni kezdenek.

Áldást reá! nőjön hatalmasan a' legfőbb szépségre, böltségre, erősségre!!

Az ember moralis érdemének két oldala van — szívét kell előbb, úgy osztán elméjét betsülni.

A' szív az ember belső árja.⁴³ Az elme érdeme a' materiának kidolgozásától függ — mely a' szív. Becs nélkül való érczből nem tsinál a' maga érdemét esmerő mester semmi jelesebb munkát: de a' hejes executio a' legbetsesebb ércz becsét is végzetlenül neveli.

Ezen oknál fogva nem lehet ott reményelni az elmének világosíttatását, a' hol a' szív nints kidolgozva.

Ezt lehet látni az életnek minden foglalatosságaiban.

Ha cselédet fogadsz — előbb arról tudakozódol, ha jól viseli é magát, úgy osztán arról, ha alkalmas szolgálja é?

Ha valaki a' status collegiumába vétetik fel: mindenkinek előtte azt tekinti meg a' fejedelem, ha tud é titkot tartani, bízhatik é hűségéhez, 's kötelességeinek teljesítésében eljár é egész serénységgel?

Tekintsük meg, ha nem e' módonn bának é velünk a' természet? Előbb szíveinket akarja megtisztítani. Akkor osztán kezeit elménknek világosíttására teszi, vagy inkább magára bízva, hogy minél lehet, tovább⁴⁴ elő tolatassék.

Fogjunk itt néző pontot, 's vessük szemeinket a' historiákra.

A' mit a' természet emberek körül szándékozik véghez vinni — azt emberek által eszközli. Száz útjai vagynak néki egy embert más ember felett megvilágosítani — 's néha néha olj főket hord elő, melyek másokat feljül múlnak, 's így kap előmenetelt a' kipallérozódás.

Ezek azok az ember-világosítók,⁴⁵ a' kik által az emberiség a' lessz, a' mi már most, és a' mi még ezután lejénd. Két karba lehet őket venni — az egyikbe azokat, a' kik az emberi szív megjobbításán dolgoztak, a' másikba azokat, a' kik elménket tudással gazdagították.

Ámbár kedvetlen tárgy előttem theologiai tárgyakra ereszkedni — mert az villongás nélkül meg nem eshetik: mind azáltal mint historikus senkit sem hozhatok elő, hogy egyszersmind eredetét 's személetes tulajdonságait ne fejtegessem — megnevezem őket, 's előadom, mit tettenek a' szerint — a' hogy azt én értem — az emberiség ki pallérozására.⁴⁶

⁴³ Das Herz ist Stoff, innerer Gehalt.

⁴⁴ helyesebben: minél tovább lehet

⁴⁵ Menschenaufklärer

⁴⁶ jav. e. pallérozói

12.

Mozes

Midőn valakit javítanunk kell: legelőbb a' durva hibáitól szükség le szoktatnunk. Még nem kívánunk ugyan nemes tetteket tőle: de azt meg ígértetjük magunknak, hogy nem öl — nem lop.

Mozes volt az első, a' ki tiszteletes maga elszánásával nevezte meg az emberiségnek azokat az undokságokat, a' melyekről lekelte szokniok, ha boldogok akarnának lenni. Felmászott egy hegyre, melynek tiszta atmosphaerájában fentt gondolatokat merítgetett, 's oestrumi ragyogású arcuzattal jöve le a' hegyről, 's monda: „Ne öl — ne lop!” Parancsolt, 's az egész emberiség engedelmeskedett.

Ezredek múlva is, minekutánna t. i. a' törvény szabás már sokkal tökéletesebbé lett, könyv nélkül tanulják a' gyermekek tízparancsolatit. — Ez tesz ám: emberekre hatni!

Nem fejezte ki magát ilj tisztán még soha egy bölts, és egy sem érttetett meg soha ilj igazán!

Mozes első karbéli ember-világosító.

13.

A' nap-nyugoti részek gyarapodása a' világosodásban

A' napkeleti lakosoknak indulatjaik hevesebbek, mint a' nyugotiaké. Energia kívántatik arra, hogy ők a' vétkektől elvonattassanak. Egy Mozesnek kellett erre közöttök támadni.

Napnyugotonn a' természet inkább magára hagyá az embereket — 's ők, a' mennyire rajtok állott, ki is vergődtek a' barbariesből. Soha sem voltak ők tiszta főknek híjjával, kik ha szinte nem bírtak is a' Mozes hérosi lelkével, virtust mindazáltal sikeresen prédikállottak.

Be léptek a' második classis vidékeibe is. 'S merészségre indítódta a' természet isméretét fejtegetni. A' legnagyobb genieket hozták elő. Nem vólt bölts, a' ki a' maga kora béliek előtt nagyobb tekintet szerzett volna, mint Aristoteles. Tanításai századok óta is oraculumok — 's írásai szenttségek. Uralkodása ugyan már elmúlt — de érdeme soha sem száll alá. Nem dechiffrirozta ugyan a' természetet — de az elmének bizonyos formát adott — ő tanította meg, miképpen kellessék élnünk gondolkodó tehetségünkkel.

Napnyugotonn a' szív formálását a' mesterségek szeretete segéllé elő. Olj szeretetre méltó fantaziát, mint a' Homéré, nem látott ismét a' világ. Messzére el tudott hatni magától. Poetáink 's festőink még most is ötet teszik studiumokká.

Látom én, hogy itt azoknak a' távol fekvő tartományoknak nemzetihez is kellene fordulnom, a' kikről nem felejtkezett el a' természet — ha egy Mozes szavát nem hallották is — de ez a' kikerülés messzire vinne el.

14.

Krisztus

Az ebreusoknak Mozes meg adta az első kifaragást. Azt lehetett volna reményleni, hogy ők egy ilj szép kezdet után magoknak hagyva is elő fognak mehetni — de örök gyaláztatjokra, megkell vallanunk, még a' nyugoti nemzeteknél is hátrább maradtak el.

A' hejett, hogy a' Mozes szép törvényeit tovább dolgozták 's tökéletesebbítették volna — mint a' romaiak bántak a' XII táblákkal — egészen papjaikra bízták magokat, kik tanításaiikkal 's czerimóniájikkal azt a' kevés jó észt, mely még fejekben megmaradt, ezek miatt egészen elfojtották. Az ő példájok nagyon érezteti velünk, hogy a' fantazia még nem genie. Képzések hasonló az eszelősséghez. A' mi tündér 's tátos-ló historiáink próba-arany azon monstrozus képzetekhez képest, a' melyeket a' zsidó imaginatio szült.⁴⁷ Szintén azon kis kövekbe keresték az istenséget, melyeket papjok a' meljén hordott.

⁴⁷ Unse Herengeschichten sind golden gegen die Misgeburten, die eine jüdische Fantasie äushekt.

Vagy egészen lekellett tenni erről a kába-népről, vagy egy oljan valakinek kellett előjönni, a' ki úgy tudja megragadni azt, mint Mozes. Krisztus eljőve, 's még ez sem tudott ezzel a nyomorultt nép-pel, hanem áldozatjává leve a' pap-dühnek.⁴⁸ Most annyira juta, hogy egy sorsa van a' fene vadakkal, kik el szórva laknak a föld színén.

De a legszebb revolúció által, meljet a' historiák mutathatnak, az a' morál, meljet a' Krisztus tanított, epochájává lett az emberi szív képzésének.

Elmellőzőm eredetét, személyjét, hitbéli tanításait; de morálja tárgyamra tartozik.

Mozes az embereket a' tolvajságtól, gyilkosságtól tiltotta el. Krisztus egy lépéssel tovább mégyen, 's ezt mondja: „Szeressétek az Istent 's (felebarátaitokat) embertársaitokat!” Itt találta meg az emberi szívet! – Mi által is igazgathatnák ez inkább, mint szeretet által?

Csak a' szeretet boldogít tehát! 's ezt annak az embernek szájából hallani, a' ki maga merő szeretet! a' ki, midőn ezt mondja, szeretettel eltölt szívének egész szépségét felnyitja!

Nem is szeretett senki annyit és senki sem is szeretett úgy vissza, mint ő. Vének és ifjak, kitsinyek és nagyok fohászoknak még ma is ennek a' szeretőnek képe előtt – 's a' világ, úgy tettzik, elhitte az ő tanításainak, hogy csak szeretet boldogít.

15.

*Mostani világosulás*⁴⁹

A' természet ekkoráig szívünk kidolgozásán munkálkodott. Krisztus természet esméretet nem közlött velünk. A' csecsemőnek még nints szüksége arra, hogy betűket ismerjen – meg kell véle elégedni, ha nem sír, nem sikolt. Adjunk hálákat a' bennünket szerető természetnek azért, a' mit érettünk ekkoráig tett, 's tégyük méltókká magunkat további jótételre. Két ezer esztendő van oda a Krisztus óta, mint éltünk azóta – mit tanultunk?

A' mi az értelem képzését illeti, légyünk igazságosok megvallani, hogy egynek másnak fedezetésében sokat fáradoztunk, és legalább ezen fáradozás által megmutattuk, hogy kívánunk tudni 's tanulni.

P. o. Kopernik egy olj ember, a' ki a' maga századjának valóságos betsületet szerez. Ő általa legalább azt tudjuk, melj részénn élünk a' természetnek – ő általa tudjuk, hogy föld gomojunk forog, és hogy miképpen forog. Maupertuiseink 's Kondaminéink ennek még formájával is közelebből ismertettek meg. Nyughatatlanságunk annyira terjedt, hogy a' természetet legkisebb míveibenn is megakartuk lesni, 's szerencsénk vala azon picziny valóságokat, meljek egy cseppben ezenként lakoznak, nőszni 's tenyészni látni.

⁴⁸ *Lábjegyzet:* Ez a' halál különben szükséges következése volt a' legböltsebben elrendeltt környüllásoknak. Régóta zúgolódtak már a' jobb fejek a' papok jáрма ellen, 's érzették, hogy csak egy olj reformator híjjával vagynak, a' ki erőtt érezzen magába lerázni merni ezt a' jármot. Ha Esaiás közöttünk élt volna, így kezdette volna el írását: *Hazaíui tanátlások az eránt, hogy a' 'sidó nép rendtartásai-val való vissza éléseket miképpen kellessék eltöröltni?* De az ebreus másképpen szokta ki nyomni gondolkozását – personifikál, a' várost kurvának nevezi. – A' papok figyelmetesekké lettek, 's azzal a' hiszelékenységgel, melj tulajdona a' községnek, politica reformatiót reménylettek; 's már szép álmokat álmodtak, melj édes lesz a' zavarosban halászni. A' reformator „úgy hitték, egy zsidó király lesz – 's úgy fogja magát orránn vezetettetni hagyni a' papság által, mint Salamont vezette a' papok és kurvák serege. – 'S mi lett a' dologból? Elő jön egyszer valaha a' reformator, egy iskolába nem járt fiatal ember, egy tekintet nélkül lévő mester ember gyermeke. Őszvegyűjti az uttszákon a' népet, 's így szól hozzájuk: „A' ti vallástok csábulás – papjaitok bolondok; szeressétek az Istent 's felebarátaitokat, egyébaránt adjátok meg a' császárnak, a' mivel tartoztok, 's vége!” Könnyű elképzelni, mint dühödtek neki a' papok! Őszveesküdtek, hogy elvesztik, világi kart nyújtottak ki ellene, 's ezt kiáltották: Feszítsd meg! – 'S az a' gaz nép, melj ez előtt kevéssel még imádtá, ezt felelte: „Feszítsd, feszítsd”.

⁴⁹ *A fejezet címe:* Wie sieht es jezt mit unserm Herzen und Verstande aus?

A' mi a szívet illeti – erről azt merem mondani, hogy javulást nyert; nem öldössük úgy egymást, mint hajdan – 's ember-evőket csak az utazók írásaiból esmerünk. De azomban közöttünk sok titkos gonoszság lappang, mely gyakran szint olj szörnyű tetteket követ-el, min't a' melj titkonn történnek – 's osztán látjuk, hogy a gonoszság kéntelen magát a' virtus lopott öltözetébe burkolni, ha nem akar utállatosnak tettzeni:⁵⁰ és ez czáfolhatatlan bizonyosság az eránt, hogy az elsőséget az utóbbiknak adjuk.

Az a' szertelen városiaság,⁵¹ melj tulajdona a' mi századunknak, nyilván a' relgiónk által tanítottot szeretet moráljának munkája. Urbanusok 's humanusok⁵² voltak ugyan a' görögök és romaiak is – de azokat a' kifejezéseit a' mások eránt való hajlandóságnak 's tiszteletnek, meljekkel közönségesen élünk, nem esmerték.

Ezek a' mi mindenkori expressióink ugyan csak üres szók szoktak lenni, de azért még sem meri senki szemébe mondani másnak, hogy csak azok.

Ámbár a' durvább hibáktól menttek vagyunk, 's a' gonoszságnak közöttünk elkelletik is magát rejteni, mindazáltal nem mondhatjuk, hogy eljutottunk a' szívnek arra a' jóságára, melj alkalmasokká tenne bennünket elfogadni a' fentebb igazságokat. Mi lenne abból, ha mostani indulataink mellett a' természetnek titkos erejével bíránk? Melj ártalmakat okoznánk úgy egymásnak? Ki ád egy makats gyermek kezébe kést?

A' lelki esméret olj igasság szólló, a' ki soha sem tsal – olj idő-mutató, a' ki soha sem mutat hamissan. Kérdés, ha a' természet magáról lehagyná hullani a' fátlyolt, mernénk é szemébe nézni.

Nem emlékeztethetjük gyakran eléggé egymást, hogy csak a' jóság tehet nagyokká, boldogokká. Az indulatok sokszor elvesztik a' magok tárgyaikat – de az a' szerencse, a' meljhez a' való-jó vezet, nem csal soha. A' szerelmes sokszor esikel előre elnem látott történetek által óhajtott kívánságától? – az író nem mindenkor nyeri el azt a' híresedést, a' melj után törekszik – de az, a' ki mással szívesenn tész jót, nem marad hála nélkül – az, a' ki mást boldogítani igazán óhajtt, vissza szerettetik.

Légyünk jók, 's ne gondoskodjunk egyébről. Nem vagyunk mi tekintet nélkül való tárgyak a' természet ekonomijában – ő a' mi kedvünkért sok és nagy rendeléseket készített – 's a' mi mindennél több – az ő operatioji csalhatatlanok. – És nem is lassúk! ámbár lassúknak láttszanak, mert tsak az effektust érezzük; azokat a' nagy készületeket, a' meljek reá megkívántatnak, nem láthatjuk.

Ha a' természetben nem vagyunk tekintetlen tárgyak – úgy ő el nem fog felejtkezni rólunk. Légyünk jók. Cselekedeteinknek tanúji találnak lenni – kik ha néma tanúk is – de tisztánn látnak – de tévedés nélkül ítélnek – de sorsunkra influxussal lehetnek.

Oh, bár azt ne felejtenénk el soha, hogy közöttünk szegények vannak, kiket a' természet tsak azon okból is szórhatott el közinkbe, hogy szíveinket próbálhassa, kiknek enyhítéssel tartozunk, 's igen jól tesszük, hogy azt nekik idejében nyújtjuk – mert a' töllok megtagadott jók olj időben tagadtathatnak meg viszont tölünk, a' midőn az igen nem esne kényünkre.

Leginkább pedig tartsuk zabolában a' maga hitt észtt – 's azt a' külömben dicséretes ösztönt, melj mindent akarna tudni érteni; leg inkább pedig szíveinknek megjobbításánn iparkodjunk. Ha egyszer jók leszünk, osztály részbe olj tudásokat kapunk, meljokról még most sejdítésünk sem lehet.

⁵⁰ *jav. e. tettteni*

⁵¹ *Höflichkeit*

⁵² *artig und manierlich*

EMERY GEORGE: THE POETRY OF MIKLÓS RADNÓTI

A Comparative Study. Karz-Cohl. New York. 1986. 830 l.

Egy korábbi alkalommal, Marianna D. Birnbaum *Miklós Radnóti* című könyvét recenziálva¹ alkalmam volt utalni arra a tízegynéhány éves recepciós folyamatra, amelynek révén a nyolcvanas évek elejére Radnóti költészete biztatón ismertté, sőt, elismertté vált az angol nyelvű világ szűkebb irodalmárköreibben; ott említettem Emery George nevét is, aki ennek a folyamatnak a tevékeny részeseként Radnóti angol fordítói közül mindmáig a legambiciózusabb teljesítményt nyújtotta, amikor – egy korábbi műfordítás-válogatását kibővítve – 1980-ban a teljes költői életművet hozzáférhetővé tette az angol nyelven olvasók számára.

Ezt az igényes és ritka mértékű odaadást követelő munkát kíséri a magyar származású amerikai szerző újabb műve Radnóti tárgyában. Voltaképp heroikus vállalkozás: a *The Poetry of Miklós Radnóti* az angol-amerikai irodalomtudományban évtizedek óta jószerivel marginális helyzetű, de mostanában minálunk is egyre esélytelenebbnek érzett műfajú könyv, *kritikai nagymonográfia* Radnóti munkásságáról, tudományos értekezés, amely az életmű minden részletének gondos megvilágítását, arányos értékelését és, lehetséges mértékben, egyetemesítő értelmezését célozza. „Formai” szempontból is megfelel az ilyen könyvek műfaji követelményeinek, mégpedig többszörösen is: névmutatója megadja a nevek viselőinek születési, halálozási évszámát, s a kevésbé ismert (magyar) nevekhez tömör személyleírást is mellékel; bibliográfiája a teljes Radnóti-könyvészetet áttekinti; a függelék rekonstruálja Radnóti verseinek és műfordításainak egymáshoz viszonyított keletkezés-rendjét, míg egy másik, a jegyzeteket követő függelék a Radnóti-mű annotált publikációtörté-

nete. A gondos apparátuson belül külön figyelmet érdemel a főszöveget kísérő hatalmas jegyzetanyag (555–698.), ahol a szokásos könyvészeti hivatkozások mellett a szerző a magyarországi és külföldi Radnóti-kutatás majd minden kérdését érinti, s közülük igen soknak a tárgyában akad megszívlelendő kiegészítése vagy gondosan megokolt vitatkozni valója. Óriási, már külsődleges értelemben is imponáló munkamennyiség fekszik mindebben, mint ahogy a monográfia 534. nagy laptükrű és sűrű szedésű oldalt kitevő főszövegében is; nem hiszem, hogy magyar költő részeseült-e valaha is idegen nyelven ekkora figyelemben.

Ennek a főszövegnek a rendező elve egy fontos felismerés: George Radnóti költészetének legfontosabb és egyben legsajátosabb vonását abban látja, hogy – amint ezt többször kifejti, legrészletesebb megfogalmazásban talán a 234. lapon – a költő „két különálló, bár egymással kölcsönösen összefüggő költői korpusz szerzője”; Radnótin belül két, csupán viszonylagos értelemben elkülönülő költővel kell számolnunk a (hagyományosan „eredetinek” tekintett) *versek* és a (hagyományosan „másodlagosnak, imitativnak” tekintett) *fordítások* költőjével. Ennek a két korpusznak a darabjai a legváltozatosabb módokon kapcsolódnak egymáshoz, és eredetiség, illetve másodlagosság szempontjából ezért voltaképp nem is a „versek” és a „fordítások” közötti konvencionális-külsődleges határvonal választja el őket egymástól.

Ebből George számára fontos *módszertani* tanulság is adódik. Ha Radnóti költészetének „egyik korpusza” eleve *más* költői hangok át-hangszerelése, s ha ez a „másodlagosság” jelent-

¹ ItK, 1984. 749–752.

kezik eredeti verseiben is, akkor hasznosnak látszik Radnóti költészetét az így felismert sajátos *receptivitás* jegyében megvilágítani, azaz Radnóti költészetét elsősorban e költészetet érő, benne tükröződő és általa feldolgozott *hatások* mentén vizsgálni.

S voltaképpen ez zajlik a könyv főszövegében: George – bár monográfiája alcímében („a comparative study”) „összehasonlító tanulmányt” ígér – az első tizenöt fejezetben (3–412.) a szó leghagyományosabb és legszűkebb értelmében vett *hatáskutatást* végez, s ennek keretében Radnóti költészetét a legtágabban felfogott világ-irodalmi környezet tükréeként és visszhangjaként elemzi, hogy csupán az utolsó négy fejezetben adja fel ezt a módszert, s tegyen kísérletet Radnóti költészetének részben más szempontú jellemzésére. Ennek a hatáskutatásnak a során – mint maga jelzi az 513. oldalon – „megközelítőleg nyolcvan, a nyugati kultúrkörhöz tartozó író” Radnótira tett hatását mutatja ki, és vizsgálja meg „a klasszikus antikvitástól Montherlant-ig”. (Ebbe nyilván nem számolta bele a más kultúrkörökből származó, elsősorban folklorisztikus jellegű alkotások hatását, amelyet szintén vizsgál Radnótinál, például az afrikai mesékét és énekeket olyan „eredeti” versben, mint az *Ének a négerről, aki a városba ment* vagy olyan „fordításban”, mint a *Pygmeusok dala*.)

Ennek a Bakkhüliedészől Brechtig, Tibullustól Traklig, Vergiliustól Verlaine-ig vezető, rendkívül kanyargós kutatóútnak a során a szerző egy sor érdekes tanulságra jut. Feltárja például a hatás befogadásának sajátos stratégiáit: Radnótinál gyakran „eredeti” versben szólal meg először az idegen költő, hogy azután Radnóti „fordításban” ismerje be adósságát, de legalább ilyen gyakori, hogy ennek a fordítottja történik; többször előfordul az is, hogy ugyanannak a költőnek egyik versét Radnóti lefordítja, míg másik versét az „eredeti” korpuszban engedi hatni magára; sok példa van nála az „anticipált affinitásra”, amikor a költő már azelőtt is hasonlít egy másik költőre, mielőtt olvasni és fordítani kezdte volna; s végül fontos eset „a felszín alá merült recepció”, amikor is a hatás tényére nincs külső bizonyíték, s amikor a hatást fordítás sem ismeri el, csupán a versek bizonyos jellegzetességei árulkodnak róla (George szerint Catullus, Dante, Baudelaire, Verlaine, Heine, Hofmannsthal és Lorca hatása tartozik ebbe a kategóriába). Maguknak a hatásoknak a kimutatása egyébként a szokásos mód-

szerekkel történik: ahol vannak ilyenek, ott külső bizonyítékok (a költő megnyilatkozásai, visszaemlékezésekben, egyebekben rögzített tények) valószínűsítik a hatást, ahol nincsenek, ott kikövetkeztetett „tények” szolgálnak erre, s gyakran egyedül – végső és egyetlen *ratió*ként – a szöveg-hasonlóság felismerésének intuitív bizonyossága.

Ezen utóbbi bizonyítás persze köztudottan a legbizonytalanabb eljárás. Egyebek között éppen annak a nyomós logikai érveket felsorakoztató bírálóknak a kiindulópontja volt, amely ezt a hatáskutatás-módszert korunkra a reménytelenül megbízhatatlan irodalomtudományi eljárások körébe utalta. Sajnálatos tény, de kénytelenek vagyunk leszögezni: George nagymonográfiájának idevágó tanulságai a módszer teherbírása mellett legalább annyira mutatják a módszer korlátait, az eljárás megbízhatatlanságát is. A hatás bizonyítékaiként itt felsorakoztatott tematikus, verbális és strukturális hasonlóságok jelentős része ugyanis felfogható – *pace* Occam – merőben véletlen egybeesésnek, amelyből semmi értelmes tanulság nem csíholható elő. George azonban időnként még az ilyen nyilvánvaló esetekben is a hatást igyekszik valószínűsíteni.

Néha abszurdan komikus végeredménnyel: például két oldalnyi szöveget szentel annak a lehetőségnek, hogy Csehov *Cseresznyeskertjének* egyik színiutasítása – „(Uborkát vesz elő a zsebéből, és enni kezdi)” – és Radnóti *Eső esik, föl-szárad...* című versének egyik sora – „Uborkát esznek. Harsan. S csattog az olló.” – között valamiféle sokatmondó és jelentőségteli kapcsolat lenne (341–343.), s ezt azzal a verssel teszi, amelyet ötven oldallal később Apollinaire-rel hoz összefüggésbe, és a *Le Musicien de Saint-Merry* visszhangját fedezi fel benne (391–392.).

Ugyanígy, a hatás tényének bizonyítékául felhozott szöveg-hasonlóság gyakran annyira izolált és mikroszkopikus szövegelemek párhuzamba állításán alapul, hogy ez semmiképpen sem képezheti elegendő alapját a hatás valószínűsítésének: nem igazolja például Rilke hatását az a tény, hogy a *Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke*-ben és a *Férfinapló. 1932. január 17*-ben egyaránt előfordul az „egy öregasszony” kifejezés, még ha mindkét öregasszonyhoz a gyász képzete kapcsolódik is az idézett helyek közvetlen szöveghelyzetében (240.). Radnóti természetesen olvashatta Rilke művét, bár hogy olvasta-e, erre nézve nincs független bizonyítékunk. Ettől még a hatás ténye nem zárható ki

abszolút bizonyossággal, de a fenti módon nem is bizonyítható.

George egyébként maga is érzi módszerének korlátait és megbízhatatlanságát: a fentebb idézett két hatáselemzést és még számtalan, hozzájuk hasonló megfigyelését igen óvatosan adja közre, s gondosan körbefogja őket a „szívesen venném, ha...”, „talán szabad megkockáztatnunk a feltevést, hogy...”, „alighanem véletlen, ám sokatmondó hasonlóság, ha...” önmertő formulákkal. Ez történik a Rilke-hatás után rögtön megpendített Trakl-hatás lehetőségével is, ahol egyébként az előző csapda logikai fordítottját kerülgeti az érvelés: ezúttal a párhuzamba állított szövegek hasonlóságának éppen a túlságosan is általános volta az elégtelen alap a hatás valószínűsítésére, s ezúttal még a kapcsolat tényétől – Radnóti két Trakl-verset lefordított – is függetlenül. Az elemzés itt is a módszer végső terméketlenségét demonstráló eredményre jut: az *Il faut laisser...*-t, amelyet George előbb a Ron-sard-hatás jegyében értelmezett, most kénytelen a Trakl-hatás jegyében (óvatosan) újraolvasni, s közben nyugtázni azt a helyzetet még tovább bonyolító tény is, hogy Rába György viszont „igen meggyőzően érvelt amellett, hogy a versben az Apollinaire-hatás az elsődleges” (240–241.).

Igazságtalanok lennének persze, ha nem jeleznénk, hogy a hatáskutatás George kezén értékes, tartalmas és meggyőző eredményeket is produkál, sőt, fontos felfedezésekre vezet. Így némul el egy időre minden, a módszerrel kapcsolatos logikai kétely, amikor George a *Nem tudhatom...* egyik jeles sorát William Blake *London* című versének egy részletével veti egybe (243–244.):

...egy nyári alkonyon
a házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom.
(Radnóti)

...omlik paloták falán
zsoldos hangja, mint a vér.
(Blake; Radnóti fordítása)

Radnóti a Blake-verset lefordította, tehát bizonyosnak vehetjük, hogy foglalkoztatta az angol szöveg; a fordításbeli kép szokatlanságával, a paloták falán omló [esővíz → vér →] hang – átvitel-szerkezettel teljesen párhuzamos az eredeti versben megjelenő kép szerkezete, a házfalakról csorgó [esővíz → vér →] fájdalom; mindkét esetben a falakon belül található a „fájdalom”, illetve

a „vér” oka, a szinekdoché alapja: s az összefüggést ezúttal egy izolált jelentéstani-hangtani egybecsengés is valószínűsíti („omlik” ~ „csorog”). S a magunk részéről még azt az érdekes tény is hozzátehetjük mindehhez, hogy a *Nem tudhatom...*-beli változat metaforikus-metonymikus tömörsége közelebb áll Blake eredeti képéhez, – nyersfordításban: „...És a szerencsétlen Katona sóhaja / Vérben omlik alá a Palota falain” –, mint ahhoz a változathoz, amelyet Blake nyomán az angol vers fordításába illesztett Radnóti.

Itt tehát a felfedezést valóban alátámasztja az intuitív bizonyosság, s egyben – bár ezúttal George nem tér ki erre – a „két korpusz” kölcsönhatására is jó példa, hiszen Radnóti a *Nem tudhatom...*-ban, azaz az eredeti versben mintegy javítja a maga *London*-ját, azaz a fordítását.

Hasonló, de súlyosabb, mert egy nagy Radnóti-vers, sőt, az egész Radnóti-módszer lényegét érintő felfedezést tesz George, még mindig a hatáskutatás módszertana segítségével, amikor – Radnóti és Vörösmarty kapcsolatáról értekezvén (435–436.) – egymás társaságába idézi a két, itt következő szövegrészt:

Régi dicsőségünk, hol késel az éji
homályban?
Századok ültének el, s te alattok mélyen
enyésző
Fénnyel jársz egyedül. Rajtad sűrű fellegek,
és a
Bús feledékenység koszorútlan alakja
lebegnek.
Hol vagyon, aki merész ajakát hadi dalnak
eresztvén,
A riadó vak mélységet fölverje szavával,
...?

Zalán futása

Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak
iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürge barátok a szépszemű karcsú
pohárból?
A la recherche

Hogy Radnóti esetében fontos a Vörösmarty-hatással, sőt, Vörösmarty tudatos és gondos áthasonításával számolnunk, ezt korábban is tudtuk, mint ahogy azt is, hogy Radnóti kései, klasz-

szikus mértékű verseiben éppen a Vörösmarty-hexameter kap fontos szerepet. De alighanem George az első, aki meggyőzően érvel amellett, hogy az *A la recherche* egy tudatos és gondosan kivitelezett *irodalmi allúzió* révén összefüggésbe állítja magát a *Zaldn futásával*: Radnóti versének felütése sorkezdő helyzetben – tehát olvasáslélektanilag kiemelt helyeken – ismétli, variálja a Vörösmarty-eposz invokációját, már kezdőszavában („Régi dicsőségünk” ~ „Régi szelíd esték”), de később is („Hol vagyok, aki...” ~ „hol van az éj, amikor...”), s emellett színönimikus variációkat ad a hősköltemény kezdősorainak szó- és kifejezőképzeteire („hol kései az éji homályban?” ~ „hol van az éj...?”; „fénnyel” ~ „tündöklő”; „koszorútlan” ~ „koszorúzott”; s körmonfontabb esetként akár a „vak /mélységet/” ~ „szépszemű /karcsú pohárból/” is idevonható).

Az *A la recherche*... így az allúzió révén a manapság gyakran emlegetett *intertextualitás* jegyében értelmezhető újjá. A versben két vers lép egymással kölcsönhatásba, s ennek során a „későbbi” vers a maga különbségeivel mintegy *revideálja* a „korábbi”. Mindkét vers a háborúról szól, az egyik heroikusan, a másik elégikusan; mindkét vers a visszahozhatatlan múltat igyekszik felidézni a költészet erejével, az egyik a nyilvános (nemzeti) szférában, a másik a személyesben (és a nemzetből kilököttek körében); s közvetett módon mindkét vers a nemzetről is beszél, az egyik a nemzeti dicsőségről, a másik ugyanennek a nemzetnek a gyalázatáról. Vörösmarty „hatása” itt Radnóti költői módszerének és közlendőjének elevenjét érinti; Emery George-é az érdem, hogy ezt észrevettük.

De hát valóban *hatásról* kell-e itt beszélnünk? Ha a hatáskutatás módszerét valamelyest is következetesen és kellően nagy anyagon alkalmazzuk – mint ahogy George kétségkívül ezt teszi –, hamarosan észlelhetővé válik a módszer egy másik – a vele kapcsolatos logikai problémákhoz hasonlóan súlyos – hibaforrása: a módszert kísérő *redukcionizmus*, amely a műben bizonyítható hatások kimutatásával és összegződéssük módjának leírásával nagyjából elvégzettnek véli a mű értelmezését, s alestékné többnyire nem is képes minőségi s egyben a tárgyalt mű lényegét érintő megkülönböztetéseket tenni a különböző *eredményű* hatások között. Hogy George példáit használjuk fel szentillettésként: a Rilke-példa, ha elfogadjuk hatásnak egyáltalán,

mindennapi olvasmányemlék, felbukkanása a Radnóti-versben egyszerű pszichológiai automatizmus, s így szorosan véve *irodalmon kívüli* adalék, amely legfeljebb a költők – ebből a szempontból a nem költőkével többé-kevésbé azonos – tudatműködésével foglalkozó pszichológust (művészetpszichológust) érdekelheti (őt viszont joggal); a Blake-példa már közelebbről érinti egy Radnóti-vers *genezisé*t, és – általánosabban is – a sajátosan költői *működésnek* azt az előterét Radnótinál, amelyben a mű végül is létrejön, tehát tanulságai ennyiben irodalmiak, de ezeknek a tanulságoknak a létrejövő *műre* nézve már nincs megvilágító erejük, mivel a *Nem tudhatom*... értelmezési lehetőségein semmi érdemlegeset nem bővít, hogy a vers egyik sora egy Blake-képpel való fordítói küzdelem jegyében született; a Vörösmarty-példa viszont annak esete, amikor a „hatás” *műelemmé* válik, a vers nyelvi és jelentésmechanizmusának fontos alkotórészévé (azaz olyasvalamivé, amelyet egy hagyományos alapokon álló elemzés bizvást értelmezhetne a *tudatos szerzői szándék* megvalósulásként, és a *hatás* fogalomköréből mindenképp áttutalna a tág értelemben vett *imitációs eszközök* rubrikájába).

George – bár a Vörösmarty-példát már, helyesen, a Radnóti originalitásával foglalkozó 16. fejezetben tárgyalja – ezeket a fontos megkülönböztetéseket nem, vagy csupán alkalmilag és következtetlenül végzi el. Pedig némi kritikával, a hatáskutatás-módszer logikai és elvi hibaforrásainak a számbavételével bizony jó néhánnyat kizárhatott volna „megközelítőleg nyolcvan” szerzője közül az összehasonlításból. Így azonban – a fontos hatáskutatói felfedezések oázisai között – a könyv olvasója gyakran kényserül hosszú és verejtékes utakra a legkülönbözőbb „reminiscenciák”, „visszhangok”, „párhuzamok” és „egybecsengések” meggyőző bizonyításban nem részesülő, s minden heurisztikus erőt nélkülöző konstatálásának sívó homokjában.

Szerencsére, a következtetlenségnek egy jótékonyabb formája is jellemzi George tárgyalásmódját: még az első tizenöt fejezetben sem tartja magát mindenáron a hatáskutatás módszeréhez, s egy-egy hatás kimutatása gyakran ürügy számára, hogy az éppen tárgyalt versről vagy verscsoportról más szempontok alapján is értékes megállapításokat tegyen. Így – igaz, szervesen – több tucat, önmagában is kerek fejtegetés (amelyek műfaja és mértéke a kisebb közleménytől a

nagyobb résztanulmányig modulál) illeszkedik a hatáskutatói gondolatmenetbe, s köztük jó néhány szolgál újdonságokkal, eddig rejtve maradt összefüggések feltárásával. Igen érdekes az, amit például Radnóti „Amerika-verseiről” mond George (102. és a következő oldalak), vagy amit az „antologista” Radnótiról megállapít (124.); tanulságos, ahogyan kidomborítja „a barokk érzékenységet”, egyáltalán a (német) barokk dráma és költészet iránti érdeklődést Radnótinál a harmincas évek második felétől (182–183.), bár itt elmarad a kínálóköző összehasonlítás avval az „aktualizált” barokk-képpel, amelyre Walter Benjamin adott példát az *Ursprung des deutschen Trauerspiels*-ben (1928); s jók, igen jók az olyasféle motívumkatalogusok és -értelmezések, mint amilyet például Radnóti „angyalairól” készít George (271–272.).

S voltaképpen ez a hatások leltározásához képest külsődleges, bár annál – véleményem szerint – jóval fontosabb és értékesebb szempontú tárgyalásmód erősödik fel a monográfia utolsó négy fejezetében (413–534.), amely egyébként két, hatáskutatói szempontból is a legharmonikusabban megoldott fejezet, a „Vergilius”, illetve az „Apollinaire” címet viselő tizennegyedik és tizenötödik után következnek. Itt, a zárórészben igyekszik választ adni George arra a kérdésre, amely monográfiája alaptételéből és módszeréből következik: miben is áll ezek után a mindvégig „költő-fordítóként” vagy „fordító-költőként” (*translator-poet*) jellemzett és a hatás-áthasonlítás jegyében elemzett Radnóti *originalitása*. S ugyanitt várjuk a könyv alcímében ígért „összehasonlító tanulmány” általános következtetéseit is: választ arra a kérdésre, hogy kikkel állítható párhuzamba Radnóti a huszadik századi világköltészetből, s egyben választ arra is, hogy ezen a körön belül mi Radnóti végső különbsége, mi teszi Radnóti *egyediségét*, amely legtágabb értelemben vett érdekességének, s fontos részben értékének és jelentőségének is a forrása.

Radnóti originalitását George a 16. fejezet elején a költőt szerinte jellemző *stíluskeverés* vagy *stíluskeverítés* (*blend of styles*) módszerében látja (413–415.); Radnóti olyan költő, akinek műveiben *más* költők adnak egymásnak találkozót, valahogy úgy, ahogyan ezt – idézi jóváhagyólag az angol költő-teoretikust George – T. S. Eliot elképzelte *Hagyomány és egyéni tehetség*

című esszéjében. A fejezet további részében az Eklogák tüzetes és több ponton revelatív erejű elemzésével illusztrálja a stíluskeverés-módszer működését Radnótinál (itt adja közre a Vörösmarty-felfedezést is). Hasonlóan a stíluskeverés-gondolat jegyében íródott a 17. fejezet is, bár itt az egységes téma helyett inkább meglehetősen művilleg egymáshoz csatolt – külön-külön viszont önmagukban is érdekes – résztanulmányok sora fogadja az olvasót (Radnóti természeti képeiről, állatmotívumairól, „bújtatott” szonettszerkezetű verseiről és költeményeinek rejtett ciklusairól), amelyek csupán némi jóakarattal tekinthetők a stíluskeverés további példáinak vagy bizonyítékainak.

Ami a dolog érdemi részét illeti: a stíluskeverés – azaz *mások* stílusának a keverése – kétségkívül fontos eleme Radnóti költői módszerének. Általában is: Radnóti azok közé a költők közé tartozik, akik versükben az idegenből másolt elemeket, ahelyett, hogy eltüntetni igyekeznének, inkább célzatosan kidomborítják, s akiknél szembetűnően nagy szerepet kapnak a legkülönbefélebb (történetileg a klasszicizmussal összekapcsolódó) imitációs eljárások, az utalás, a rájátszás, az idézet, a *pastiche*, a (nem feltétlenül humoros szándékú) paródia és társai. Mindezzel azonban, ha ennyiben hagyjuk, csupán annyit értünk el, hogy Radnóti líráját – originalitása kijelölése helyett – besoroltuk a huszadik századi költészet egyik *típusába*: az Eliottal és Pounddal példázható „klasszicizáló” modernizmusba. S közvetve ennek magyar változatába is: a módszer George adta jellemzése legalább annyira ráillik a korai (sőt, az érett²) Babiştra, mint – esetleg szükséges megszorításokkal – akár Weöres Sándor mai költészetére.

Ugyanezért nem alkalmas ez a jellegzetesség valamiféle tartalmas *korszakbesorolás* alapjának sem. George ugyanis erre is kísérletet tesz: könyvében többször is jelzi – rögtön a „Bevezetés” első lapján, majd például a 252., 296. és 513. lapon –, hogy szemében Radnóti *posztmodern* költő, s amennyire idevágó megnyilatkozásaiból kivehető (ugyanis érthetetlen módon erre a fontos kérdésre éppen az utolsó összegző fejezetekben nem tér ki bővebben), ezen azt érti, hogy Radnóti, amikor az európai és világköltészet hagyományrendjéhez fordult a maga stíluskeverő módszerével, ezzel túlépett a modernizmuson.

²Lásd evvel kapcsolatban cikkemet: *Ismerősünk: T. S. Eliot*. Könyvvilág, 1985. december; 12.

Ez utóbbi George felfogásában csupán a radikálisan újra törő, a kultúrhagyománnyal elvszerűen szakító izmusokat, az avantgardizmust jelenti.

Ebből persze az a képtelenség következik, hogy ha Radnóti posztmodern, akkor Eliot is, Pound is (és Babits is) az; holott a maguk „klaszszicizáló” módszerével ők éppenséggel a modernizmus megteremtői, pontosabban a modernizmusnak azt a változtatást teremtik meg, amelybe Radnóti is – természetesen *mutatis mutandis* – beletartozik. (Hogy a „posztmodernizmus” terminussal az utóbbi két évtizedben többnyire a modernt meghaladó, de a modernhez képest „még modernebb”, tehát semmiképpen sem a modern *előtti* folytató jelenségek – s különben is: mai, kortársi fejlemények – körét szokás jelölni, még inkább óvatosságra inthette volna a szerzőt a fogalom használatában.)

Visszatérve Radnóti originalitására: én ezt abban az eddig (tudtommal) nem kellően vizsgált látszólagos paradoxonban keresném, hogy miképp lehet ez a tudatosan és jellegzetesen *irodalmias* költészet (George könyve bizonyítja, és George maga is leszögezi, hogy Radnóti „a valóság költői feldolgozásához alapvetően irodalmias módon közelít” – 498.) egyben oly feltűnően és szokatlanul *személyes* költészet; miképp szólal meg a személytelen áttételeességnek ez a lírája a mindennapi emberi értelemben vett *őszinteség* és *közvetlenség* hangján; hogyan éri el Radnóti, hogy a versben irodalmias eszközökkel megalkotott művi *persona*, akárhogy is nézzük, *azonosnak mutatkozzék* a költő költészetén kívüli, „emberi” valójával. Azaz miképp lehetséges, hogy ez az érett formájában szigorúan „klaszszicista” és irodalmias tárgyi költészet egyben igazi „romantikus” és életes énköltészet is? Erről az egyelőre feloldásra váró paradoxonról, amely véleményem szerint Radnóti *módszerbeli* eredetiségének a magyarázatát kínálja, George-nak, sajnos, alig akad mondanivalója.

A további kérdésekre – Radnóti párhuzamai-ra és egyediségére – a monográfia két utolsó fejezetében keressük a választ: George itt a bori verseket elemzi és mutatja be – érték és egyediség tekintetében – Radnóti költészetének *summájaként* (18. fejezet), majd az élethelyzet, módszer, személyes sors és költői magatartás összefüggéseiben mutatkozó hasonlóságok alapján elhelyezi a költőt – mint fejezetcímében írja – „a modern költészet főáramában”, Celan, Desnos, Kovačič, Auden, Mandelstam, Sachs és mások társaságában (Konklúzió-fejezet). Fontos és az első sorban

a *nemzetközi* irodalmi közvéleményhez szóló monográfia jellegéből adódó feladatot lát el itt George, hiszen – szemben a magyar szakközön-séggel – a könyv valószínű olvasói számára Radnóti értéke és jellege nyilván jellemzésre és bizonyításra vagy legalábbis határozott kidomborításra szorul.

Radnóti végső értékét és egyben Radnóti egyediségét, amely Celantól és a többiektől el is választja a költőt, *érzékeltetni* mindenestre sikerült itt George-nak, bár fogalmilag megragadnia már kevésbé. Radnóti élete és költészete ugyanis végső fokon nem más, mint alighanem példa nélküli válasz arra az alapkérdésre, amely az újkori európai költészetet a romantika óta mindmáig foglalkoztatja: lét és írás, élet és költészet tragikus hasadása, illetve e hasadásnak a költészet révén lehetséges felszámolása, a költészet – höl-derlini értelmű – „valóra váltása”. Radnóti egész életében ennek a lehetőségét kereste költőként:

Hasonlat mit sem ér. Felöltök s eldobom.
És holnap az egészet újra kezdem,
mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.

De ezt a lehetőséget végül a halálban találta, pontosabban *alkotta* meg, amikor a kívülről rá-mért, botrányosan értelmetlen pusztulást *meg-választotta, belülről* töltötte fel értelemmel, s avatta így a szó pontos és eredeti jelentésében *mártírsággá*, azaz valamiféle értelem mellett tanúskodó, s e tanúságban értelmessé váló, egyben a létet értelmessé tevő halállá. Ennek az értelemnek a forrása pedig a költészet, a végsőig fenntartott költői működés volt; Radnóti meg-élte az áldozatot, amelyet éppen avval alakított áldozattá, hogy a megírás értelmével ruházta fel. Az utolsó *Razglednyica*, saját halálának a (mini-mális) metonimiája, már nem „élet”, hiszen a megírás révén olyan értelme van, amellyel az élet nem rendelkezik; de már nem is „költészet”, mert olyasmi történik benne, amely költészetben nem történhet: ebben a halálban költészet és élet egyesül *értelemmé*.

Ennek az irodalomtudományi fogalmakkal jószerivel elemezhetetlen, s alighanem metafizikai-teológiai értelmezési segítségre szoruló mozzanatnak a megragadásához George már nem jut el; pedig alighanem ez a mozzanat jelzi Radnóti abszolút *kivételességét*, s adja végső értékét és jelentőségét is. De munkája így is értékes és fon-

tos hozzájárulás a Radnóti-kutatáshoz. Kifogásolhatjuk módszerének, a hatáskutatásnak a mindenáron való erőltetését, amely egyebek között olyan terjedelemre vezet, hogy az már a könyv használhatóságának a rovására megy; sajnálhatjuk, hogy egyébként rendkívül értékes és fontos fejtegetései csupán szervesen rajzú mozaikot alkotnak a könyvben, s nem rendeződnek egységes képpé. Viszont csupán dicsérhetjük a könyvben megtestesülő eredeti kutatómunkát, a rendkívül alapos és pontos megszövegezést,³ egyáltalán azt

a hatalmas forrásanyagot és adatmennyiséget, amelyet George munkája feltárva, rendezve és értelmezve ad át olvasóinak, s amely a *The Poetry of Miklós Radnóti*-t nem csupán feltétlenül tanulmányozandó szakmonográfiává, hanem afféle hasznos és nélkülözhetetlen „Radnóti-kézikönyvvé” vagy „Radnóti-lexikonná” is teszi a Radnóti életművével foglalkozók számára.

Takács Ferenc

GABRIEL, ASTRIK L.: THE UNIVERSITY OF PARIS AND ITS HUNGARIAN STUDENTS AND MASTERS DURING THE REIGN OF LOUIS XII AND FRANCOIS Ier

Notre Dame, Indiana (USA) – Frankfurt am Main, 1986. Verlag Josef Knecht. 238 l. Text and Studies in the History of Mediaeval Education. No. XVII.

A szerző közel negyven esztendeje az Egyesült Államokban, az Indiana-beli Notre Dame egyetem professzora. Tudós pályáját 1934-ben a premonstrei rend alapítója, Szent Norbert halálának 800. évfordulóján kiadott emlékkönyvben a *Breviarium-típusú kódexek* című tanulmányával kezdte. E könyvének előszavában – nyolcvanadik születésnapja közeledtével – egy francia közmondással („On revient toujours à ses premiers amours”) emlékeztet az életművén vörös fonalként végighúzódo motívumra, a magyar diákok késő középkori párizsi egyetemjárásának kutatására. A jeles évfordulót fogja össze e műve végén (189–203. l.) az 1934–1985 között megjelent, több mint fél évszázados munkásságának 150 tért tartalmazó időrendi bibliográfiája.

Könyve alcímében két francia király. XII. Lajos (1498–1515) és I. Ferenc (1515–1547) uralkodásának fél évszázadát, az európai humanizmus e java korszakát periódusként jelöli, amelyet más oldalról a források, a párizsi egyetem egykori jegyzőkönyvei határoznak meg. Európa legősibb egyetemének szervezetében a magyarországi diákok, tanulók a XV–XVI. században a *Natio Anglicana et Alemanniae* (Germanorum) testületébe tartoztak. A náción évenként választott vezetője, a *procurator* jegyzőkönyvben, a *Liber pro-*

*curatorum*ban örökítette meg az emlékezetre méltó eseményeket. Az anyagi ügyeket, a bevételeket és kiadásokat pedig a diákok közül választott másik tisztségviselő, a *receptor* vezette a *Liber receptorum*ban. E két forrástípus egy része *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis* címen sorozatos kiadásból ismeretes. Így a *Liber receptorum* 1425–1461 közötti második (*Liber secundus*, Second book; Paris, Archives Nationales H. 2587) és az 1461–1494 közötti harmadik (*Liber tertius*, Third book; Paris, Arch. Nat. H. 2588) könyvét, ezt a két, magyar vonatkozásban is igen gazdag forrást 1964-ben G. C. Boyce és Gábrriel Asztrik adta ki. Kiadásra vár még a címben jelzett korszak két legfontosabb és a Sorbonne levéltárában őrzött forrása, a *Liber receptorum* 1494–1531 közötti negyedik (*Liber quartus*, Fourth book; Paris, Sorbonne Archives Reg. 91(85)) és a *Liber procuratorum* 1521–1552 közötti (Sorbonne Arch., Reg. 15(16)) kötete.

A továbbiakban követjük Gábrriel Asztrik könyvének beosztását, tartalmi felépítését, és megjelenésük időrendjében név szerint is idézzük a viszonylag kevés számú hallgatót. A kis számnak az a magyarázata, hogy az említett források csak az egyetemi fokozatot (*magister*, *bacca-*

³ A nyomdailag is mintaszerű szövegben egyetlen bizarr elírásom akadt meg a szemem: a névmutatóban Madáchként szereplő szerző neve egybeült (a főszövegben kétszer, a jegyzetekben egyszer) következetesen Madács alakban fordul elő.

laureus, licentius címet) szerzett hallgatók adatait tartalmazzák. Ez eltér más európai egyetem matrikuláitól, ahová a diákokat érkezésükkor beírták.

A XII. Lajos uralkodásával jelölt korszak a mű első fele (II–VII. fejezet), nagyjából egybeesik a Mátyás királyt követő II. Ulászló (1490–1516) uralkodásának idejével. Ez azért is fontos, mert a magyar uralkodó élénk diplomáciai kapcsolatot tartott fenn Franciaországgal, és csatlakozott a francia király, VI. Sándor pápa és a velencei köztársaság törökellenes szövetségéhez. 1502-ben francia hercegnőt, Anne de Foix-t (Candale Annát) vette feleségül, aki XII. Lajosnak rokona volt. A Natio Anglicana jegyzőkönyveinek adatai mögött tehát az országos diplomácia szálai húzódnak. A Mátyás király halála előtti néhány évben Martinus de Bereck, Urbanus Hertsy, majd két erdélyi, Barnabas de Bak és Johannes Canas, az esztergomi egyházmegyéből Michael Scholer és három domonkos szerzetes, Urbanus de Beszterce, Ambrosius Malonta és egy Michael nevű, végül egy név szerint nem ismert ferences látogatta Magyarországról a párizsi egyetemet. Sorukat zárja az Erdélyből való Johannes Polner, aki 1489-ben iratkozott be; ő egyben már a következő korszakot nyitja. Ő volt ugyanis II. Ulászló feleségének első tolmácsa és titkára. Tisztségét halála után, 1504-ben Gosztonyi János, a később győri, majd erdélyi püspök vette át, és viselte egészen 1506-ig, a királyné haláláig. A XVI. század első negyedében Párizsban beiratkozott magyar diákok származása azt sejteti, hogy a francia születésű királynénak és a két, franciául beszélő titkár-tolmácsnak a párizsi egyetemjárás megélénkülésében nem kis szerepe lehetett. Feltűnő, hogy a századfordulón a Párizsban feltűnt magyar diákok jórészt az erdélyi (1496: Martinus Pauli; 1500: Georgius Arcupatoris de Hungaria, Johannes de Kaczendorff; 1503: Marcellus Textoris, 1505: Anthonius Mercatoris; 1510: Symon de Hungaria) és az esztergomi (1496: Georgius Anthonii; 1505: Johannes Corner de Brassovia; 1507: Martinus Corner) egyházmegyékből érkeztek; csupán egyetlen pécsi (1505: Martinus Tholninus Bornemissza) volt közöttük. Megjegyzendő, hogy mindkét Corner is erdélyi származású lehetett, mivel a szászok felett közvetlenül az esztergomi érsek gyakorolt joghatóságot.

Anne de Foix rövid budai jelenlétével minden bizonnyal kapcsolatba hozható az 1507-i domonkos rendi egyetemes káptalan határozata is,

amely a budai főiskolához nyolc olyan francia és olasz származású magisztert küldött, akik előzőleg már a párizsi egyetemen tanítottak. Gábrriel Asztrik idézi a káptalan határozatának szövegét, amely szerint Budára jövetelük az ottani domonkos iskolának a bolognai „studium” mintájára való átszervezését célozta (ad instar studii Bononiensis). További kutatásnak kell majd eldöntenie, hogy a mintául kijelölt „studium” nem annyira a XVI. században már inkább a jogi karáról híres bolognai egyetemet, mint inkább a domonkosok studium generale-ját, nem kevésbé tekintélyes teológiai főiskoláját jelentette. Az olasz és francia nevű nyolc magiszterről Mályusz Elemér írta meg (*Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971, 280. l.), hogy azok „korántsem valami európai hírű tudósok” lehettek; „...Guillelmus Galli 1505-ben in magnis scholis, Herveus Claudi a következő évben in parvis scholis prelegált a sentenciák könyvéből, Iohannes de Rosa és Iohannes Iolici pedig 1502-ben hallgatói voltak az egyetemnek.” Háromról (Valentinus Leoniniről, Jacobus Uberről, Angelus Scaymoilról) semmit nem tudunk. Az olasz származású Alphonsus Ritzius viszont XII. Lajos gyóntatója, nápolyi útján a törökellenes szövetség megkötésekor a pápánál tolmácsa volt; „vitatkozott a valdensekkel a purgatoriumról s dogmatikus munka, skolasztikus tractatus, meg himnuszok szerzője” is volt.

A magyar–francia-kapcsolatok a XVI. század első évtizedeiben Párizsban nem korlátozódtak csupán az egyetemen tanuló és fokozatot szerző diákok szűk körére. Erre példa Johannes Pelletier 1513-ban *Peri archon, id est, de principiis scientiarum* címmel megjelent logikai kompendiuma. Ez megvan Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményében is, de hazai kutatók érdemlegesen még nem foglalkoztak vele. Pedig ajánlása révén ez a kiadvány is Gosztonyi János köréhez kapcsolható. Szerzője Jean Pelletier, Jacobus Lefèvre és Jodocus Clichtoveus (Gosztonyi barátja) tanítványa volt; 1500–1502-ben velük együtt dolgozott az egyetemen, és 1504-ben rektorrá is választották. Kis könyvét Johannes Sági Pannoniusnak, „a kiváló magyar ifjúnak” (ingenue adolescenti) ajánlotta. A humanista dedikáció 1513. szeptember 23-án kelt, és a műből ezeket a lapokat Gábrriel Asztrik hasonmásban is közli. Ebből derül ki, hogy Pelletiernek magyar barátai voltak. Köztük a legtekintélyesebb Bornemissza János budai várnagy, aki 1506-tól az árván maradt királyfi, a későbbi II. Lajos gyámja és nevelője volt; aki a menekülő özvegy Mária királynét 1526. augusztus 30-án

Pozsonyba is elkísérte. Bornemissza Ságának nagybátyja volt. Rajta kívül Pelletier mint barátját idézi Martinus Tholninus, aki azonos az 1505–1506. tanévben szereplő, a pécsi egyházmegyéből származó Martinus Tholninus Bornemisszával, a Natio tisztségviselő procuratorával. Bornemissza Jánosnak rokona, Ságának pedig unoka testvére lehetett. Őt Pelletier homályos utalással alighanem tévesen mint „pastorem Colouarensem” említi. Szerepel az ajánlásban két „földi” is, Georgius Meszlényi győri kanonok és Emericus Dalachus; kettejük egyetemi szereplésének a jegyzőkönyvekben is nyoma van. Meszlényi Pintér György már nyilvánvalóan Gosztonyi János győri püspök környezetéből került Párizsba.

Gosztonyi párizsi kapcsolatai, baráti köre néhány könyvének neki szóló ajánlásából derült ki. Köztük a flamand származású párizsi humanista, Jodocus Clichtoveus a legjelentősebb. A Sorbonne-on Jacques Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis), XII. Lajos kora egyik legnevezetesebb tanára volt a mestere. Monográfusa, Jean-Pierre Massaut (*Josse Clichtove, l'humanisme et la réforme du clergé*. Tom I–II. Paris, 1968.) kora egyik legtermékenyebb írójának tartja, és ötvenégy, még életében megjelent, számtalan újabb kiadásban is közkézen forgó művét sorolja fel. Lefèvre és Clichtoveus neve összekapcsolódik a párizsi humanizmussal és a XVI. század első évtizedeiben kioontakozó prerreformációs törekvésekkel. Clichtoveus munkái közül hármat ajánlott Gosztonyinak, akit barátjának, mecénásának nevezett, és aki 1513 őszén járt Párizsban. A magyar főpap kérte tőle az *Elucidatorium ecclesiasticum* (1516) megírását. Ebben többek között a hazai középkori egyházi latin költészetünk első irodalmi kritikája található. (Erről a Széchényi Könyvtárban az 1985-i kódexkiállítás konferenciáján, tanulmánykötetben is megjelent előadásban számoltam be részletesebben.) Clichtoveus 1519-ben a *De regis officio* című könyvét ugyancsak Gosztonyi kezdeményezésére II. Lajos királynak ajánlotta. További kérdés lehet, hogy a Clichtoveus-tanítvány Pelletiernek és a Sági János ajánlásából kibontakozott rokoni, baráti körnek, élén Bornemissza Jánossal, tudomása lehetett-e a királytűkörről. Úgy tűnik, hogy az ifjú király nevelését célzó gondoskodás szálai, szellemi gyökerei többszörösen is Párizsba vezettek. Ezeknek a kapcsolatoknak, a Gosztonyihoz címzett ajánlásoknak minden vonatkozására itt nem térhetünk ki. Csupán Bonifácus de Ceva párizsi ferences provinciális, Gosztonyi barátja és szállás-

adója szerepére utalhatunk. A *Viaticae excursionis* (1515) című aszketikus művében és a *Sermones quadragesimales*ban (1517) ugyanis Gosztonyinak címzett, illetve őt idéző ajánlást írt az egri egyházmegyéből származó, de győri javadalmat élvező Várdai Balázs locsmánci főesperes.

Várdai alighanem Gábrriel Asztrik könyvének legfontosabb szereplője, akinek két fejezetet (VI–VII.) is szentelt. Ő tartózkodott a leg hosszabb ideig a párizsi egyetemen, ahová Gosztonyi küldte. 1515-ben már megszerezte a baccalaureátust, de csak 1522 után tért haza. A *Natio Anglicana* keretében is a magyarok közül ő vitte a legtöbbre: az 1521/22-es tanévben ő volt a receptor. Az egy esztendőn át általa vezetett *Liber receptorum* ártirt szövegét, írásának, kézjegyének (signum manuale) hasonmását külön fejezetben ismerhetjük meg.

Várdai szereplése már átnyúlt I. Ferenc uralkodásának idejébe, amely Gábrriel Asztrik jellemzése szerint a magyar hallgatók új áramlását („new wave”) hozta a párizsi egyetemre (VIII–IX. fejezet). Ez már 1517–1519 között megindult két pécsi (Vincentius Bermethe, Johannes Petri de Fara) és egy-egy kalocsai (Franciscus Adam) és győri (Johannes de Nárd) hallgatóval. Nárdai ugyancsak tovább maradt Párizsban, és Várdai Balázssal egy időben a Natio másik tisztségviselője, procuratora volt. Bejegyzéseit a *Liber procuratorumból*, a magyarországi szentek ünnepeit pedig ugyancsak az ő írásával a *Liber Nationis pergamineus* liturgikus naptárban olvashatjuk. Sorsuk további alakulása bizonyára érdekelni fogja a hazai kutatókat. Ez összeférhetetlen, nyugtalan természetű és az anyagiakat felette kedvelő Várdai Balázsról Bedy Vince írt *A győri székeskáptalan történetében* (Győr, 1938, 348–350. l.).

1519–1523 között további három magyarországi hallgató, egy Zágrábból (Nicolaus Benedicti), egy-egy pedig a veszprémi (Georgius Chentricus Salaiensis) és a pécsi (Marcus Mark de Kémes) egyházmegyéből érkezett Párizsba. Az utóbbi rövid ideig – a bejegyzések, köztük egy magyar nyelvű Plinius-idézet tanúsága szerint – Nárdai prokurátorságát folytatta.

I. Ferenc, akit a kortársak „a tudományok atyja és megújítója” (père et restaurateur des lettres) jelzővel illették, uralkodása idején a párizsi egyetem magyar látogatói megismerkedhettek az ott gyűlekező humanisták irányzataival, filozófiai, teológiai, filológiai, poétikai vagy retorikai tanításaival. Ezeknek egy jelentős cso-

portja eddig sem volt ismeretlen az irodalomtörténet hazai kutatói előtt. Tudománytörténeti hűség szempontjából fontosnak tartjuk, hogy Gosztonyi, Várdai és Nárdai nevére valójában a neves bibliofil könyvgyűjtő, Apponyi Sándor hívta fel a figyelmet. Ő a hungarika-gyűjteménye számára vásárolta meg, és nyomtatott katalógusában részletesen le is írta hat, 1515–1519 között Párizsban megjelent kiadványukat. Ezek nyomán és Sörös Pongrácz hat folytatásban Gosztonyiról írt dolgozatából (Religio, 1909) először 1929-ben Eckhardt Sándor *Magyar humanisták Párizsban* című tanulmányában mutatta be a magyarokkal közvetlen kapcsolatban álló párizsi humanisták, Clichtoveus, Lefèvre, Hieronymus Hangestó és az obszerváns ferences, Bonifacius de Ceva műveit. Eckhardt e dolgozatát később francia nyelven is megjelentette a *De Sicambrie à Sans-Souci* című gyűjteményes kötetében (Bp. 1943), ahol maga is utalt korábbi magyar tanulmányára (lásd a 158. lap jegyzetét!). Gábrriel Asztrik a „Strictissimus”-ként aposztrofált (17. l.) mestere nyomában 1936-ban kezdte el a párizsi magyar egyetemjárókra vonatkozó újabb jelentős eredmények közlését.

A Mohács utáni évtizedek hallgatói (XII. fejezet) már nem a *Liber procuratorum* negyedik kötetéből ismertek. Adataik nyomán azonban újabb kérdések vetődnek fel. Mi lehet az oka például, hogy nevük az egyetemi forrásokban nem található? A sort egy világi pap nyitja a pécsi egyházmegyéből (1528 előtt: Georgius Angeli), akinek párizsi tanulmányaira a bécsi egyetem anyakönyvében van utalás. Utána két ferences, a mariánus provinciából való Johannes de Ura (1534 előtt) és a szalvatoriánus Valentinus de Nádasd (1551 előtt) következik. Ezeknek Párizsba való küldéséről is csak a rendi előjárók levelezéséből értesülünk. Adataik mindenesetre elgondolkoztatók, és kiemelik a néhány évtizeddel korábban Párizsban járt Gosztonyi és Várdai ottani ferences kapcsolatait. Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy Temesvári Pelbárt prédikációs köteteit Párizsban éppen ezekben az évtizedekben, 1507–1521 között adták ki. A hazai ferencesek XVI. század eleji francia kapcsolatairól vajmi keveset tudunk.

A monográfia utolsó szereplőjéről, Emericus Pannonius Colosvariensis (Kolozsvári Imre) párizsi tanulmányairól is csak az egyetemen tartott beszéde tanúskodik. Gábrriel Asztrik szerint megszerezte a magister artium fokozatot. Beszédének címe jellemző: *Oratio, de vera, et populari, constanti, atque usitate ratione, et via tradenda-*

rum, tractandarumque disciplinarum, atque artium, habita; 1552-ben Párizsban jelent meg. Az ajánlás Jean Du Bellay bíborosnak, Rabelais pártfogójának szól. Mint I. Ferenc tekintélyes államférfia és politikusa, a legmagasabb párizsi humanista köröket képviselte. Nagybátyja volt a költészettörténetből ismert Joachim Du Bellaynek, a Pléiade legmarkánsabb egyéniségének, a francia nyelv védelmezőjének. A bíborosnak ajánlott beszédben Emericus Pannonius Colosvariensis „végzős” hallgatóként a facultas artium ifjabb tanulóival a logika, a dialektika és a retorika klasszikus szabályainak alkalmazásával, ismertetésével a tanultak hasznáról és értelméről értekezett. Ez a beszéd Gábrriel Asztrik könyvének is találó befejezése. A megjelenési éve a java francia humanizmust idézi. Más magyar vonatkozások közül csupán emlékeztetőül idézzük Zsámboky János kétnyelvű, latin–görög Dioszkoridész-kiadását, amelyet Párizsban 1549 óta forgattak. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy a XII. fejezet címében nem világos a korszakot záró 1555-ös évszám; ez a kötet más időhatáraival sem egyezik. A címlapon, a II. és VIII. fejezet élén a két francia uralkodó ideje 1547-ig tart. A Mohács utáni korszakban az alig pontosítható évszámokkal szereplő utolsó egyetemjárók adatait az idézett 1552-i Oratio zárja. A *Liber procuratorum* vizsgált kötete is 1552-vel végződik.)

A könyv két záró fejezetében (XIII–XIV.) és két függelékében (Appendix I–II.) a magyar vonatkozású adatok összegezése és vázlatos értelmezése található. Áttekintést kapunk a receptorok hivatali rendje szerint a magyar és a velük együtt egyetemen járt nevesebb francia, német, angol vagy németalföldi hallgatókról. A „társadalmi és intézményes rétegződés” címén az egyházmegyek szerinti származásról, a Natio részéről magyar földre küldött, az anyagi vagy más megbízásokat lebonyolító követekről, és végül a prokurátori tisztséget viselt magyar hallgatókról. A mohácsi katasztrófa utolsó rövid epilógus (XV. fejezet) után az első függelék a *Liber receptorum* kiadatlan negyedik kötetéből a Natio receptorait, a származási hely és a hivatali idő feltüntetésével, táblázat mutatja be. Ugyancsak statisztikai táblázatban az 1494–1526 között fokozatot szerzett hallgatókról, köztük a magyar diákokról olvashatunk adatokat. A példás pontossággal szerkesztett monográfia végén találjuk a levéltári forrásokat és az egykori, ritka nyomtatványok lelőhelyének és jelzetének mutatóját. Végül részletes hely- és névmutató zárja a kötetet.

Gábel Asztrik mővének gazdag és pontos jegyzetapparátusa méltán hívt fel figyelmőnket alig ismert vagy ismeretlen nevekre, személyi kapcsolatokra, ritka külföldi kiadványokra, eddig észre sem vett korabeli összefüggésekre. Könyvének ismételt forgatása továbbgondolásra, a fel nem tárt és kiadatlan – a szerző által távoli „terra aliena”-nak nevezett (21. l.) – hazai levéltári forrásokban való kutatásra ösztönöz. Legfőképpen azonban azért tartozunk köszönettel neki, mert munkájával a hazai művelődéstörténet fontos összefüggéseire nemzetközi szinten is fel-

hívt a figyelmet. Várjuk a folytatást, a megígért második „companion volume” (*The English-German Nation at the University of Paris, 1495–1531*) megjelenését, benne a történeti háttér, az iskolai és tanulmányi viszonyok részletes bemutatását. (Lásd erről a bevezetésben, 18. l.) Kívánjuk az erőt, türelmet az *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis* sorozatában a *Liber receptorum* kiadatlan „fourth book”-jának sajtó alá rendezéséhez.

Holl Béla

DEFENSIO FRANCISCI DAVIDIS AND DE DUALITATE TRACTATUS FRANCISCI DAVIDIS (Cracoviae), 1582. Introduced by Mihály Balázs, Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, XXXVIII., 492. (2) l. (Bibliotheca Unitariorum, 1.)

A magyar antitrinitarizmus-kutatás már jelentős sikerekkel büszkélkedhetett, amikor 1979-ben nemzetközi tudományos konferencián ismertethette újabb eredményeit a világ sok részéről Siklósr érkezett tudósokkal, s így méltóképpen ünnepelhette meg Dávid Ferenc tragikus halálának akkor négyszázadik évfordulóját. Ezen az ülésszakon született meg az elhatározás a Foundation Bibliotheca Unitariorum életre hívására Jan van Goudoever elnökletével, amelyet az Akadémiai Kiadó ad ki a holland De Graaf Publishers céggel közösen. A jelen kötet e kiadványsorozat első darabja.

A *Defensio Francisci Davidis* alkalomhoz illően képviseli az alapítvány szellemét, és emlékeztet a sorozatterv keletkezésének körülményeire is, a siklósi konferenciára. A Bibliotheca Unitariorumban olyan könyvek jelennek majd meg a jövőben is, amelyek külföldi tudósok számára nehezen hozzáférhetőek, s egyben számot tartanak a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatás érdekében. A *Defensio* különösen eleget tesz ennek a követelménynek, mert – miként az Balázs Mihály angol nyelvű bevezető tanulmányából kiderül – nyugaton eddig csak az oxfordi Manchester College Library egyetlen példánya állt a kutatók rendelkezésére. A jelen faksimile kiadást örömmel fogadta a külföldi szakkritika is (Archiv für Reformationsgeschichte), várva a további érdekes erdélyi könyveket. E hasonló kiadvány az eredeti harmadik kiadás alapján készült, amely a nyomda, a kiadás helye és éve megjelölése nél-

kül jelent meg valójában Krakkóban, a Rodeckinyomdában, feltehetőleg 1582-ben. A mű több szerzőtől közöl különböző ideológiai tartalmú szövegeket, egészében azonban az erdélyi radikális eretnekmozgalomban oly fontos szerepet játszó görög vallási gondolkodó, Jacobus Palaeologus szerkesztményének tekinthető. A könyv történeti és gondolati szempontból egyaránt rendkívül jelentős, hiszen nemcsak alapvető információkat tartalmaz az 1578–79-es erdélyi polémiákról, s hitelesen dokumentálja Dávid Ferenc szellemi fejlődésének utolsó, végzetes periódusát, de különösen részletes betekintést nyújt a radikális és „ortodox” antitrinitarizmus eme – a korabeli Erdélyben szokatlan kimenetelő – összecsapásának nemzetközi vonatkozásaiba; magyarárn az egész kötet a Dávid-ügyben Palaeologus szerint becsutelen szerepet játszó lengyelországi egyház elleni vádirat. Dávid Ferenc tanításai a Krisztus segítségül nem hívásáról voltaképpen nem voltak újítások az erdélyi egyházban, hiszen például Johannes Sommer már 1572-ben olyan krisztológiai elveket vallott, amelyek tartalmazták a nonadorantizmus lényegét, vagyis, hogy Jézus nem isteni természetű, s imádása ellenkezik a tízparancsolattal. Nem is Dávid Ferenc nézeteinek radikalizálódása készítette Blandratát arra, hogy fellépjen ellene, hanem az, hogy szélsőséges elveit mint unitárius szuperintendens hirdette, esetleg szektás irányban befolyásolva híveit. A könyv első negyedik Faustus Socinus és Dávid Ferenc vitája teszi ki, amelyről a bevezető tanulmány szerzője külön

értekezést publikált (*Dávid Ferenc válaszol Faust Sozzininak*, in ItK, 1983, 97–107. l.). Ebben Balázs Mihály bebizonyítja, hogy *confutatio*-jában Dávid egyaránt merít Palaeologus *Catechesis*-éből, valamint Mathias Vehe-Glirius *Mattanjah*-jából. Balázs persze hangsúlyozza Dávid különállását, egyszersmind úgy véli, hogy az unitárius vezető nem zárkózott el egyértelműen a szektás tendenciáktól, s talán éppen ezek voltak azok a következmények, amelyeket Blandrata olyan nagyon nem akart. E vitaanyagot követi a lengyel egyház *Judiciuma*, amelyet Alexander Witrelin írt alá a Belzceében összegyűlt zsinat összes küldötte nevében. Ez az irat határozottan kiáll Sozzini mellett, Pilátus katonáinál rosszabbnak mondvá azokat, akik úgy gondolják, hogy az a Krisztus, aki a földön járva mindentudó volt, és csodákat tett, a mennyben teljesen tétlenül pihen. Julianus aposztatához hasonlítják Dávid Ferencet, hisz, úgymond, semmi jó sem származott azoktól, akik Krisztussal szembeszálltak. Ezután Blandrata idézetgyűjteménye következik a Szentírásból, amely Krisztus segítségül hívását a szent szövegekből igyekszik bizonyítani. S csak itt kezdődik Palaeologus voltaképpen könyve, a *Confutatio vera et solida Iudicii Ecclesiarum Polonicarum*. Ebben, miként az közismert, két változatban ismerteti az erdélyi eseményeket: a Blandrata – szerinte valótlan – elbeszélése szerint és a „valóságnak” megfelelően; tehát Blandrata hamis téziseket terjesztett Dávid neve alatt, és az életére tört. Kihasználta betegségét és kiszolgáltatottságát, valamint azt a körülményt, hogy Dávid bízott a lengyel testvérekben, s hajlandó volt alávetni magát véleményüknek. Ezért folyamodott volna Blandrata a hamisítás eszközéhez. Dávid Ferenc pere mindenképp jó példája azon hivatali előjáró esetének, aki maga kíván a mozgolódó újítók, „novatorok” élére állni. A stabilitás közérdekére hivatkozva ádáz ellenségei előbb-utóbb szövetségre lépnek megalkuvó természetű elvaráztaival, és megbuktatják. Dávidnak nemigen volt választása. Vagy megtorpanásra készítetik, s így előbb-utóbb kiszorul a hatalomból, vagy, ha makacsul továbbhalad, erőszakkal távolítják el. Palaeologus a továbbiakban nagy lendülettel cáfolja Witrelin és a lengyelek álláspontját, saját egyéb traktátusaira támaszkodva, a *De Christi cognomine* címűre és egyebekre – állapítja meg Balázs Mihály.

Az biztosnak látszik, hogy Dávid Ferenc személyiségéből nem hiányzott egy bizonyos

anabaptisztikus rajongás, erre utalnak már a *Rövid magyarázat* számításai, amelyek szerint a reformáció negyvenéves pusztai vándorlása után 1570-ben kell eljőnnie a kereszténység helyreállításának és a „Babilon országa” pusztulásának. Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy Dávid következetes vallási gondolkodó volt, miként ezt a kötetet lezáró műve, a *De dualitate tractatus* is mutatja. Mindazonáltal itt is szembeötlő az apokatastáziszis erőteljes hangsúlyozása; nem olyan ez a világ, mint aminek Krisztus a jelenben is valóságos ura és gondviselője lenne. „Krisztusról pedig azt kell állítanunk, hogy őt a mindenek visszaállításának idejéig az eget befogadják”, mondja, vagyis Jézus Krisztus a jelenben „pihen”. Jól látható, hogy a nonadorantizmus egyenesen következik a radikális krisztológiából. Az 1 Kor 15 „helyes” magyarázata már az ókeresztény kor ariánus vitáinak is központi tárgya volt, elég Nüsszai Gergely értekezését említeni *Arról, hogy „Akkor a Fiú is aláveti magát”*. Dávid Ferenc persze tudta, hogy amikor ellenfelei arra hivatkoznak, hogy „őt (Krisztust) az Atya megdicsőítette, úrrá tette, jobbára helyezte, hogy uralkodjék minden hatalmak fölött, és az egyház testének feje legyen, főpap és király”, akkor a Biblia szavára támaszkodhatnak. Csakhogy Dávid szerint, ha ellentmondás található a Szentírásban, nem a szavakat és a betűket kell kutatni, hanem az értelmet és az értelemátvitelt. Például meg kell változtatni az időalakokat. Ami az írásokban jelen időben van, azt jövő időnek kell olvasni. Gondolom, csak így értelmezhetők számára ellentmondásmentesen Szent Pál szavai: „Ő (Krisztus) előbb van mindennél, és minden benne áll fenn. Ő a testnek, az Egyháznak a feje. Ő a kezdet, az elsőszülött a halottak közül, hogy övé legyen az elsőség mindenben.” (Kol 1, 17–18)

Végző soron szubjektív megítélés alá esik, hogy a *De dualitate tractatus* utolsó mondataiban – amelyekkel a *Defensio* kötet is végét írja – bizonyos értelmű racionalizmust vagy „a komoly bibliakutatók” rajongó hevületét lássuk: „Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy mindazok, amik az evangéliumokban és az apostolok írásaiban foglaltatnak s az üdvösség alapját illetőleg a prófétai írásokkal megegyeznek, továbbá Isten tiszteletének és segítségül hívásának igaz módját tartalmazzák, az idők végezetéig fognak tartani. Mindazok pedig, amik időlegeseek, Istentől előre megszabott időpontig fognak tartani.”

Balázs Mihály kísérő tanulmánya részletekbe menően ismerteti a mű valamennyi traktátusát és vitairatát. A *Defensiót* tárgyaló önálló kutatásait – mint láttuk – máshol közli a tanulmányíró. Az igényes kiállítású, szép könyv olvasóját

a bibliai helyek gondosan elkészített mutatója és névmutató segíti a kötet használatában.

Ács Pál

BETHLEN MIKLÓS LEVELEI

Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezette, tárgyi jegyzetekkel ellátta: Jankovics József. Latin fordítás, idegen szavak jegyzéke: Kulcsár Péter. Magyar nyelvi jegyzetek, szójegyzék: Nényei Gáborné. 1–2. köt. Bp. 1987, Akadémiai Kiadó. 792, 797–1492 l. Képmelléklet. (Régi magyar prózai emlékek 6/1–2.)

A korszak irodalomtörténetesei, történetesei által régóta hiányolt, gazdag tartalmú, terjedelmes kiadványt bocsátott közre a RMPE-sorozat: csaknem 1500 oldalon megjelentette Bethlen Miklós leveleinek gyűjteményét. A kötet 80 lapos bevezetést, 701 levelet, két Bethlen-művet (magyar fordításban) és mintegy 450 lap terjedelmű jegyzetapparátust tartalmaz (tárgyi jegyzeteket, szójegyzékeket, személynévmutatót rövid életrajzokkal, helynévmutatót).

Bethlen Miklós leveleinek összegyűjtésétől és kiadásától a szakemberek két eredményt vártak. Egyrészt a korszak történetére vonatkozó fontos ismeretlen tényanyagot (amely különösképpen lehetővé teszi majd, hogy az Önéletírás hitelessége elbírálható legyen), másrészt Bethlen írói kvalitásait új oldalakról bemutató írói alkotást. A levélgyűjtemény mindkét elvárásra válaszol, de más módon, mint azt a levelek ismerete nélkül gondolhattuk volna.

Mindenekelőtt tudomásul kell vennünk, hogy a két kötet a Bethlen által írt leveleknek bizonyosan csak egy hányadát tartalmazza. A hiányzó levelek egy része elpusztulhatott, más része nem hozzáférhető. A fennmaradás esetlegességét jól mutatja, hogy a 701 levélnek csaknem egynegyede – a Teleki életében írt 286 levél közül 170 – Teleki Mihályhoz íródott, ami a reláció fontosságán kívül természetesen a Teleki-levéltár gazdagságának, fennmaradásának is köszönhető. 146 levél szól rokonokhoz, családtagokhoz, 144 levél címzettje valamely erdélyi kormányzati szerv, hivatal, vármegye vagy Apafi fejedelem; 45 írás címzettje a császár, a császári család egy tagja vagy valamely bécsi tisztségviselő. A fennmaradó 196 levél szól – elvben – Bethlen nem családi, de személyes környezetéhez: főrangú és közép-

nemesekhez, egyháziakhoz, néhány külföldi személyiséghez, alkalmazottaihoz. (Minthogy a személyhez címzett levelek jelentős része is hivatalos ügyeket tárgyal, a valóban magánjellegű levelek száma ennél is kisebb.)

Tartalmuk szerint a levelek természetesen nem csoportosíthatók ilyen egyszerűen, hiszen egyazon levél, a műfaj természetének megfelelően, rendszerint több célt szolgál, több tárgykörbe sorolható. E tárgykörök: az erdélyi közelet (beleértve Bethlen személyes sorsának alakulását is), a református egyház ügyei, Bethlen gazdasági tevékenysége, birtokügyei; végül magánélete. Mindezekben a vonatkozásokban a levelek számos részletadattal gazdagítják a kor forrásbázisát, árnyaltabbá teszik a korszakról alkotható képünket; kifejezik a korszak hangulatát, légkörét; végül lehetővé teszik az Önéletírás bizonyos adatainak kontrollját. Ez a kontroll – amit néhány vonatkozásban Jankovics József a bevezetésben elvégez (22–28. l.) –, úgy tűnik, megoldja a régi problémát, már amennyire ez egyáltalán megoldható: a levelek és az Önéletírás szembeszíthető adatai megfelelnek egymásnak, pontos egyezésük Bethlen „mikrorealizmusának hitelességét, rendkívüli memóriájának részleteket is alaposan rögzítő precizitását, s nem utolsósorban elfogultságtól gyakran mentes őszinteségét fémjelzi számunkra” (22. l.). S bár a felsorakoztatott adatok ezt az állítást igazolják, Jankovics később mégis korlátozza fontos megállapítását, feltételezve – bár ezt nem illusztrálva –, hogy Bethlen „egyes eseményeket, situációkat nem, vagy nem mindig az objektív valóságnak megfelelően ad elő” (27. l.). Kétségtelen, hogy – mint Jankovics írja – az Önéletírás és a levelezés mellett a korszak valamennyi vonatkozó forrásának egybe-

vetése szolgáltathat egy-egy kérdésben maximális bizonyosságot. Ezt elfogadva is, a levelek nyújtotta adatok, úgy vélem, mindenesetre alkalmasak arra, hogy az Önéletírás szemben sokszor mai szakirodalmunkban is megnyilvánuló bizalmatlanságot eloszlassák, s hogy az Önéletírás hitelét, megbízhatóságát (eltekintve azon lehetséges esetektől, amelyekben a Bethlen állításait cáfoló adatok is fennmaradtak, mivel ekkor ezek természetesen mérlegelendők) pozitív módon értékeljük.

Ami a levelek irodalomtörténeti jelentőségét illeti: a gyűjtemény alapján megállapítható, hogy szemben az Önéletírással és az Imádságkönyvvél, Bethlen levelei nem irodalmi alkotások, sem szándékukban, sem megvalósításukban. A levelek többsége teljesen gyakorlati céllal, feltehetően gyorsan íródott, Bethlen Miklós szép nyelvezetén, egy-egy kép, idézet vagy hasonlat találó beszövéssel, de az írói eszközök használatának, az irodalmi megformálásnak szándéka nélkül. A levelek kicsiny része az, ahol, a levél céljának megfelelően, az író él irodalmi eszközökkel; ezek (részben latin levelek) Bethlen életének válságos pillanataiban íródtak, s bennük nem a közlésen, informáláson, hanem a meggyőzősén, érzelmi hatás keltésén van a hangsúly, amit Bethlen rutinosan használt stílári fegyvertárával (ismerteti őket a bevezetés, 74–83. l.) igyekszik elérni. Folyamodványai mellett érdemes például kiemelni itt a magyar nyelvű levelek közül a Ghillányi Gergelyhez (118. sz.), Bánffyhoz (148. sz.), Telekihez fogarasi rabságában (166. sz.) írt leveleit.

A leveleknek a fentiek ellenére is megvan azonban a maguk irodalomtörténeti jelentősége. A bevezetés idézi Németh G. Béla megállapítását: „Semmihez sem nyújt... a levelezés erősebb támaszt, mint az írók alkotói egyéniségének vizsgálatához, koruk és irányuk művelődéstörténeti felidézéséhez.” (7. l.) Ennek az elvárásnak Bethlen levelei valóban megfelelnek: egyénisége (az „alkotói” egyéniség fogalmát itt az irodalmi alkotáson túlmenően értelmezve), személyiségének főbb és apróbb vonásai plasztikusan bontakoznak ki a levélanyagból, a levél természeténél fogva olyan módon, hogy az Önéletírás (egyébként példa nélkül álló) gazdagságát is gyarapítani képesek. A levélanyag – épp az irodalmi megformálás hiánya következtében – az Önéletírásnál még meggyőzőbben mutatja be Bethlen emberi és politikusi kiválóságát; egyben közel viszi az olvasót a Bethlen-életpálya néhány kérdéses, bonyolult mozzanatához, amilyen a Bethlen

iránti kétségtelen ellenszenv az erdélyi arisztokrácia egyes tagjainál; amilyen a Teleki–Bethlen-ellentét; a Columba- és irreálisan súlyos következményei. Bethlen levelei – pályájának megfelelően – négy korszakra tagolódnak, s mindegyik korszaknak megvannak a maga speciális jellemzői, tanulságai.

Bethlen első levelét 1657-ben, 15 évesen írja Basiréhez, de következő levelei csak 1661-ből maradtak fenn. Az első szakaszt 1667–1668 körül zárhatjuk: 1667-ben kap hivatalt (udvarhelyszéki főkapitány lesz), 1668-tól kezdve vesz részt az országgyűlésen, s megnősülve megkezdí önálló életét. A felkészülés éveit ezek: az 1661. évi, Bécsből és Nürnbergből írott levelek éppúgy mutatják ezt, mint később a mátkájához, Kun Ilonához írott kedves hangú udvarló levelek. A fiatal Bethlen tudatosan keresi helyét Erdély világában, s egész Magyarországon is: 1666-ban kéri Wesselényit, védje jó hírét, hogy „én ártatlan szegény, tanulni igyekező és szerencsémeket kereső iffiú legény” ne kerüljön nehéz helyzetbe (150. l.). Szoros, baráti váló kapcsolatot létesít Telekivel, aki ezekben az években válik fokról fokra az első emberré Erdélyben. Teleki sok ügyébe bevonja a nála nyolc évvel fiatalabb, de tehetségét, műveltségét már eláruló fiatal Bethlent; együtt folytatnak tárgyalásokat Wesselényi Ferenc nádorral az erdélyi-magyarországi Habsburg-ellenes szövetség ügyében. Bethlen – aki Telekivel ellentétben előkelő családból származik – megadja Telekinek a kora és rangja folytán neki járó tiszteletet, sőt bizonyára tanul is tőle: „elég ravasz vagy te, én is tölled tanultam, az mi kicsidet tudok ravaszsgát” – írja barátságuk idején (198. l.). Ugyanakkor Bethlen helyzete az erdélyi főúri körökben nem zavartalan. „...tudom, mennyi gonosz akaróm vagy, noha soha senkinek semmit sem vétettem” – írja 1666 nyarán Telekinek (135. l.), s néhány hét múlva: „...már is Erdélyben nékem tékozló fi s vándor az nevem” (139. l.). Ostrosith Mátyás, akitől Bethlen leányát kérte, ellenszenvvel ír feleségének Bethlen francia útjáról (604. l.); 1667. évi esküvőjéről többen, Teleki is, kelletlenül, ellenérzéssel nyilatkoznak (640–641. l.). Ennyi példa is elégnek látszik annak megvilágítására, hogy Bethlen – s ez politikai pályájának mindvégig egyik akadályá lesz – akár egyénisége, akár egyedülálló, külföldön szerzett műveltsége, nyelvtudása következtében, nem teljesen illik bele az erdélyi főúri társadalomba; a súrlódások lehetősége már akkor jelentkezik, amikor még be sem lépett a politikai életbe.

A pálya (és a levelezés) második szakasza valóban ezeknek a problémáknak a jegyében áll (1668–1685 között). Lassan romló viszonya Telekivel – amit a levelek hangjának árnyalatnyi változása, ritkulásuk, tartalmuk elszegényedése jelez csak – eljuttatja a fogarasi rabságig, ahonnan ugyan Teleki segítségével szabadul ki, de Bethlenben benne marad a tüske, hogy Teleki juttatta is oda (303. l.). Teleki nyilvánvalóan legveszélyesebb vetélytársának érzi a felnőtté váló, nála sok tekintetben (bár, úgy tűnik, a diplomáciai képességekben nem) kiválóbb Bethlent, s a Béli-féle ügy kapcsán eléri, hogy Bethlen kiszoruljon a politikai életből. (Hogy kölcsönös ellenszenvük miképpen nyilvánul meg, már nem a levelekből, hanem az Őnéletrészből tudjuk.) Alkalmi – bár rangos – megbízatásoktól eltekintve Bethlen lényeges funkciót nem lát el; 1686-ig a deputációnak sem tagja. Így birtokainak irányításával, házai építésével, kereskedelemmel, a református egyház ügyeivel foglalkozik; a református egyház világi gondnoka, s a nagyenyedi iskola kurátora. Minderre vonatkozó levelezése lényegesen törődésebben maradt fenn, mint a Telekivel folytatott levelezés; különösen hiányos az 1679–1685 közötti évek anyaga. Anyagi természetű ellentétei – apjával, rokonaival, a tordaiakkal – talán ártottak az utókor előtt Bethlen jó hírének; a levelekből s a vonatkozó egyéb forrásokból egyébként az tűnik ki, hogy a birtokszerző törekvések teljesen általánosak voltak e korszakban, s Erdélyben kiváltképpen, ahol a nem nagy földterület s a bonyolult rokonsági viszonyok folytán ugyanarra a birtokra többen is formálhattak jogot, akár jóhiszeműen is.

Megváltozik a kép – s szaporodik a fennmaradó levelek száma – a pálya harmadik, 1686–1704 közötti szakaszában: ekkor játszódik le Bethlen közéleti tevékenysége. (A 701 levél közül e szakaszból 330 származik.) Bár Telekivel való ellentéte csak 1689-re simul el teljesen, 1686-tól kezdve Teleki bevonja Bethlent Erdély igazgatásába: 1686-ban a deputáció tagja lesz, 1689-ben a fejedelmi tanácsé is. Az ok kétségkívül Erdély helyzetének megváltozása: 1685-ben (a kercsesorai szerződéssel) megkezdődik Erdély beolvasztása a Habsburg-birodalomba, s az új viszonyok között szükség van Bethlen éleslátására, adminisztratív-gazdasági vonatkozású ismereteire, a császári megbízottakkal való tárgyalásokhoz pedig nyelvtudására is. 1690-től kezdve, Apafi és Teleki halála, a Diploma Leopoldinum kieszközölése után Bethlen mint kancellár egyrészt

a megállapodás betartásán őrködik, másrészt arra törekszik, hogy a modernebb hivatali igazgatást megvalósítsa Erdély patriarchális viszonyai között. Minderre, és saját anyagi sérelmeire vonatkozik zömében a levelezés; más forrásokból ismerjük kapcsolatát Tótfalusiival, Pápai Párizszal, s az ország gazdasági helyzetének modernizálására, stabilizálására tett kezdeményezéseit. Az ország jogairól és saját jogairól alkotott szilárd elképzelései lassan szembefordítják (korábbi ellenségein túlmenően) nemcsak az erdélyi vezető réteg nagy részével, hanem a császári hatalmat Erdélyben képviselő Rabutin tábornokkal is. 1702-ben – mintha érezné a közelgő veszélyt – kísérletet tesz arra, hogy Bécsben Erdély viszonyainak újárendezését kieszközölje (Penetralia c. tervezetével), illetve, hogy hivatalától visszavonulhasson. (Egyiket sem éri el.) Ekkor adja át Bécsben egyik legsajátosabb levelét: egy, a leendő uralkodóhoz, az ifjú Józsefhez intézett, tizenkét tanácsot tartalmazó feljegyzést arról, hogyan kell majd uralkodnia, hogy megtarthassa Erdélyt. (927–931. l.)

Az 1702. évi bécsi út eredménytelensége már átvezet Bethlen életének és leveleinek negyedik szakaszához: a fogságban írott dokumentumokhoz (1704–1716). A levelezés és az Őnéletrész eléggé megmagyarázza, hogyan jutott el az egyébként óvatos Bethlen arra a pontra, hogy Erdély viszonyainak újárendezésére vonatkozó tervet készítsen, és ezt ne az udvarhoz küldje, hanem a bécsi angol és holland követhoz. Az egyik ok az, hogy Bécsben többszöri kezdeményezései hiábavalóknak bizonyultak (a fentiekben kívül lásd az 542. sz. levelet). A másik ok helyzetének teljes lehetetlenülése az adott viszonyok között, az erdélyi urakkal és Rabutin tábornokkal való ellentétei folytán. További okot a Rákóczi-szabadságharc eseményeiben kereshetünk: Erdélyben ekkor attól tartottak, hogy Bécs kiegozódik Rákócziival, és Erdély fejedelmévé teszi, amit Bethlen sem politikai, sem vallási, sem családi okokból nem kívánt. A végső lökést a Bethlen szívéhez közelálló enyedi kollégium pusztulása adja meg, a háborús események során, 1704 virágvasárnapján. Mindez eléggé indokolja az indulatos természetű Bethlen óvatlan, a lehetséges következményekkel nem számoló lépését. De a levelek segítenek megvilágítani azt is, miért tartotta szükségesnek az udvar a súlyos rabság enyhítése után is Bethlen bécsi őrizetének fenntartását – még a kurucoknak adott amnesztiában sem részesítve – 1716. évi haláláig. Bethlen már

őreg ember ekkor, de levelei, egyéb írásai szerint szellemi erejének teljes birtokában van, s Bécs potenciális veszélyt lát személyében. Jóakarói és ellenfelei egyaránt elhaltak az évek során, vagy, mint Rabutin, eltűntek a színről; Bécsben 1704 óta a harmadik császár, III. Károly uralkodik, amikor 1711-ben megszületik az indoklás: „Bethlen tanult és világlátott ember, aki esetleges követelődésével és visszaélésekre alkalmul szolgáló tanultságával a jövőben még sok bajt okozhat”, ezért, bár nem követett el félértést, Erdélyen kívül enyhe fogságban tartandó. (A miniszteri értekezlet javaslatát idézi Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. 448. l.) Úgy tűnik tehát, Bethlen kérvényei és jószándékú elgondolásai visszajára fordultak az udvarnál: Bécsnek nem volt szüksége a régi Erdély egy „tanult és világlátott”, önálló elgondolásokkal bíró tanújára.

Még mindig erőteljes egyéniségének egyetlen működési tere a család távolból történő irányítása marad bécsi éve alatt, s a hazatérés sokáig erős reményének lassú szétfoszlása után. Az 1708–1716. között írott levelek változatlanul tükrözik Bethlen kiváló személyes tulajdonságait. Mint gondos családfele, felesége, József fia és veje, Teleki Sándor útján kívánja előmozdítani övéi anyagi és szellemi előrehaladását: visszaszerzi a huszti uradalmat és József számára a máramarosi főispánságot, tanácsokat ad a család egyéb birtokügyeire vonatkozóan (s rossz néven veszi, ha nem követik ezeket). 1714-ben 14 pontba foglalt instrukciójában mindenre kiterjedő gondossággal szabályozza a birtokain követendőket (661. sz.), egészen addig, hogy a pénzsűrkéről panaszkodóknak elmagyarázza, hogyan vezessék be a sörfőzést Máramarosban (ahol rossz sört főznek, és jó bor sem terem): „itt Bécsben egy serfőzház egy uraság”; „bizony, ha jó sert főzetek, s illendő áron adjátok, rászoknak” (1098. l.). Máskor unokái taníttatásán gondolkozik, s azt kéri (eredménytelenül): küldjék fel hozzá két fiúunokáját, hogy ő taníthassa, majd külföldi akadémiákra küldhesse őket (682. sz.). 1716 elején elhunyt felesége temetése felől is részletesen rendelkezik; utolsó levelei egyikében pedig azért korholja fiát, hogy nem végzi rendesen a vele való levelezést: „pároskönyvet” tartson, mint ő is, amelyben a levelek másolatait gyűjti (1148. l.). (Bethlen emellett kalendáriumában végzi levelezése iktatását, 1086–1087. l.) Két részletes végrendeletével pedig családjának az ő halála utáni helyzetét kívánja megcsilárdítani.

A leveleknek ez a vázlatos áttekintése talán bizonyítja, hogy az Önéletírás, a levelek (s minden egyéb fennmaradt Bethlen-szöveg, mint erre még visszatérünk) együttes feldolgozásával mód nyílik új, az eddiginél árnyaltabb Bethlen-portré felrajzolására. Az önéletíró és raboskodó Bethlen képe elhomályosította a valóságosat: hogy tudniillik a korszak legnagyobb, talán egyetlen reformere volt. A külföldön látottak, s állandóan fejlesztett műveltsége és tájékozottsága folytán (leveleiből tudjuk, hogy külföldi újságokat rendelt) nemcsak magánéletét szervezte meg szokatlan sokoldalúsággal (építkezései, birtokainak gondos irányítása, kereskedése), hanem gazdasági, kulturális, közéleti vonatkozásban egyaránt Erdély megújítására törekedett. Kereskedelmi és pénzügyi tervezetei (Lukinich hatot idéz, illetve említ), tevékenysége a művelődés terén (a református egyházi iskolák támogatásával, Tótfalusi, Pápai Párizs segítségével, családja művelődésének szorgalmazásával; lásd a kötet bevezetését is), az államigazgatás modernizálására irányuló törekvései (amire az Önéletírás és a levelezés is sok adatot nyújt) olyan államférfi képét rajzolják elénk, aki – szerencsésebb viszonyok között – döntő módon befolyásolhatta volna Erdély további fejlődését. Az a szándék, amely Tótfalusihoz írt tréfás megjegyzéséből kitűnik („Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát...”), végigkísérte pályáját, de saját és Erdély mérhetetlen kárára mindvégig csak szándék maradt.

Bethlen jelentőségéhez illően jelentős a hatalmas munkával elkészített levélgyűjtemény, a korszakra és Bethlenre vonatkozó minden további kutatás egyik alapvető forrása.

A kötetek élén álló bevezetés a levélműanyagot két vonatkozásban mutatja be: egyrészt elsőként tesz kísérletet az Önéletírás történeti hitelessége kérdésének megvizsgálására a levelek tükrében; másrészt bemutatja és méltatja a levelek formai, műfaji, stilisztikai értékeit. A bevezetés többi része (az Apáczai-hatás, a Bethlennek tulajdonított röpiratok kérdése, a rabság éveinek levelek és egyéb források alapján történő bemutatása) nem szorosan tartozik a levélműanyaghoz, de forrásanyagukkal jól mutatják a levelek sokoldalú felhasználásának lehetőségét.

A kiadványban – a sorozat jellegének megfelelően – széles körű gyűjtés alapján, de csak a Bethlen által írott levelek foglalnak helyet; Bethlenhez írott levelek (viszonylag nagy számban) csak a jegyzetapparátusban találhatók.

A levelekhez függelékként magyar fordításban két Bethlen-mű csatlakozik: az egykorúlag megjelent *Epistola Nicolai Bethlen... ad ministros exules*, és az eddig kiadatlan *Sudores et cruces Nicolai comitis Bethlen* című, az Önéletírást Bethlen bukására vonatkozóan kiegészítő, védekező jellegű rövid emlékirat.

Mindaz, amit a korábbiakban a levelek jelentőségéről elmondtunk, talán indokolja azt a hiányérzetet, amelyet a Bethlen-anyag ilyenfajta közlése a kutatóban ébreszt. A kötetek forrásértékét nagyban növelte volna egyrészt a válaszlevelek teljes közlése (és nem a jegyzetek között, hanem a főszövegben), ahogyan régebben is szokás volt levelezéseket publikálni; másrészt valamennyi fellelhető levél vagy felterjesztés jellegű Bethlen-írás publikálása akár függelékben, akár a maga időrendi helyén (a *Moribunda Transsilvania*, a *Columba*, a meglevő kereskedelmi tervezetek stb.). Az ezáltal a lehetőségig teljessé váló Bethlen-anyag közlése a jelenlegi szerény szövegközlési keretek jobb kihasználását, az anyag sokoldalúbb értékesítésének lehetőségét jelentette volna. (Más kérdés, hogv a RMPE-sorozat profiljának a kiadvány jelen formája felel meg, de az ettől való eltérést az anyag speciális jellege talán indokolhatta volna.)

Épp így szükségesnek tartottam volna a sorozat szövegközlési elveitől való eltérést. A teljes betűhűség a 17. század közepénél nem régibb, s nem is irodalmi céllal (nem is mindig Bethlen keze által) írott szövegek esetében nem igazán indokolt; a szakembernek a használatot nehezíti meg, az érdeklődő olvasót visszasziasztja. (S mi indokolja a jegyzetek között közölt nem Bethlen-szövegek betűhűségét?) Az átírásnak sokféle lehetséges módszere van; véleményem szerint egy 17–18. századi szövegnél minden következetes eljárás megengedhető, az átírás szempontjainak körülírása mellett. Már az is könnyítené a kötet használatát, ha a közlő lemond a (következetenül használt) nagy kezdőbetűk átvételéről; ha értelemszerű interpunkciót alkalmaz, s ha a nyilvánvaló következetlenségeket, tévedéseket korrigálja. Szerencsésébbnek tűnik azonban az átírásnak az a teljesebb módszere, amely a Magyar Országgyűlési Emlékek forráskiadási szabályzatában került kidolgozásra (Benda Kálmán tervezete, Századok, 1974., a magyar nyelvű szövegekről a 445–446. l.), s amely a szöveg nyelvi sajátosságainak meghagyásával megtisztítja azt „az egykorú helyesírás következetlenségeitől és felesleges külsőségeitől, amelyek zavarják az értelmi és ki-

ejtésbeli rekonstrukciót” (444. l.). Ennek, vagy ehhez hasonlóan részletesen kidolgozott szabályzatnak a használata megkönnyítené azt, hogy az újonnan közölt szövegek elfoglalják helyüket a magyar irodalomban és a magyar 17–18. század forrásai között. (Természetesen másként vetődik fel ez a kérdés olyan szövegeknél, amelyek szakmai célkitűzésű kiadás mellett külön népszerű kiadásban is megjelenhetnek.)

Külön tanulmányt érdemelne a kötetek imponáló mennyiségű és minőségű tárgyi jegyzetapparátusa. Magánlevelek tárgyi jegyzetekkel való el látása a szövegkiadások legbonyolultabb feladatai közé tartozik; míg az elbeszélő források általában kifejtik az eseményeket, a levelek – aktualitásuk, író és címzett sok esetben szoros kapcsolata folytán – csak rövid célzásokkal utalnak rájuk. A kiadvány a levelek tárgyi magyarázatát mintaszerűen oldotta meg; a korszak forrásanyagának bőséges felhasználásával biztosítja az olvasó számára a levelek homályos, személyes célzásainak megértését, utalva mind az egyes levelek közötti kapcsolatra, mind az Önéletírással való összefüggéseikre is. Külön gondot fordított a szerkesztő arra is, hogy a levelekben található irodalmi fordulatoknak a kortárs irodalomban található párját megkeresse. A tárgyi jegyzetek közlik a latin levelek magyar fordítását – esetenként kivonatát – is, valamint a fontosabb válaszleveleket. (Ezeknek, mint már részben említettük, a levélszövegek közötti elhelyezése a kiadvány használatát megkönnyítette volna.)

A szövegek teljes megértését végül a gondosan összeállított szójegyzékek (külön az idegen, főleg latin, külön a magyarázatot igénylő magyar szavak jegyzéke) biztosítják. Néhány esetben a szó egyszerű jelentése helyett rövid magyarázatot kapunk, ami hasznos eljárás, s talán gyakrabban is alkalmazható lett volna (például a *gubernium*, *substitutum gubernium*, *deputatio*, *haditanács* stb. esetében). A kötetet ugyancsak nagy gondal összeállított, az egyes személyeknél a lényeges életrajzi adatokat is közlő névmutató és helynévmutató zárja. Igen jó gyakorlat, hogy a névmutató általában közli az egyes személyek Bethlenhez fűződő rokoni kapcsolatának milyenségét is, hiszen ez a levelek hangja, a megszólítások megértése szempontjából jelentős mozzanat.

A kiadvány anyagának és jegyzetapparátusának rövid áttekintése talán érzékelteti a befektetett hatalmas munkát. Különösen levélgyűjtemény esetében: az anyag összegyűjtése csak az első állomás. Sok ezer olvasati, nyelvi, tartalmi

probléma – sokszor hallatlanul fáradságos – megoldásának útján jön létre egy-egy ilyen kiadvány. A feladat ugyanakkor hálátlan, s nemcsak azért, mert tudományos közvéleményünk hajlamos a szövegkiadói munkát a feldolgozó munka mögé helyezni, hanem azért is, mert a sok ezer helyesen megoldott probléma közé óhatatlanul becsúszik néhány pontatlan, elcsúszott megoldás. Ilyenek (az előfordulás lapszámainak sorrendjében): 815., 1237. „Arany és Bakaŕ dolog” – ezek nem családnevek, hanem két Hunyad megyei község neve. 859. instantia – nem követelés, hanem kérelem. 913., 949., 1278., 1287., 1341. és másutt. Az illusztrissime, excellentissime stb. megszólítások nem udvariassági formulák, hanem meghatározott rangot fejeznek ki, így fordításuk sem lehet tet-szóleges. (Illusztrissimus: méltóságos; excellentissimus: nagyméltóságú, kegyelmes.)

917. Sex sanctus, postea non sis. – Ha a vers torzítottnak vagy csonkának látszik is, annyi bizonyos, hogy a „sanctus” itt nem „szent” értelemben fordul elő, hanem mint a sancio ige participium perfectuma. Értelme: Hat van kiszabva, és aztán nem lesz. Valójában hatszor tízről szólhat a mondas; a következő mondatban Bethlen arra céloz, hogy betöltötte a hatvanadik évét. 1010., 1310. A „Bási” szó, furcsa írása ellenére, a basis szó ablativusa.

1457. II. Rákóczi György nem esett tatár fogságba, hanem szerencsésen hazatért Lengyelországból; fogságba Kemény János esett (a sereggel együtt). Rákóczi halála sem a harcmezőn történt, hanem a szászfenesi csatában szerzett sebesülése folytán két héttel később Váradon.

Ha e kötetek értéke megkövetelte is, hogy néhány kifogásunkat ne hallgassuk el, mégsem zárhatjuk ezekkel ismertetésünket. Sokkal inkább két óhajtással. Az egyik: bár mód nyílnék arra, hogy e kötetekhez előbb-utóbb egy harmadik csatlakozzék, benne a még fellelhető Bethlen-levelekkel, tervezetekkel, feljegyzésekkel, s a hozzá intézett levelekkel. A másik kívánság: mivel előreláthatóan nem akad egykönnyen olyan kutató, aki e kötetek szerkesztőjéhez hasonló mélységig merülne el Bethlen leveleibe és összefüggéseikbe: neki magának kellene vállalkoznia az Önélet-írás hitelességének régóta igényelt (s a kötet bevezetőjében röviden már megkezdett) elemzésére. Bethlen emberi, politikusi, írói értékei – nyilván a törekvéseit meghiúsító sorozatos kudarcok következtében – néhány (az Önéletírára épülő) szép méltatáson túlmenően máig sem kapták meg az őket megillető részletes elemzést sem irodalom-, sem történettudományunktól. E levélgyűjtemény most már megteremtette a munka elvégzésének alapjait.

V. Windisch Éva

VITA ZSIGMOND: AZ ENYEDI KOHÓ

Bp. 1986. Magvető Kiadó, 414 l.

Nyolcvanadik születésnapján tanulmányainak gyűjteményével köszöntötte a Magvető Kiadó a nagyenyedi tudóst. Vita Zsigmond irodalomtörténész, Áprily monográfusa (*Áprily Lajos, az ember és a költő*, 1972), Jókai erdélyi kapcsolatainak kutatója (*Jókai Erdélyben*, 1975) megszakításokkal, de összesen 23 éven át volt a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárosa, és nyugdíjazása után is erős szálak fűzik a nagy múltú intézményhez. Válogatott tanulmánykötete is Enyed köré csoportosuló írásokat tartalmaz, az enyedi szellemi kohó formáló erejét dokumentálja (bár a cím allegóriája a vásárlóközönség érdekében megkívánt volna egy konkretizáló alcímét is).

Amit Vita Zsigmondról – írásai ismeretén túl – tudni kell, azt tartalmazza a kötetet bevezető interjú, amelyet Kéki Béla levélformában készített az enyedi kutatóval. Ami a tényeken felülemelkedő, az Vita Zsigmond indulásában a nagy tanáregyéniségek példázata, sorsformáló hatása. Elsősorban Áprily Lajosé, aki mint iskolai könyvtáros és önképzőköri tanárnőnk, Ady és Móricz felé irányította fogékony tanítványa figyelmét. Az egyetemen viszont a francia kultúra vonzerejét közvetítette számára Yver Auger, a Párizsból meghívott vendégprofesszor. A Bethlen Kollégium tanítóképző intézetében kiváló professzorok voltak a tanártársak (például Szabó T. Attila, Pálffy Endre), és a tanítványok soraiból is számos híresség került ki, köztük Sütő András.

A sokat emlegetett Bethlen Kollégium a főszereplője Vita Zsigmond több tanulmányának. A kollégium szellemi arculatát fölrajzolandó, először Bethlen Gábor kulturális törekvéseiről kapunk átfogó képet. A tanulmány két részre tagolódik, az első részben Bethlen Gábor könyvtárának rekonstrukcióját kíséri meg a szerző, a másodikban a fejedelem nevelési törekvéseiről számol be. Ez a két téma jól jelzi Vita Zsigmond érdeklődési körét, a vizsgálандó személyek, intézmények működési területeit. Könyvtár és nevelés összekapcsolódása hangsúlyozódik a Bethlen Kollégiumról szóló *(Tudományos és irodalmi törekvések a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. Voltaire tanítása a Bethlen Kollégiumban)* vagy az Apáczai Csere Jánossal, Szász Károllyal, Zeyk Miklóssal foglalkozó tanulmányokban *(Apáczai Csere János közművelődési törekvései, Szász Károly, a műszaki értelmiség nevelője, Ifjabb Zeyk Miklós, a természettudós és humanista nevelő)*. Ugyancsak könyvgyűjteménnyel foglalkozik a *Bod Péter könyvtára* című írás, amely Radvánszky Béla 1884-es Magyar Könyvszemle-beli könyvtártárközlése nyomán kíséri meg a töredékes címleírások azonosítását és egyben Bod gyűjteményének értékelését. A dolgozat jegyzetanyagából kiderül, hogy Vita Zsigmondnak ez az írása az Utunkban jelent meg, tehát szélesebb olvasókörzésre számíthatott. Ezért (is) fokozottabban szükség lett volna a könyvek adatainak pontos feltárására, a megjelenési helyek mai névalakjának feltüntetésére, és nem ártott volna, ha a szerzők sem a könyvgyűjteménybeli ragozott névalakban, hanem nominativusban szerepelnek. (Lugd. Bat. helyett Leiden, Háláb, helyett Halle, Cluverii helyett Cluver vagy Cluverius, Cellarii helyett Cellarius, Christoph).

Az önéletrész és az emlékirat műfaja szintén közel áll Vita Zsigmondhoz. Az *Egy erdélyi főúr önéletrész* című tanulmány Bethlen Miklósról szól a szöveg alapos ismeretében, és csak sajnálhatjuk, hogy V. Windisch Éva 1955-ös szövegkiadását és jegyzeteit – feltehetően a tanulmány korábbi keletkezése miatt – a szerző nem használhatta. Hermányi Dienes József nemcsak *Emlékírat* és a *Demokritos* okán került Vita Zsigmond érdeklődési körébe, hanem enyedi tanársága miatt is. A szerző kiemeli Hermányi Dienes írásából azokat a jellemző részeket, amelyek a Bethlen Kollégium professzori kara és diáksága XVIII. századi életébe adnak bepillantást. Ugyancsak XVIII. századi kuriozitást dolgoz fel *A nagyenyedi iskolai színjátszás a XVII–XVIII. század-*

ban s a *Próba* című zsebkönyv. A címben megjelölt *Próba* 1792-ben jelent meg, de több évtizedes iskolai színjátszó hagyományokra támaszkodik. Az alkalmi költemények, versszerző ujjgyakorlatok mellett a zsebkönyv igazi érdekessége két Moliere-szindarab, korabeli címén *Az erőszakos házasság* és *A kéntelenségből való orvos* fordítása. A második darabba iktatott énekben (Jösszte kedves butéliám) Vita Zsigmond Csokonai *Szerelmedal* a *csikóbőrös kulacshoz* című versének előképét véli fölfedezni.

Vita Zsigmond megközelítési módszerének jellemző vonása, hogy nem elégszik meg az egyedi jelenségek vizsgálatával, keresi az analógiákat, irodalmi kapcsolatokat. Különösen hasznos és eredményes ez a magyar–román érintkezések esetében. Bod Péter könyvjegyzékében is felfigyel a ritkaságnak számító román könyvekre, és együtt tárgyalja a XIX. század elején működő magyar és román ifjúsági olvasóköroket is *(Ifjúsági és vidéki olvasóirásaságok az erdélyi reformkorban)*.

A nagyenyedi csöndben munkálkodó tudósról illik Mikó Imre külön írásban megörökített jelmondata: „Peragit tranquilla potestas, quod violenta nequit”. Ennek a szívós munkának eredménye a kötet számos érdekes dolgozata.

A tanulmánykötet jegyzeteiről, a szerkesztő munkájáról kevés jót mondhatunk. A szakirodalom felhasználásából, illetve mellőzéséből látható, hogy a tanulmányok nagy időbeli szóródással és különböző lapok számára készültek. Jó lett volna, ha ez a kötet szerkesztőjének is feltűnik, és megkísérli a jegyzetek egységesítését, vagy legalább egy rövidítésjegyzék közlését. Eközben talán kiderült volna, hogy ugyanaz a folyóirat kétféle rövidítéssel is szerepel (Ny. Irod. Közl., illetve NyIrK); számos megjelenési forrás feladatlan marad (Kor, MKvt, U, StUBB); a hivatkozási rendszer következetlen. Néhány példa az elkerülhető következetlenségre: Herepei János cikkeinek gyűjteménye eltérő címmel említődik a 375. és a 387. lapon, ugyanez a helyzet Fülöp Géza monográfiájával (404. és 406. l.). Bod Péter *Magyar Athenas* című irodalmi lexikona a 379. lap szerint Nagyszebenben jelent meg, a 392. lapon ehelyett H. n. azaz „hely nélkül” szerepel. Tótfalusi Kis Miklós két, egymás után következő jegyzetben kétféle névalakban fordul elő, de művének se címe, se sajtó alá rendezője (394. l.). A könyvészeti hivatkozásoknak is hagyományuk van, tehát nem helyes az R.M.K. 2. kötet, 458. sz. (385. l.) vagy az R. M. K. II. 673. l. (386. l.),

hanem az RMK II. 458 az elfogadott és egyértelmű megjelölés. Súlyos figyelmetlenség két nép kultúráját összekapcsoló tanulmányoknál a helyesírási következetlenség. Mellékjelek hiányában

a román bibliográfiai hivatkozások nagy része hibás. A kötet használhatóságát rontja a névmutató sajnálatos hiánya is.

Németh S. Katalin

SZERDAHELYI ISTVÁN: FORTUNA SZEKERÉN

Verstani esszé. Bp. 1987. Szépirodalmi Könyvkiadó, 442 l.

A könyv a hagyományos magyar versformákat, az úgynevezett hangsúlyos vagy magyaros versrendszert tárgyalja. Az alapvető ritmikai kérdésekben természetesen ugyanarra az álláspontra helyezkedik a szerző, mint Szepes Erikával közösen írt „Verstan”-ában (1981; 389–434. l.: A magyar ütemhangsúlyos verselés fejlődése és formái). Újabb munkája azonban nem csupán abban különbözik előző könyve idevágó fejezeteitől, hogy az alcímben jelzett esszé műfajának megfelelően, népszerűbb alakban és szubjektívebb hangon tárgyal egyes kiemelt kérdéseket, hanem a megvitatásra kerülő témakörök kiválasztásában is sok újat ad.

Szerdahelyi munkamódszerét, ritmikai kérdésekben való állásfoglalását mindenekelőtt a tényekhez való szigorú ragaszkodás, a verses szövegek adatszerű, pontos vizsgálata, a versritmus egyértelmű szabályokban való rögzítése jellemzi. Ő foglalta számtani pontosságú szabályba Horváth János kijelentését a költemények ideális ritmusképletéről, amely a költemény egészéből alakul ki bennünk, és átsegít a hibás, döccenő ritmusú helyeken. Szerdahelyi a szövegek egyszerű statisztikai vizsgálatából leszűrte a szabályt, hogy a ritmusképletnek (jambusnak stb.) legalább az esetek 70-75%-ában szabályosan kell érvényesülnie; döccenő (licencia vagy hibás sor) legfeljebb 25% körül lehet, másként nem érzékeljük a ritmust. E megfigyelést saját verstani vizsgálataim teljes mértékben megerősítik (vö. It, 1986/3: A „Tengeri-hántás” versformájához). Új könyvében Szerdahelyi ismerteti 85 magyar szakos egyetemi hallgatóval folytatott kísérletét, amely szintén azt igazolta, hogy ritmusérzékünk körülbelül ilyen arányú szabályosság esetén fogja fel a vers ritmusát. (Megjegyzendő, hogy a kísérlet során nem egy-egy költemény egészét elemeztette, hanem csak néhány jellegzetes sort.)

Szerdahelyi minden verstani vizsgálatnál abból a tételtől indul ki, hogy a ritmus azonos a szabá-

lyossággal, sorozatossággal, rendszeres ismétlődéssel. E tételt elvileg senki sem vonja (nem vonhatja) kétségbe, a gyakorlatban azonban az újabb verstani tanulmányok többsége átsiklik fölötté, és kimutatható szabályosság (sorozatosság) nélkül igyekszik ritmust kimutatni a szövegekből. Ez vonatkozik többek között az úgynevezett szabad versre, amelyben a sorozatosság elve nem érvényesül, s ennek megfelelően Szerdahelyi joggal szögezi le ritmikai szempontból: a szabad vers lehet ugyan költemény (művészi értékű alkotás), de nem nevezhető versnek, mert a vers szakkifejezésben benne foglaltatik a ritmus, és a szabad vers nem rendelkezik versritmussal (ami minden esetben hangtani, nem gondolati jelenség). Csattanós ellenpéldaként találok rá kiragadott újságszövegek vizsgálatával mutatja be, hogy a sorozatosság követelményének mellőzése esetén bármely prózai szöveget lehet versként elemezni. Ehhez kapcsolódik Szerdahelyi állandóan – bár kevés eredménnyel – hangoztatott figyelemfelhívása: ne keverjük össze a *verstant* (metrikát, prozódíát) a *költészettannal*, és stilisztikai (többnyire szubjektív) elemzéseinket ne nevezzük verstani elemzésnek. Nem véletlen, hogy verstani vitáinkban (amelyek életben tartása Szerdahelyi érdeme) a klasszika-filológiai iskolázottságú, pontossághoz szokott kutatók szoktak Szerdahelyivel rokon álláspontra helyezkedni.

A 75% körüli határ és a sorozatosság tétele mellett a 4 szótagnál hosszabb ütemek meglétének bizonyítása foglal el központi helyet Szerdahelyi vizsgálataiban. Irodalomtörténészeink általában azt vallják, hogy a magyar versben 4 szótagnál hosszabb ütemek nincsenek. Minden ütem alapvetően 4 szótagból áll, és csak a sorvégen rövidülhet 3, 2, 1 szótagúvá: *Isten, áldd meg / a magyart* 4 + 3. Ennek megfelelően, a 12 szótagos sort hagyományosan 4 ütemre bontjuk („négy-ütemű tizenkettes”, Toldi-sor), általában 4 + 2 / 4 + 2 beosztással: *Elborítá / a sírt / új havával / az*

ég. Azonban a magyar verstan legtöbbet vitatott és mindmáig megoldatlan problémája az, hogy a 12 szótagos sorok jelentős része csak 6 + 6 szótagos bontást enged meg, nem bontható tovább: *Ősbe csavart /rodott // a természet / feje 6 // 4 + 2*. Minthogy a 4 + 2 bontású hatosok aránya nem éri el a 70-75%-os minimumot, Szerdahelyi kimondja a tételt: léteznek 4 szótagnál hosszabb ütemek is, 5, 6, sőt 7, 8 szótagosak. Fő érve a kitűnően verselő Balassi költészete, akinél a Balassi-strófa 6, 6, 7 szótagos sorai nem bonthatók rövidebb ütemekre: *Sőt azon ki/vül is, // csak jó kedv/bül is, // vitéz próbál/ni indul*. Szerdahelyi álláspontjának igazolására utalok azzal, hogy a 17. századi drámákban – amelyekben a helyes ritmus a szavalhatóság kedvéért igen lényeges volt – uralkodó versforma a felező tizenkettes, és a hatodik szótag utáni metszetet (szóvéget) hajszálpontosan betartják, a hatszótagos félsorokon belül viszont egyáltalán nem alkalmaznak további metszeteket (4 + 2 szótagos ütemekre bontást): *Azért keres/tyének // ez Comedi/lában*.

Magam részéről verstörténeti fejlődést látok a négyszótagos – többszótagos ütemek vitatott kérdésében. A régiségben tagadhatatlan az osztatlan 5–6–7–8 szótagos sorok megléte, amelyeket tehát vagy egy ütemnek kell tekintenünk, vagy pedig azt kell mondanunk, hogy régi verselésünk nem ütemező, hanem szótagszámláló volt. Viszont mai ritmusérzékünk valóban nem tűr meg 4 szótagnál hosszabb egységet (ütemet), s rövidebb (3–2–1 szótagos) ütemet is csak szünet előtt, azaz sorvégen vagy sormetszet előtt. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy sem mai ritmusérzékünket nem szabad maradéktalanul visszavetítenünk a múltba, sem régebbi ritmusrendszerünk elveit nem szabad ma is változatlanul érvényeseknek tekintenünk.

Ugyanakkor arról a körülményről sem szabad elfelejtenünk, hogy a szóban forgó hosszú (7–8 szótagos) ütemeket tartalmazó régi versek az esetek nagy részében dallammal bírtak. Éppen Szerdahelyi utal arra, hogy dalszövegek ritmusát a dallam ritmusa alapvetően befolyásolja, és népdalszövegeinket éppen ezért kizárja vizsgálataiból. E kétféle elbírálás között ellentmondást látok. Ha ismert dallamú népdalaink szövegritmusát nem kívánjuk elemzés tárgyává tenni, ismeretlen dallamú régi költeményeinkkel szemben még inkább ajánlatos az óvatosság. Mindenesetre Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításaiban – amelyeket máig énekelünk – konkrét bizonyítékunk van arra, hogy nem 7–11 szótagos

nagy ütemekkel, hanem mindennemű ütemezés nélküli – legfeljebb a francia dallamok közép-metszetét követő – hosszú sorokkal állunk szemben. Nem tartom lehetetlennek, hogy eredeti verseink 7–8 szótagos ütemei esetében is ugyanerről volt szó.

Szerdahelyi új könyvének talán legfontosabb tétele az, hogy kimutatja: „hangsúlyos verselésünk történetében a XVI–XVIII. század volt a fejlődés csúcsa”, amikor páratlan gazdagsággal, változatossággal virágzott hagyományos ritmusrendszerünk. A címadó Faludi-vers (*Fortuna szerén okosan ül*) a maga játékos könnyedségű 3 + 3 + 3 + 1 ütemezésével mutatja, milyen színpompás volt ez a verselés, és alaptalan az a hiedelem, hogy ebben a hagyományos formában csak egyszerű, nehézkes, népies verseket lehet szerezni. A könyv egyik legszebb fejezete a kuruc kortól Csokonaiig ívelő, kéziratok diákköltészet formakincsének feltárása. A nyugat-európai eredetű, rimes-időmértékes formák (gyakorlatilag a jambus) XVIII–XIX. századi térhódítása után az Arany-, Petőfi-nemzedék népdalaink formakincse alapján igyekezett visszahelyezni jogaiba a hangsúlyos verselést. A népdalok formakincse azonban általában korlátozott (például az egész román népköltészet összesen négy versformát ismer!), és így a népdalformák követése erősen leszűkítette a régebbi, dallamtól függetlenül létező magyar műköltészeti formagazdagságot. Azonban Weöres Sándor metrikai bravúraival cáfolhatatlanul bizonyítja Szerdahelyi, hogy tehetséges költő kezében kincsébánya lehet a „primitív” magyaros verselés, és joggal utal rá, hogy Weöres verseinek egyedülálló népszerűsége éppen ragyogó ritmuskezelésüknek köszönhető, a szabad vers és a laza jambus olcsó és egyhangú áradatával szemben.

A könyvben jelentős helyet foglal el az eltérő nézetek bírálata. Elsősorban azokat az elvont és bonyolult elméleteket utasítja el – pragmatikus álláspontjának megfelelően – Szerdahelyi, amelyek segítségével bármely prózai szöveg verssé magyarázható. Idevágó polémiájával messzemenően egyetérthetünk. Természetesen nem minden esetben kell szükségszerűen magunkévá tennünk az ő véleményét. Például legjelentősebb vitapartnerével, Vargyas Lajossal kapcsolatban Szerdahelyinek kell igazat adnunk abban, hogy verselésünkben nem szólamtagolódás (szócsoportokra tagolódás), hanem a szóhangsúly bontja ütemekre a sort, viszont talán nagyobb figyelmet érdemelne Vargyas (és mások) ütemkiegénylítődési tétele,

A hatszótagos ütemek (felező tizenkettes) kérdésében sem mondta ki a végső szót a könyv, függetlenül számos szubjektív elmélet indokolt bírálatától. Soltész Katalin, Orosz László és mások ütemezése, amely szerint a 6 szótagos felső (Szerdahelyi szerint: 6 szótagos, tovább nem bontható ütem) szabadon váltakozva osztódhatnak $4 + 2$ vagy (ritkábban) $3 + 3$ szótagos ütemekre (Szerdahelyi terminológiájával: háromelemű kétvariációs ütempar), nem mond ellent mai magyar ritmuserkékünknek. A „Buda halála” első versszakát valószínűleg mindnyájan így ütemezzük:

 $3 + 3 + 3 + 3$ (vagy $4 + 2 + 4 + 2$)

óklasszikai formák hagyományos skandálásával. Mint Rákos Péter találóan utalt rá Szerdahelyi előző könyvének bírálatában (It, 1983/1, 211), az időmértekes versek skandalása egyben mindig hangsúlyos is. Az antik metrumok (elsősorban a hexameter) skandalásakor a hosszú szótagot akár szó elején, akár szó belsejében, hangsúlyosan ejtjük, és egyben ütemhatárképző szerepet tulajdonítunk neki: *Régi dīlcsőse/gűnk* ′ — u | ′ — | ′ . Ugyanezt tesszük az idézett típusú négyütemű tizenkettesben, ahol az ötödik, illetve a tizenededik szótag szó belsejében is nyomatékokat kaphat, és új ütemet kezdhet hosszúsága miatt, épp úgy, mint a daktilusok első – hosszú – szótagja.

Szerdahelyi verstani tanulmányai világos megfogalmazásukkal, valamint kiélezett, sarkított megállapításaikkal mindig elgondolkoztatják, s hol felismerő egyetértésre, hol – ritkábban – ellentmondásra készítik az olvasót. Ellenvéleményre az egyes konkrét verselemzések nyújtanak legtöbb lehetőséget. Egyetlen, sorozatosan visszatérő és elvi jelentőségű kérdésre szeretnék kitérni. Szerdahelyi következetesen szimultán verseknek, egyidejűleg időmértékes soroknak és hangsúlyos, $5 + x$ tagolású ütemeknek minősíti mindazokat a jambusokban írt verseket, amelyekben az ötödik szótag után metszet van, például József Attila laza négyes jambusaiban: *Az ember néha / homokos 5 + 3* (sőt e sort: *Az ember / néha homokos 3 + 5* ütemezéssel tagolja, figyelmen kívül hagyva a költemény egészét, tehát a sorozatosság elvét).

Ha ez így van, akkor (Szerdahelyi *deductio ad absurdum* módszerével élve) a teljes görög-római jambikus költészet szimultán ütemező sorokból áll, mert az ötödik szótag utáni penthemimeres metszet ugyanígy bontja „ütemekre” az antik jambusi sort: *Phaselus ille / quem videtis hospites* 5 + 7. És ugyanígy ütemezővé válik a XIX. századi magyar jambus: *Hová merült el / szép szemed világa* 5 + 6. Sőt szimultán vers lesz a hexameter is, ugyanazon penthemimeres metszet miatt: *Régi dicsőségünk / hol késel az éji homályban* 5 + x.

Éppen Szerdahelyi volt az, aki a két ritmuselv összekeverésétől óvott (Verstan, 512. l.). A négy-szótagos trocheusok ütemező (*kata poda*) haszná-

latától eltekintve, a magyar költészet nem ismer kettős (szimultán) ritmusú verseket.

Végül megemlítem, amit kiindulásként is említhettem volna: a könyv első két fejezete (*Kiinduló meghatározások, A hangsúlyos verselés fő típusai*, 21–80., 81–104. l.) az általános verstani alapfogalmakat tisztázza közérthető módon, s záró szakaszaiban a mai magyar verselés lehetőségeit is felvillantja. Éppen ez utóbbi szempont miatt szentel különös figyelmet a ritkán használt formáknak. Mindezekkel és a műfajból fakadó szubjektív hangvétellel együtt e „verstani esszé” a magyar verstani szakirodalom legolvasmányosabb kézikönyve lett.

Vekerdi József

Baránszky-Jób László

(1897–1987)

Elgondolkodtató, megilletődésre készítő, de egyúttal felemelő és biztató példa lehet számunkra Baránszky-Jób László. Mindazok számára, akik az irodalom szolgálatába szegődtek. Íme, a testileg-lelkileg keserves próbára tevő öregkort is lehet nemcsak bölcsen, hanem termékenyen, szellemi kalandok, felfedezések viszontagságai és örömei között megélni. Szinte utolsó napjainak lankadatlan figyelemmel, sőt szenvedéllyel fordult régi és új írók, művek felé. A kilencedik évtized határához közeledve még Márai Sándor újraértékeléséről írt elmélyült tanulmányt; folytatásokban közölt formájában értékelte, elemezte Temesi Ferenc merész, újszerű regényét, a *Port*. Utóbbi írása még nem is jelenhetett meg abban a – most már tudjuk: legutolsó – kötetében, amelyet akkor kaptam kézhez, végtelen kedves dedikációjával, amikor először hallottam gyengélkedéséről. Ez a könyve, *A művészi érték világa* (1987) mintegy kerete is pályájának. Régi vágya teljesült, amikor itt újra megjelent a ma már hozzáférhetetlen két kedves munkája, pályakezdő doktori értekezése: *Az esztétika látszat-valóság problémája* (1926) és a publikációi sorában hatodik helyen álló, de saját rangsorolása szerint mindig nagy becsben tartott *Bevezetés az esztétikába* (1935).

Akár ez az utolsó kötet is felmutathatja, hogy az irodalomkutatás milyen különböző és milyen tágas tartományaiban volt otthonos. Filozófiai, fenomenológiai oldalról megközelített, alapvető esztétikai kérdésektől sokoldalú irodalomtörténeti elemzésekig; érzékeny, biztosan ítélő kritikáig. Erről tanúskodik két előző tanulmánygyűjteménye (*Élmény és gondolat*, 1978., *Teremtő értékelés*, 1984.). Végigpillantva az életmű gazdag termésén – amelyen belül eddig meg sem említettük öt nagyobb lélegzetű stílustörténeti, esztétikai értekezését, 1926 és 1939 között jelentek meg; sem számos értékes folyóirat-közleményét – hirtelen fel sem tűnik, hogy egy pályakezdő fiatalember, illetve élete végéhez közeledő öregúr munkái azok, amelyeket nyomtatásban olvashatunk. A kettő között éppen a férfikor, az élet java, közepe marad ki. Könyvei kiadását figyelve: harminckilenc esztendő (1939-től 1978-ig). Ezekben az évtizedekben a kitűnően felkészült, nagy reményekkel induló tudományos kutató, a volt szegedi egyetemi tanár, a Magyar Esztétikai Társaság szervezője, majd elnöke, az Esztétikai Szemle szerkesztője középiskolában tanít. Kiváló, nagyhatású pedagógus. De a pálya, amelyre olyan elmélyülten készült, félbeszakad. Egy vékony kis füzet hidalja csak át a két életszakaszt. A könyvtárakban agyonolvasott példányként fellelhető Arany-könyvecskéje (*Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.) megérdemelné az újrakiadást. A későbbiekben Juhász Ferenc szerkesztői figyelmének köszönhető, hogy az előzékeny biztosított megjelenési lehetőséggel képes volt újraéleszteni munkakedvét, s így megszülettek Baránszky-Jób László egyszemélyes szellemi műhelyének legalább ezek a kései, s mégis, ifjakat zavarba ejtő frissességű, gondolati sodrásával, élvezetes stílusával magával ragadó darabjai: 1978-tól az említett három kötet esszéi.

Ennek a negyvenesztendősi hiátusnak tudatában méltányolhatjuk csak igazán azt, hogy milyen szervelesen fonódik össze az egész életművön belül a filozófiai, esztétikai, pszichológiai egyaránt végiggondolt, megalapozott, egyéni elméleti koncepció és az irodalomtörténeti, kritikai gyakorlat. Közös kulcsszónak tekinthető az „értékindividualitás”; vagyis az az alapelv, amely szerint „Művészi érték és egyéniség szétválaszthatatlanul kapcsolódik egybe”, a mű maga „megoldott sors, kiküzdött forma”, s az esztétika feladata ilyen értelmű „értékhitelítés”. Az ízlés „mindenkor létezésrangot jelöl”. „A forma valójában »megváltó« jellegű, mert mint a hatásforma és létezésforma dinamikus viszonyba lépve, megteremtí az egyéni individualizációt, amelyre ráhangolódva énünk végső meghatározottságú formáltságához jutunk a... szétfolyó... élethangulatokból.”

Baránszky-Jób Lászlónak nem állt módjában az, hogy pályakezdésének szintjéhez hasonlóan tartson lépést a kor szaktudományaival. Következtetéseinek nagy része így is, ma is, az eredetiség erejével hat. Hű közvetítője elsősorban a fenomenológiai esztétika, s azon belül Rudolf Odebrecht felfogásának. Edmund Husserl alapvető műveinek magyar fordítását is ő készítette el (1974). Önmaga élő példája, megvalósítója volt eszméinek: gondolkodói, tanári és magánemberi individualitása egyszerre sugározta az elmélyültséget és nyitottságot. Kiváltságos személyi varázsa természetessé teszi, hogy nemcsak kortársa, értő olvasója, hanem közvetlen társa is volt Szabó Lőrincnek, Németh Lászlónak, Illyés Gyulának, Jékely Zoltánnak és másoknak. Nem könnyű, de érdemes eltanulnunk egyik, oly jellemző életelvét: „önérzetes embernek könnyebb bármilyen méltatlan gyalázatot... elviselnie, mint a legméltóbb sikert”.

Széles Klára

Lengyel Dénes

(1910–1987)

1962 nyarán kezdtek megjelenni a JKK első kötetei, aztán oly gyors ütemben készültek el a további kéziratok, hogy egyedül nem győzve a sok munkát, Lengyel Dénes társszerkesztővé kinevezését kértem az MTA Textológiai Bizottságtól. Akkor, 1964-ben inkább csak sejtettem még, hogy milyen kiváló szervezőt és irányítót kapott benne a sorozat.

Lengyel Dénes egész családját, rokonságát áthatotta a magyar irodalom, művelődés szeretete. Nagypapja volt Benedek Elek, nagybátyja Benedek Marcell, Lengyel Miklós gimnáziumi igazgató az édesapja, aki sokat tett a hazai és latin klasszikusok kutatása s népszerűsítése terén. A legendás Nagybaconból, „Elek apó fészkeéből” elinduló pálya első jelentős állomása a Benedek-unoka számára 1933-ban a doktorálás. A téma: Ovidius és a francia reneszánsz irodalom. A római literatúra aranykorától meg a francia nyelvtől, kultúrától sohasem szakadt el Lengyel Dénes, egyúttal azonban kibontakoztak kutatásainak, mélyülő érdeklődésének más irányai: irodalomtörténeti értekezést készített Jókairól az Irodalomtörténet című szakfolyóiratnak, Haller Jánost, Heltai Gáspárt a régi magyar próza más kitűnőségeivel együtt olcsó kiadásokkal igyekezett a mai emberhez közel hozni.

A felszabadulás után több budapesti gimnáziumban tanított, utóbb a Központi Pedagógus-Továbbképző Intézet tanszékvezetőjeként nehéz viszonyok között is sokat tett a vulgarizálás, szürke igénytelenség visszaszorítására a magyartanításban. A Jókai-filológia számára sokat jelentett az, hogy 1961–1970 között főigazgató-helyettesként vezette a Petőfi Irodalmi Múzeumot. Direktori szobája nem esett messze Jókai hajdani könyveinek ott őrzött gyűjteményétől: ez a környezet is ihlette *Jókai Mór* című, igen népszerű kismonográfiájának megírására (1968). E dolgozószobájában mindig kedves vendégnek tekintette a JKK általa szerkesztett ciklusainak munkatársait. Így aztán a hatvanas években sorra megindult, s jól haladt a *Cikkek és beszédek*, *Drámák*, továbbá a *Főljegyzések* edíciója.

Szerkesztőtársam nem feledkezett meg a JKK egyéb ciklusairól – a *Regényekről*, *Kisregényekről* – sem, ám különösen sok energiát ölt bele a három említett műtípus eddig sajtó alá rendezett tizenegy kötetébe. Figyelmeztetett hibákra, fehér foltokra (ez utóbbiakat gyakran maga is segített eltüntetni), a makacs tévedéseket végleges érvénnyel igazította helyre, a botladozó stilszták helyett nemegyszer maga fogalmazott akár hosszabb részeket is. Mindig éber néprajzi érdeklődésének köszönhető az a termékeny gondolat, hogy minél nagyobb terjedelemben ki kell adni a Jókai összegyűjtötte anekdotákat, mivel azok is nagy írónk nevető bölcsességének, nyelvi találékonyságának tanúbizonyságai.

Az utolsó évtizedben – nagyrészt nem a mi hibánkból – lelassult a Jókai-sorozat, s az ő munkacresztjét is lekötötte előbb az egyéni vállalkozások sora, később a sorvasztó betegség. Jókai nem veszítette

el a vonzóerejét számára, de most a folklór meg a magas irodalom egyes közös alapsajátságai – személycsere, személytévesztés, az én megkettőződése – szempontjából elemezte. Látogatásaim alkalmával ott álltak a könyvespolcán friss különlenyomatai, az ifjúságnak szánt négykötetes, eddig soha nem látott bőségu mondagyűjteménye, beszélgetésünk mégis mindig visszatért édes gyermekünkhöz, a Jó-kai Kritikai Kiadáshoz. Kedves barátom és szerkesztőtársam, leverő érzés, hogy nélkülöd kell tovább-vinni vállalkozásunkat, mégis erőt fog adni a te lelkiismeretességednek, optimizmusodnak, klasszikusaink iránti nagy odaadásodnak emléke!

Nagy Miklós

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Archívuma

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Archívuma 1957 őszén létesült. Ezzel vette kezdetét a kéziratok irodalomtörténeti és írói műveknek, újságcikkeknek, vitaanyagoknak és intézeti irattári dokumentumoknak az ily módon való gyűjtése. A kezdetekről Varga József számolt be az Irodalomtörténeti Közleményekben (1960. 139–140.). Az elkövetkezendő években ez az eleven gyűjtőmunka némileg lelassult, s 1982-ben – immár az önálló, teljesebb gyűjtemény szándékával – indult meg újra a szervező- és feldolgozó munka. Az archívum 1986-tól működik önálló, az intézetet kívüli kutatási szándékot is szolgáló gyűjteményként.

Gyűjtőköre egyaránt kiterjed az intézet retrospektív irattári és tudományos jellegű kéziratanyagára. Az irattári dokumentumok alapján a kezdetektől nyomon követhető az intézet szervezési és működési múltja, háttere. Az együttes megőrzésen túl a további kutatás céljait is szolgálja a tudományos kézirat-állomány, amely híven tükrözi az intézet terv- és osztálymunkáinak szerkesztési folyamatait, a műhelytanulmányokon át formálódó szöveg- és végső nyomdai változatait. A gyűjtemény tartalmazza az intézet által vagy segédletével szerkesztett bel- és külföldi konferenciák, tudományos ülésszakok iratait és előadásait, illetve az ezek nyomán szerkesztett dokumentumkötetek kéziratait. Részben az archívum állományába kerültek az intézetben szerkesztett tudományos folyóiratok archív szerkesztési iratai és cikkgyűjteményei. Az intézeti tudományos munkatársak és vezetők felajánlották az archívum számára az intézetet kívüli nemzetközi és hazai funkcióikkal, szervező munkájukkal és tudományos tevékenységükkel összefüggő kéziratokat, valamint értékelő jelentéseket, illetve az ehhez kapcsolódó dokumentumokat. Ezen iratok közül különösen jelentős az intézet bel- és külföldi, s részben tudományos, baráti kapcsolatait őrző levelezésanyag.

A gyűjtemény természetesen folyamatosan bővül az intézet retrospektív irattári és tudományos jellegű kézíratainak dokumentumaival, illetve az archívumnak felajánlott forrásértékű kutatási segédanyagával. Az archívum heti két alkalommal (hétfőn és szerdán 10-től 13 óráig) áll az érdeklődők rendelkezésére.

B. Juhász Erzsébet

A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750)

Írta: Horváth Iván és Kőszeghy Péter. Kiadta a Petőfi Irodalmi Múzeum a Soros alapítvány támogatásával. Bp. 1986. 83 l. (Képes bevezető a magyar irodalom világába 1.)

1986. október 30-án nyílt meg a Petőfi Irodalmi Múzeum újonnan indított, a magyar irodalom történetét bemutató sorozatának első kiállítása, amely azt a hatalmas feladatot vállalta magára, hogy körülbelül a mohácsi vésztől a XVIII. század végéig terjedő időszak irodalmi életét és emlékeit tárja a látogatók elé.

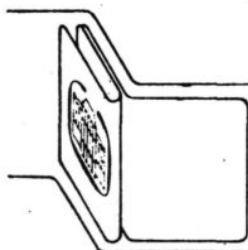
A kiállítás forgatókönyvét Horváth Iván és Kőszeghy Péter írta, akik a korszak tárgyi emlékeit az ország egész területéről, a különböző egyházi és állami gyűjtemények, múzeumok, könyvtárak és levéltárak anyagából gyűjtötték egybe. A legjelentősebb és legjellemzőbb irodalmi alkotások (könyvek, kéziratok, illetve a művek kinagyított felvételei) és az alkotók arcképei mellett a szerzőkhöz köthető legkülönfélébb tárgyakat, az irodalmi élet intézményeinek emlékeit és a színhelyeket ábrázoló metszeteket is bemutatnak, hogy ezzel is tagoltabb és színesebb képet nyerjen a látogató. Így szerepelt a kiállításon Zrínyi Miklós saját kezű írása mellett egy sodronying a fegyvertárából, a Thúry György haláláról szóló históriás ének mellett Thúry eredeti puskája, Balassi Bálint ajándékkísérő verse mellett egy, a versben leírthoz hasonló pelikános násfa. A kiállításnak az a része, amely Balassival foglalkozik, különben is a legbővebb és a legsokoldalúbb. A költőt és családját ábrázoló képek, az életéhez köthető tárgyak és metszetek, eredeti verskézirata, gyermekkori tollpróbája tanítójának, Bornemisza Péternek egy könyvében, rekonstruált zászlaja és természetesen versei és drámája mintegy a reneszánsz korának reprezentatív foglaltját adják. Ettől a „különgyűjteménytől” eltekintve a kiállítás reneszánsz része színtelenebb és szegényesebb a barokknál. Ezt nyilvánvalóan az ebből a korból fennmaradt tárgyak szűkössége okozta, de azért lehetett volna bővíteni a sort színes felvételekkel, például a reneszánsz építészet egyik jellemző emlékéiről, a Thurzók biccsei kastélyáról. Bővebb és főleg hívebb lett volna a reneszánszról nyújtott kép akkor is, ha nem mellőzik az ekkor még javában élő és ható latin nyelvű írásbeliség emlékeit.

A kiállítás megnyitásával egy időben jelent meg az a kis kötet, amelyet jobb elnevezés híján a kiállítás katalógusának nevezhetünk. Nem sorolja ugyanis fel egyenként az összes kiállított tárgyat pontos leírással és egyéb tudnivalókkal illusztrálva (ahogy ezt a nagyon jó gyakorlatot a „Kódexek a középkori Magyarországon” kiállítás létrehozói követték), hanem általános áttekintést ad a magyar irodalomnak erről a két korszakáról. Amellett, hogy az előbb említett katalógus anyagi terhért a Széchényi Könyvtárnál jóval szegényebb Petőfi Irodalmi Múzeum nem tudta vállalni, az is befolyásolhatta ebben a döntésben, hogy – a múzeum általános célkitűzése értelmében – a kiállítást főként a tanulóknak rendezte, s a katalógussal is az irodalomban vagy az irodalomnak ebben a korszakában kevésbé jártas látogatóknak a kezébe adjon figyelemfelkeltő, könnyen és szívesen forgatható segédeszközt. Ezt sugallja a sorozat címe is: „Képes bevezető a magyar irodalom világába”. A kötet szerzői (Horváth Iván és Kőszeghy Péter) rendkívül nehéz feladatot oldottak meg sikeresen: hatvan oldalon adtak áttekintést a két irodalmi korszakról, még hozzá friss, olvasmányos formában. Természetesen nem részletezik a szerzők életrajzát és életművét, de megrajzolják a korszak történeti-társadalmi képét, főbb politikai, eszmei és irodalmi mozgásait, majd – a kiállítás tárgykörei szerint – részletesen szólnak az irodalom egy-egy kérdéséről, pár szóval bemutatva és jellemezve a reprezentatív szerzőket. Bővebb értékelést csak a legjelentősebb alkotók, például Balassi, Zrínyi, Pázmány stb. kapnak. Az egyes kérdések taglalásánál külön figyelmet szentelnek arra, hogy a korszak szellemi életében elhelyezzék a bemutatott műveket, kimutassák az egyes műfajok olvasottságát, s érzékeltessék azt az eltérést, amely a magyar és a nyugati irodalom és befogadása között fennáll. Árnyalt és több szempontból megvilágított az átmenet leírása is egyrészt a reneszánsz és a barokk, másrészt a később következő irodalom között.

A kötet a problémafeltáró irodalomtörténeti áttekintés mellett bő és jól megválasztott idézetanyagot, valamint több mint félszáz képet közöl a kiállítás anyagából.

Uray Piroksa

A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

A **Famulus**

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, V. Gerlőczy u. 7.
Tel.: 188-633

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

A tudományok minden területéről találhatók szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

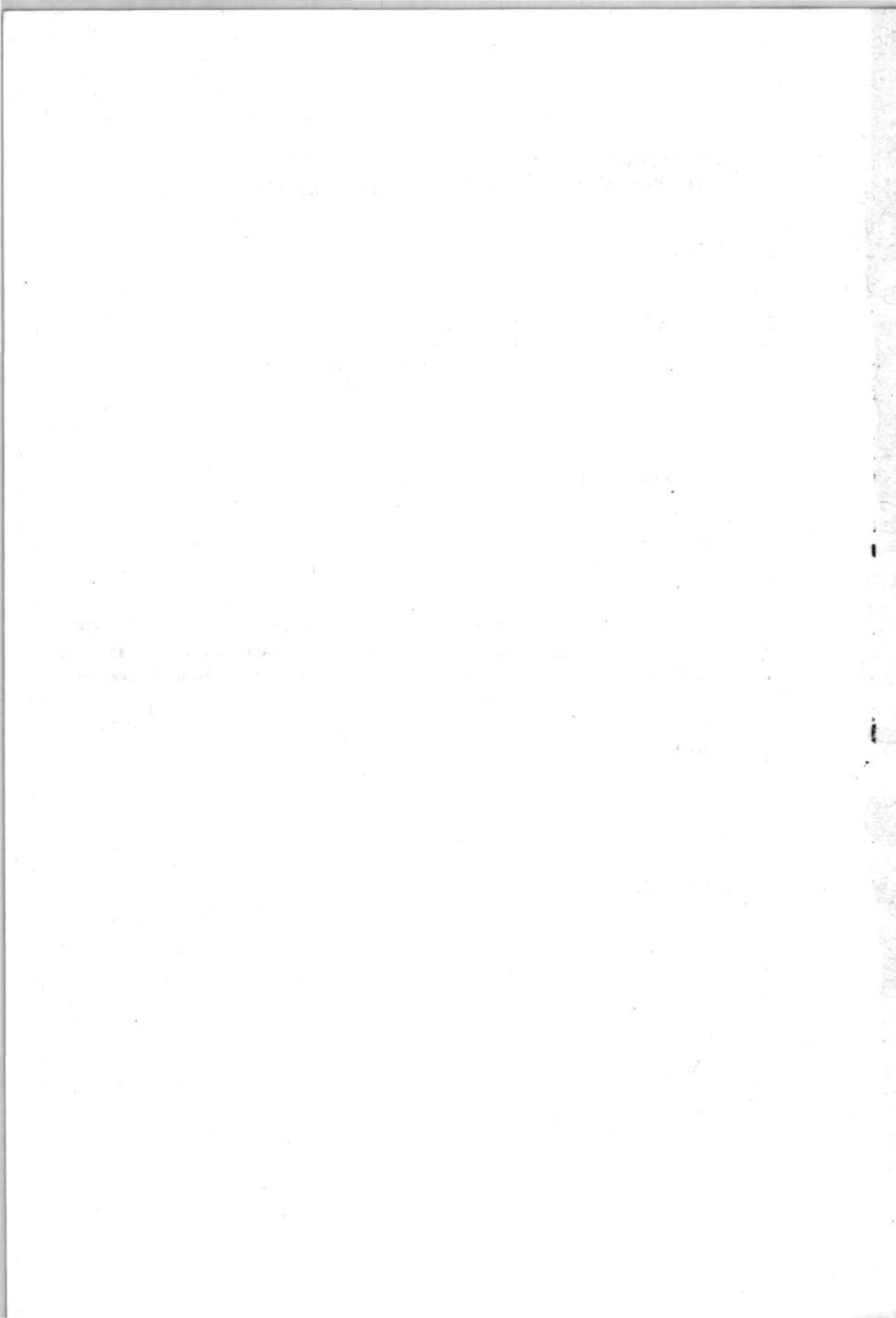
Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

B/5

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. május 3. Terjedelme 8,75 (A/5) ív

Az MFV nyomda és a GRAFITYP gondozásában

SOMMAIRE

<i>Kecskés, A.</i> : La formation du vers hongrois rythmique à mesure	385
<i>Jolsvai, A.</i> : Littérature et public	400
<i>Bezeczky, G.</i> : Le rôle de la répétition à l'époque „mikszáthien” de Krúdy	422

Bulletin

<i>Szörényi, L.</i> : Marie, témoin de l'histoire hongroise (Koptik Odó: <i>Thalleis</i>)	440
<i>Nagy, M.</i> : Les noms littéraires de Mikszáth	443
<i>Fried, I.</i> : La préhistoire de la comparatistique hongroise	454

Atelier

<i>Angyalosi, G.</i> : Les rapports de Lajos Kassák avec György Lukács	462
--	-----

Documents

<i>Kulcsár, P.</i> : Ferenc Kazinczy: <i>A természet ekonomája</i> (L'économie de la nature)	472
--	-----

Revue

George Emery: The poetry of Miklós Radnóti (<i>Takács, F.</i>)	496
Gabriel, Astrik L.: The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and Francois I ^{er} (<i>Holl, B.</i>)	502
Defensio Francisci Davidis and De Dualitate Tractatus Francisci Davidis (<i>Ács, P.</i>)	506
La correspondance de Miklós Bethlen (<i>V. Windisch, É.</i>)	508
Zsigmond Vita: La forge de Enyed (<i>Németh S., K.</i>)	513
István Szerdahelyi: Sur le chariot de Fortune (<i>Vekerdi, J.</i>)	515

Chronique

